ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

На правах рукопису

РУДИЙ НАЗАР ЯРОСЛАВОВИЧ

УДК 347.64 (477) (09)

ІНСТИТУТ ОПІКИ І ПІКЛУВАННЯ В УКРАЇНІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних та правових учень

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник:
Сливка Степан Степанович,
доктор юридичних наук, професор

Львів – 2011

ПЛАН

ВСТУП……4

Розділ 1. **ІСТОРІОГРАФІЧНА ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ**……12

1.1. Історіографія дослідження……..12

1.2. Джерельна база дослідження……..27

Розділ 2. **СТАНОВЛЕННЯ ОПІКУНСТВА НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В ДОБУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА ВІДРОДЖЕННЯ (IX–XVII ст.)**……37

2.1. Суть інституту опіки у феодальному суспільстві……37

2.2. Визначення загальних засад опікунства у звичаєвому та позитивному праві (IX–XVII ст.). Конфлікти в справах опіки та їх вирішення……..53

Висновки до другого розділу……...…86

Розділ 3. **РОЗВИТОК ТА ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУТУ ОПІКИ І ПІКЛУВАННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРІЙСЬКОЇ (АВСТРО-УГОРСЬКОЇ) ІМПЕРІЙ (XVIII – ПОЧАТОК XX ст.)**……..…...88

3.1. Визначення в позитивному праві поняття опіки, прав і обов’язків опікуна та опікуваного……...88

3.2. Поняття та місце опіки у звичаєвому праві……107

3.3. Практика судів з вирішення спорів між опікуваним та опікуном……..……...116

Висновки до третього розділу……131

Розділ 4. **ІНСТИТУТ ОПІКИ І ПІКЛУВАННЯ У ДРУГІЙ РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ РСР**……..133

4.1. Визначення опіки і піклування в позитивному праві……...….133

4.2. Пошук та призначення опікунів. Права та обов’язки опікунів (піклувальників) та опікуваних……161

4.3. Юридична практика вирішення суперечок
між опікуваним та опікуном (піклувальником)……..…170
4.4. Законодавче забезпечення та організація системи
державного і громадського нагляду за здійсненням
опікуном (піклувальником) своїх обов’язків…….…….181
Висновки до четвертого розділу……..……...…...…203

ВИСНОВКИ……..…...207

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ……...211

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Проголошення та розбудова України як демократичної, правової та соціальної держави вимагає ґрунтовного історико-правового вивчення та осмислення зародження і функціонування на українських територіях елементів правової системи.

Інститут опіки і піклування завжди був невід'ємною складовою правової системи та відображав ставлення суспільства до охорони і виховання осиротілої дитини, забезпечення гідної життєдіяльності неповносправним суспільним верствам. Науковий аналіз становлення та розвитку інституту опіки і піклування в Україні дозволяє глибше зрозуміти специфіку державно-правового розвитку українського народу, відтворити систему правових відносин, що характеризують самобутність правової системи України, забезпечити наступність розвитку вітчизняного права.

Національні особливості правового регулювання суспільних відносин у сфері опіки починають формуватися на українських територіях ще з IX ст. З появою перших писаних правових джерел зафіксовано поняття опіки, яке передусім забезпечує збереження майна підопічних. У процесі розвитку феодальних та організації станово-представницьких відносин вдосконалюється регулювання відносин у сфері опіки, з'являється поняття піклування. Зважаючи на втрату державності, інститут опіки та піклування розвивався в рамках правових систем іноземних держав. Але спираючись на звичаєво-правову основу, закладену ще в Київській Русі, яка втілилася в Руській Правді, інститут опіки не лише зберіг свою самобутність на українських землях, а й вплинув на формування аналогічних правових інститутів у Польському королівстві та Великому князівстві Литовському. Сформований на основі звичаєвого давньоруського права Третій Литовський статут продовжував регулювати суспільні відносини аж до XIX ст.,

забезпечуючи правову самодостатність українського народу в період відсутності Української держави.

Відсутність національної традиції опіки і піклування малолітніх дітей спостерігалася в Українській РСР. Це було зумовлено відповідною державно-правовою ідеологією, спрямованою на побудову соціалістичної держави та складними історичними подіями 1917–1919 рр., Голодомором 1932–1933 рр., Другою світовою війною, що спричинили появу великої кількості дітей позбавлених батьківської опіки та сиріт. Тому в СРСР віддавався пріоритет державним формам опіки, а не сімейним, розв'язуючи тим самим проблему бездоглядних дітей та їх ідеологічного виховання.

Вивчення та узагальнення досвіду становлення і розвитку національного права, окремих його інститутів, сприятиме ефективнішому правовому регулюванню суспільних відносин. Адже інститут опіки і піклування, на сучасному етапі історичного розвитку Української держави, потребує вдосконалення законодавчого регулювання з урахуванням національних правових традицій.

Проблема розкриття місця, сутності та історичного значення інституту опіки і піклування у правовій системі України, простеження етапів формування і розбудови вказаного інституту права на українських землях, здійснення всебічного аналізу звичаєвого та позитивного опікунського права набувають особливого значення й актуальності.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації безпосередньо пов'язана з правовими аспектами науково-дослідної роботи «Проблеми реформування правової системи України» (державний реєстраційний номер 0109U007853) та науково-дослідною роботою «Філософсько-правові та теоретико-історичні проблеми державотворення та правотворення в Україні» (державний реєстраційний номер 0109U007855) Львівського державного університету внутрішніх справ.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є поглиблення історико-правових знань щодо виникнення і розвитку інституту

опіки та піклування на українських землях; встановлення національних особливостей та підходів до регулювання опікунських відносин.

Для досягнення поставленої мети поставлено такі дослідницькі *завдання*:

– визначити ступінь наукової розробки проблеми, сформувати історико-теоретичне підґрунтя та окреслити джерельну базу дослідження;

– встановити час появи опікунських норм в Україні та оформлення їх в окремий правовий інститут опіки і піклування;

– виокремити основні історичні етапи розвитку інституту опіки і піклування на території України;

– визначити поняття і правові основи інституту опіки і піклування;

– розкрити зміст і завдання опіки та піклування відповідно до норм звичаєвого та позитивного права;

– розглянути особливості регулювання майнових правовідносин між опікуном та опікуваним, підстави та практику притягнення опікуна до юридичної відповідальності;

– виокремити органи та посадових осіб, які встановлювали, контролювали та призупиняли опіку та піклування;

– розробити рекомендації для вдосконалення чинного законодавства у сфері опіки і піклування.

Об’єктом дослідження є суспільні відносини у сфері опіки і піклування в Україні на різних етапах історичного розвитку.

Предметом дослідження є історико-правові особливості виникнення та розвитку інституту опіки і піклування в Україні.

Предмет дослідження розглядається в хронологічних рамках, які охоплюють період від заснування Київської Русі (IX ст.) і до проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.).

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження складають філософські, загальнонаукові та спеціальні методи, що діють у єдності та взаємозв’язку.

Філософський метод діалектики дозволив розглянути досліджувану проблему у динаміці її розвитку, зрозуміти логічність та послідовність виникнення, розвитку і зникнення правових явищ відповідно до історичного розвитку суспільства. Діалектичний підхід, при якому ті чи інші елементи інституту опіки розглядаються у єдності та суперечності, дозволяє пізнати об'єктивну реальність існування інституту опіки як цілісного явища.

Із загальнонаукових методів застосовувалися структурний, функціональний, сходження від абстрактного до конкретного, аналізу та синтезу юридичних фактів і абстрагування.

Сукупність спеціальних методів є основою проведення дисертаційного дослідження. Комплексне застосування історичного, порівняльно-правового, структурно-функціонального, інституціонального, соціологічного та методу узагальнення юридичної практики дало змогу системно підійти до досліджуваної проблематики. Застосування історичного методу дозволило виявити суттєві зміни у догляді за малолітніми сиротами з боку суспільства і держави. Використання порівняльно-правового методу в діахронному і синхронному вимірах дозволило краще зрозуміти еволюцію норм інституту опіки, особливості їх розвитку під впливом Великого князівства Литовського, Польщі, Російської, Австрійської та Австро-Угорської імперій. Структурно-функціональний метод використовувався для виявлення основних ознак інституту опіки і піклування, а інституціональний – для вивчення діяльності органів та посадових осіб, які займалися організацією опіки. Соціологічний метод слугував з'ясуванню соціальної відповідності норм права, що регламентували встановлення і здійснення опіки, щодо різних класових та соціальних груп. Узагальнюючи юридичну практику, вдалося дослідити міру і ступінь застосування звичаєвого права при розгляді судами опікунських справ.

У дисертаційному дослідженні використані евристичні методи, засновані на використанні досвіду, інтуїції, творчого мислення як сукупності властивих людині механізмів вирішення творчих завдань.

Теоретичну основу роботи становлять праці вітчизняних та зарубіжних науковців, а саме: П.П. Музиченка, В.С. Кульчицького, І.Б. Усенка, Н.М. Крестовської, С.В. Юшкова, С.С. Дністрянського, К.О. Неволіна, С.А. Макарчука, П.П. Чубинського, О.О. Малиновського, С.В. Пахмана, О.І. Карпенко, Ю.М. Походзіло, М.М. Кобилецького, І.В. Ковальчук, І.Я. Терлюка, Л.Ю. Міхеєва, Н.В. Михайлова, Н.М. Яковенко, Р.М. Лащенко, В.Є. Рубаника, Ю.Г. Гошка, М.В. Гримич, Н.М. Єршової, І.В. Ковальчук, О.С. Невзорова, О.І. Анатольєва, С.І. Бегея, Р.П. Чмелика, Т.В. Янченка, Г.К. Матвєєвої, Б.Ф. Кондратова, А.М. Нечаєва, А.І. Пергамента та ін.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена тим, що дисертація є першим в українській історико-правовий науці комплексним науковим дослідженням становлення та еволюції інституту опіки і піклування. Сформульовані висновки та положення містять елементи наукової новизни.

Уперше:

– системно розглянуто вітчизняну та зарубіжну історіографію питання, визначено її основні концептуальні напрями;

– визначено час появи опіки на українських землях, що передує виникненню держави – Київської Русі. Першим правовим джерелом, яке на законодавчому рівні регулювало встановлення опіки, прийнято вважати Руську Правду. Але ретельне вивчення руcько-візантійських договорів (907, 911, 944 та 971 років) та посилання в них на більш раннє правове джерело – Закон Руський (VII–IX ст.) – дозволяють, відповідно, датувати появу норм інституту опіки VII–IX ст.;

– встановлено етапність розвитку інституту опіки і піклування в Україні відповідно до історіографічних традицій періодизації розвитку держави і права, а саме: перший етап від VII–IX ст. до XIV ст. (від виникнення Київської Русі до припинення існування Галицько-Волинського князівства); другий – XIV–XVII ст. (перехід українських земель під владу

Польського королівства та Литовсько-Руської держави, а згодом Московського царства та Речі Посполитої); третій – XVIII – початок XX ст. (перебування українських земель під владою Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій); четвертий – 1917–1991 рр. (проголошення Української Народної Республіки, Західно-Української Народної Республіки; входження їх земель до Другої Речі Посполитої та УРСР; проголошення незалежності України);

– розкрито особливості джерел права (правових звичаїв, нормативних актів та судової практики), які регулювали суспільні відносини в сфері опіки і піклування в різних частинах України, що перебували у складі іноземних держав;

– проаналізовано взаємодію звичаєвого та позитивного права при формуванні інституту опіки. Відзначено важливість дії звичаєвого опікунського права в часи відсутності національної держави, позаяк воно дозволяло зберегти ментальні особливості регулювання вказаних правовідносин;

– обґрунтовано історико-правові засади та основоположні принципи правового регулювання відносин у сфері опіки і піклування в Україні;

набули подальшого розвитку:

– вивчення державно-правових та наукових підходів до інституту опіки і піклування в Україні;

– твердження про те, що інститут опіки і піклування в Україні у процесі історичного розвитку зберігав свою національну правову ідентичність до поширення радянського законодавства;

– дослідження взаємозв’язку захищеності прав опікуваного та загального ставлення до дитини в суспільстві;

удосконалено:

– джерельну базу досліджень інституту опіки і піклування, що була впорядкована за критеріями: походження, внутрішній зміст та зовнішня форма джерел.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів зумовлені актуальністю наукової теми. Положення, обґрунтовані у дисертаційному дослідженні, сприятимуть поглибленню та збагаченню історико-правової науки знаннями про особливості формування та функціонування інституту опіки і піклування.

Результати дослідження можуть бути використані у навчальному процесі юридичних та інших гуманітарних закладів освіти, зокрема, при викладанні курсів «Історія держави і права України», «Історія держави і права зарубіжних країн», «Сімейне право України» тощо. Теоретичні положення та висновки дисертації будуть корисними при підготовці підручників та навчальних посібників.

У правотворчій діяльності Верховної Ради України окремі положення роботи можуть бути використані при підготовці нормативних актів, що регулюють опіку малолітніх сиріт, зокрема для реорганізації дитячих будинків радянського зразка, діяльність яких суперечить українським національним традиціям та вимогам виховання повноцінних членів демократичного правового суспільства.

Таким чином, отримані результати можуть бути використані для впровадження та застосування позитивного історичного досвіду правового регулювання опікунства в Україні на сучасному етапі державотворення.

Апробація результатів дослідження. Результати дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ, висвітлювалися у доповідях і наукових повідомленнях на таких міжнародних і всеукраїнських науково-практичних заходах: XVII Міжнародна історико-правова конференція «Регіональні аспекти історико-правових досліджень» (м. Донецьк, 2008 р.); XX Міжнародна історико-правова конференція «Земля і земельні відносини в історії права, держави і юридичної думки» (м. Судак, 25–28 вересня 2008 р.); XXI Міжнародна історико-правова конференція «Категорії, поняття і терміни історико-юридичної науки» (м. Миколаїв, 23–

26 квітня 2009 р.); Всеукраїнський круглий стіл «Проблеми державотворення та правотворення в Україні» (м. Львів, 5 березня 2010 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації знайшли відображення у 8 публікаціях здобувача, зокрема 4 статті опубліковано у провідних фахових наукових виданнях з юридичних дисциплін.

Структура і обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків та списку використаних джерел. Обсяг основного тексту дисертації становить 210 сторінок, загальний обсяг – 232 сторінок, у тому числі список використаних джерел – 22 сторінки (232 найменуванння).

Розділ 1

ІСТОРІОГРАФІЧНА ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія дослідження

Дослідження питань виникнення норм опіки і піклування та виділення цих норм в окремий правовий інститут в Україні є здебільшого фрагментарними. Вивчення цієї проблеми в історико-правовій науці проводилося в контексті становлення і розвитку цивільного, а в подальшому сімейного, ювенального, спадкового, звичаєвого права, інституту права власності. Значна частина праць щодо опіки і піклування присвячена вивченню цього явища з етнологічної та етнографічної точки зору, що і не дивно. Враховуючи тривалі історичні періоди перебування українських земель під владою іноземних держав, інститут опіки і піклування, як правило, розвивався на основі правового звичаю, який отримав своє юридичне закріплення ще в перших протоукраїнських державах – Київській Русі та Галицько-Волинському князівстві.

Перші випадки призначення опіки за давньоруським звичаєвим правом знаходимо в Повісті врем’яних літ Нестора [158] та Галицько-Волинському літописі [207]. В них описано взаємовідносини між представниками князівських родів, вказано на важливість родинних зв’язків опікуна з опікуваним та порядок призначення опіки за заповітом. Незважаючи на обмежену правоздатність жінки у ранньофеодальному праві, вона могла виступати як опікун. Укладачі Києво-Печерського Патерика звернули увагу на опіку серед не привілейованих станів [153, с. 24], яка характеризувалася повною владою опікуна над опікуваним, що було загалом властиво феодальному праву.

Важливими при дослідженні розвитку опікунських норм є описи європейських дослідників України XVI–XVII ст. Олександра Гваньїні [15] та Гійома Левассера де Боплана [106]. У них розкрито роль опікунів у звичаєво-правовій практиці сімейних взаємовідносин українців. О. Гваньїні на прикладі опіки Катерини Острозької, [15, с. 406–407] розкрив складнощі опіки у становому українському суспільстві, що зумовлювало призначення співопікунів (для управлінням майном) та конфлікти між ними.

Подальший розгляд та дослідження опіки і піклування у традиційному українському суспільстві здійснений українськими та російськими дослідниками: П.П. Чубинським, К.О. Неволіним, М.Ф. Владимирським-Будановим, К.А. Левицьким, С.В. Пахманом, М.І. Костомаровим, С.С. Дністрянським, Б. Рожанським, П. Шекерик-Дениківим, Л. Маячанцем. Складність розгляду інституту опіки і піклування на українських землях у XVIII–XIX ст. полягала в багатоманітності підходів, причому як у звичаєвому, так і позитивному праві. Тому науковці вдаються до ретроспективного аналізу виникнення і розвитку опікунських норм, що полегшує розуміння підходів до опіки на тих чи інших територіях.

До питання ролі та місця опіки у литовсько-руському праві звертався один з провідних дослідників цього періоду М.Ф. Владимирський-Буданов. У своїх працях «Черты семейного права» [11] та «Обзор истории руского права» [10] вчений розглядає дію на українських землях шлюбно-сімейного права, в рамках якого розвиваються норми опіки. М.Ф. Владимирский-Буданов не розділяє окремо опіку і піклування, зводячи ці поняття до наступного визначення – «встановлення сторонньої влади над сім'єю, якщо в ній залишаються малолітні члени», замінюючи тим самим владу одного або двох батьків. Привертає увагу звичай встановлення опіки над сім'єю, тобто матір'ю та дітьми, які залишилися після смерті батька. Така ситуація була притаманна для заможних родин, адже жінка не в змозі була забезпечити належне збереження та захист майна, тому призначався співопікун, який повинен був володіти не меншими статками, ніж опікуваний(-і).

Також М.Ф. Владимирський-Буданов в питаннях регулювання шлюбно-сімейних відносин відзначає домінування правового звичаю, дія якого допускалася і визнавалася державною владою.

У 1857 р. вийшов третій том повної збірки праць російського правознавця К.О. Неволі на [139], в якому він аналізує історію розвитку сімейного законодавства Росії, порівнює його із зарубіжними аналогами, починаючи з дохристиянських часів і до середини XIX століття. Розділ IV у цьому томі «Об опеке и попечительстве в порядке семейственном» складається з двох глав – про опіку і піклування над неповнолітніми та опіку над психічнохворими. Автор чітко розподіляє законодавче регулювання опіки до Петра Великого та після; аналізує вплив греко-римського права на формування інституту опіки в руському законодавстві, умови та порядок призначення опікунів, їх права і обов'язки. К.О. Неволін зокрема розглядає й «Учреждение о губерніях» від 1775 року, що стосувалося Слобідської губернії. Він вказує, що цей документ регулював опікунські відносини лише в середовищі дворян та міщан, хоча пізніше почав застосовуватися і щодо інших суспільних станів [139, с. 547]. Домінують в «Учреждении» норми, що охороняють майнові інтереси опікуваного. Для цього при кожному Повітовому суді створювалася Дворянська опіка, а в Міському магістраті – Міський Сирітський суд, які організовували та контролювали здійснення опіки і піклування щодо малолітніх сиріт з дворянських, купецьких та міщанських сімей. Для дітей-сиріт із сімей церковнослужителів, працівників фабрик і заводів, селян, іноземців, козацьких родів та інших соціальних прошарків та етнічних груп опіка встановлювалася за окремою процедурою.

Вагомий внесок у розгляд українських родинно-сімейних взаємостосунків та місця опіки в них зробив П.П. Чубинський. Його дослідження були зафіксовані в «Трудах этнографическо-статистической экспедиціи въ Западно-русскій край…», зокрема в томах 4-му, 6-му та 7-му, вип. 2.

У четвертому томі, присвяченому обрядовості українців, П.П. Чубинський описує процес пошуку та вибору кумів [212, с. 9]. Саме хресні батьки, у разі смерті батьків біологічних, часто розглядалися громадою як пріоритетні кандидати в опікуни і, як правило, такими й ставали.

У т. 7, вип. 2 «Трудов …» П. П. Чубинський, розглядаючи українське (малоруське) населення України, відзначає, що національному характеру українців притаманне шанобливе і турботливе ставлення до дітей, а особливо тих, які залишилися без батьківського піклування [213, с. 347]. Заслуговує на увагу твердження П.П. Чубинського про те, що «благодійність у народу сильно розвинута і загалом співчуття до нещасних, саме тому доля вдови і сироти не така сумна: допомогти працею, «послухати», як кажуть Малоруси, таким особам – обов'язок хорошої людини» [213, с. 356].

Том 6-й присвячений народним юридичним звичаям. Опрацювавши понад 1000 кримінальних і цивільних справ з архівів 82 судів у понад 50 повітах різних регіонів України, П. П. Чубинський належну увагу приділив інституту опіки. Аналізуючи та узагальнюючи цивільні справи щодо опіки, П.П. Чубинський робить висновки: «взагалі-то інститут опіки, а тим більше – піклування не розвинутий. У народу круглі сироти зостаються рідко; майно сироти – мізерне; виховання не вимагає особливої турботи, а тому опіка і піклування виступають як продукт впливу писаних законів, а не як продукт народної самосвідомості» [214, с. 58].

Таким чином, автор стверджує, що інститут опіки у звичаєвому праві не має коренів (на відміну від інституту усиновлення), він є продуктом впливу писаних законів.

Серед російських дослідників інституту опіки у звичаєвому праві особливе місце посідає С.В. Пахман. Увесь сьомий розділ другого тому своєї праці «Обычное гражданское право в России» [154, с. 345–400] він присвятив опіці. У ньому аналізується великий емпіричний матеріал, зібраний у «Трудахъ комиссіи по преобразованію волостныхъ судовъ», що діяла у 1873–

1874 рр. у багатьох губерніях тогочасної Росії, включаючи Харківську, Полтавську, Київську і Катеринославську.

С.В. Пахман частково розділяє думку цитованого ним Г. Матвеєва про те, що «опіка і піклування, як це ясно видно з облаштування селянської сім'ї, не мають в ній значення того юридичного інституту, який ми у них бачимо» [154, с. 346]. Він зазначає, що таке твердження могло з'явитися з декількох причин: «слово «опіка» не відоме в тій чи іншій місцевості в тому розумінні, в якому воно застосовується в законі», а також те, що «хоча за поняттями селян, як і по закону, опіка стосується не лише майна, але й особи малолітнього, але, якщо у останнього особливого майна немає, то, як і у інших класах народу, опіка вважається непотрібною і зазвичай не призначається. Якщо ж прийняти до уваги, що в селянському стані заможних сімей взагалі небагато, то буде саме собою зрозумілим, що у малолітніх сиріт рідко виявляється те майно, яке б потребувало особливих заходів опікування» [154, с. 347–348].

Рідкість фіксування випадків призначення опіки в селянському побуті С.В. Пахман обґрунтовує також тим, що її призначали лише круглим сиротам, тому опіка в таких випадках розглядається у більш вузькому значенні. Хоча дослідник при цьому зазначає, що у більшості випадків опікуном є один з батьків (який залишився в живих), який стає опікуном в силу батьківської влади (природня опіка). Також опіка може призначатися громадою чи місцевою владою (сільським старостою і старійшинами, волосним правлінням, волосним сходом або волосним судом) та за заповітом» [154, с. 351–352]. У своїх дослідженнях С.В. Пахман посилається на чисельні рішення волосних судів Харківщини, Полтавщини та Київщини, що безперечно додає об'єктивності його висновкам.

Суттєвим недоліком ґрунтовної праці С.В. Пахмана, на нашу думку, є та обставина, що її автор об'єктом свого дослідження вважає «єдіний і нєдєлімий русскій народ», штучно шукаючи підтвердження єдності юридичних звичаїв мешканців українських губерній з великоросійськими.

Іншу думку зустрічаємо в праці М.І. Костомарова «Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI–XVII столетиях» [95], який, порівнюючи український та російські етноси, розмежовує їх в організації шлюбно-сімейних відносин та ставленні до дитини. Між батьками та дітьми, на думку М.І. Костомарова, панував дух рабства, прикритий брехливою святістю патріархальних відносин. Чим благочестивішими були батьки, тим суворіше поводилися з дітьми, поза як церковні канони вказували на надзвичайну строгість у ставленні до дітей» [95, с. 206]. Щодо української сім'ї, то тут батьківська влада не мала рис деспотизму, характеризувалася ліберальним ставленням до дитини (особливо позбавленої батьківського піклування).

З доробку західно-українських авторів, які тією чи іншою мірою займалися питаннями опіки і піклування, назвемо працю П. Шекерика-Дениківа «Родини і хрестини на Гуцульщині», де він розглянув питання про пошук хрещених батьків, зокрема для позашлюбних дітей [222, с. 107, 120]. Як уже відзначалося, в подальшому саме хресні батьки часто ставали опікунами та піклувальниками осиротілих дітей або брали участь у їхньому вихованні в той чи інший спосіб.

Що стосується українських правознавців-дослідників вказаного періоду, заслуговує на увагу наукова розвідка К.А. Левицького «Про новий цивільний процес в Австрії» [107], де йдеться про порядок представництва інтересів неповносправних громадян, в т. ч. неповнолітніх, вказується коло визначених законом представників та окреслюються їхні обов'язки.

Цікаву інформацію знаходимо в статті Б. Рожанського [186] «Про закон супружний в Угорщині». Автор, порівнюючи шлюбно-сімейне законодавство в обох частинах Австро-Угорської імперії, зупиняється, зокрема, на питанні обов'язковості згоди опікуна на шлюб, якщо його має намір укласти неповнолітній. Дисертаційне дослідження дає підстави підтвердити думку Б. Рожанського, оскільки нерідко зустрічалися ситуації, коли неповнолітньому опікун призначався в надзвичайному порядку, часто – буквально за кілька

місяців до досягнення повноліття, причому з єдиною метою – дати згоду на планований шлюб опікуваного.

У 1906 р. у Львові виходить робота Л. Маячанця «Про шлюб на Україні-Руси» [125], в якій опрацьовано матеріали судових, земських, городських та магістратських книг з Київського, Волинського, Подільського та Брацлавського воєводств (XVI–XVIII ст.). Розглядаючи шлюбно-сімейні відносини в Україні, Л. Маячанець відзначає майже повну рівноправність жінки з чоловіком, і те, що жінки «не несли на собі громадських урядів і при живих братах наслідували тільки четверту частину батьківщини» (спадщини – *Н.Р.*) [125]. Хоча чоловік вважався опікуном своєї жінки, вона мала таку ж незалежність у своїх діях, як і він сам: могла самостійно видавати «правні листи», позиватися від свого імені в суді і навіть мала свою особисту печатку [125, с. 29]. Л. Маячанець протиставляє таку свободу і повноправність української жінки, статусу російської жінки-«невільниці». Але при цьому вказує на можливість чоловіка, в разі неналежної поведінки недобросовісної дружини, позбавити її майна та опіки над дітьми.

Ґрунтовний аналіз австрійського цивільного законодавства проводить С. Дністрянський, відзначаючи, що цивільне право Західної області Української Народної Республіки (праця була видана 1919 р., очевидно, після злуки УНР і ЗУНР) засновується на приватному праві колишньої Австрії. Учений подає історичне дослідження становлення і розвитку цивільного права загалом, та окремих його джерел. Окрім перекладу на українську мову Австрійського цивільного кодексу (1811 р.) та Цісарського розпорядку (12.10.1914 р.), С. Дністрянський вдається до узагальнення всіх законодавчих поправок, які вносилися до інституту опіки й піклування, подає тлумачення окремих статей, додає терміни, які не подає кодекс, але які зустрічаються в практиці (як-от термін «дорадник», який прирівнюється до опікуна і курателя) [71].

У Другій Речі Посполитій окремими питаннями, пов’язаними зі здійсненням опіки і піклування, займалися переважно правники. З наукових

розвідок українських юристів нас найбільше зацікавила стаття Ж. Гельба [16] та Я. Левицького [9, с. 7–28], опубліковані на початку 30-х рр. XX ст. у львівському журналі «Життя і право».

Ж. Гельб розглянув ті положення польського кримінального права, які регламентували відносини опікуваного з опікуном, а також встановлювали карну відповідальність за неналежне виконання обов'язку опіки чи зловживання правами.

Я. Левицький проаналізував і обґрунтував ті назрілі зміни в польському сімейному праві, зокрема опікунському, які ще тільки передбачалося здійснити [9]. Стаття цікава ще й тим, що є своєрідним свідченням того, як українські правники-цивілісти у Другій Речі Посполитій приймали посильну участь в наукових дискусіях і виробленні концепції розвитку польського цивільного права.

Радянський період історіографії можна розділити на два етапи – до Другої Світової війни і після. На першому етапі відзначаємо праці Комісії для виучування звичаєвого права України за редакцією М.П. Василенка, О.О. Малиновського, А.Е. Кристера та Комісії для виучування історії західньо-руського та вкраїнського права при соціально-економічному відділі Української Академії Наук (УСРР). У них зібрано багатий матеріал звичаєвого українського права, зокрема й опікунського.

Відзначаємо, що радянські дослідники українського звичаєвого права обмежувалися переважно тими територіями, що увійшли до складу Української СРР.

На жаль, не знаходимо окремої згадки про інститут опіки у статті Голови Комісії для виучування звичаєвого права академіка Арнольда Кристера [100, с. 416–440], хоча учений присвятив кілька сторінок (437–438) інститутові усиновлення. На нашу думку, відносини, трактовані академіком А. Кристером як «усиновитель – усиновлений» (А. Кристер на с. 438 пише про те, що «угоду цю можна й зламати»), принаймні у деяких випадках, більше нагадують саме опіку, а не усиновлення.

Про особу опікуна згадує (у польових матеріалах одного з сіл Полтавщини) Б. Язловський [227, с. 18–31]. Зокрема, цікавою є вказівка на те, що «пасинки та пасербиці живуть у новій родині. Їх не прирівнюють до повнорідних дітей нової родини. Їхнім майном керують батьки нової родини, але, коли з них лихі люди, майном керує опікун. У взаємини поміж пасинками й пасербицями з одного боку, та батьками з другого втручаються родичі пасинків та пасербиць, ба навіть сусіди. Родичі й сусіди говорять з вітчимом за долю дітей: коли вітчим не погоджується на їхні вимоги, вони можуть забрати у нього дітей, але за згодою самих дітей» [227, с. 25]. Інтерес становить й інформація про т. зв. «прибраних дітей», яких беруть на виховання, складаючи при цьому відповідну угоду при свідках з тими, хто піклується про цю дитину (батьками чи опікуном) [227, с. 26].

Деякі з цих наукових розвідок становлять не лише науковий, а й певний практичний інтерес в сучасних умовах. Так, Г. Попов у роботі «До історії сусідства на Правобережжі» описав таку суто українську форму опіки, як «сусідство», поширену на Правобережжі [160]. «Сусіди» – це переважно люди віку від 60-ти років і вище, але також вдови і сироти. Сусід проживав в одній хаті з господарем, але не був ані квартирантом, ні наймитом; «тим, хто ставав за сусіда, договір давав окреслену вільність» [160, с. 226]. «Сусідство» базувалося на економічному ґрунті, адже сусіди виконували неважкі роботи по господарству. В такий спосіб чином забезпечувалася організована опіка над сиротами та літніми людьми, яка відзначалася взаємовигідними умовами як для опікуна (піклувальника), так і опікуваних.

Проводилися також дослідження інституту опіки у Великому князівстві Литовському, Першій Речі Посполитій та Гетьманщині. Зразком такого дослідження слугує наукова розвідка С. Іваницького-Василенка «Закони про опіку над недолітками в джерелах Магдебурзького права Західної Руси й Гетьманщини» [84, с. 59–81]. Дуже цікавими є ті висновки дослідника, що стосуються найдавнішої стадії розвитку опікунського права, зокрема такі: «на первісній стадії розвитку опіка є не повинність, а право опікуна», а сам

законний опікун у цей час виступає як «найближчий наслідник недоліткові» [84, с. 65]. На думку вченого, опіка у цей час здійснюється не стільки в інтересах самого опікуваного, скільки «в інтересах цілого роду». Становлять науковий інтерес і виявлені С. Іваницьким-Василенком положення польського та Магдебурзького права, які дозволяли батькові обирати опікуна для своїх дітей без будь-яких обмежень [84, с. 69], обмежували мінімальний вік претендента на здійснення опіки 21 роком [84, с. 70], дозволяли потенційному опікунові-жінці відмовитися від здійснення опіки [84, с. 70] тощо, а також вказівка на те, що «суддя може призначити йому (опікунові – *Н.Р.*) платню» [84, с. 78].

Однак, суттєвим недоліком дослідження С. Іваницького-Василенка є те, що він уникає розгляду питання про впливи правових реалій цього періоду на пізніші часи: XIX і XX ст. На нашу думку, знову – прямо чи опосередковано – дається взнаки комуністична ідеологія: намагання заперечити будь-який позитивний досвід «експлуататорських» формацій та його впливи на суспільство, звичаї і право нібито вищої соціалістичної формації.

У статті М. Рожківського, що міститься у Випуску 3 Праць Комісії для виучування звичаєвого права, автор високо оцінює державну політику опікування сиротами, «переваги» виховання в установах інтернатного типу, підкреслюючи, що «діти до 15-річного віку виховуються в дитячих установах та організаціях соціального виховання, щоб виховатися на гармонійно розвинутих членів колективного суспільства» [187, с. 108]. Таким чином, побіжно заперечуються сімейні форми опіки, які домінували впродовж усього історичного розвитку інституту опіки і піклування в Україні.

Якщо раніше (до 1917 р.) держава намагалася прилаштувати виявленого сироту під опіку родичів і сусідів і тим самим уникнути витрат на його утримання казенним коштом, то комуністичні власті 20-х рр. XX ст. готові були узяти на себе значні матеріальні витрати, аби в умовах інтернату з більшою впевненістю виховати «члена колективного суспільства». Додамо

також, що, починаючи від Жовтневого перевороту, нові комуністичні власті країни цілком і повністю заперечували традиційну роль Церкви у справі опікування сиротами.

Відзначаємо й те, що політика державного опікування сиротами давала суттєві збої внаслідок впливу традиційних цінностей українського народу. В науковій літературі 1920–1930-х рр. знаходимо вагомі підтвердження тому фактові, що українські громадяни, передусім селяни, намагалися опікуватися сиротами, незалежно від того, що комуністична держава висловила готовність виховувати їх за казенний кошт. Як свідчить В. Саченко-Скакун [193, с. 290–302], наприклад, у т. зв. реформаторії в Змієві (на Харківщині) для безпритульників в сер. 20-х рр. налічувалося «понад 150 чол. Мало не всіх їх прислала з Харкова комісія у справах неповнолітніх злочинців, із зміївчан серед них нема нікого». Утримувані походять «із різних місцевостей Союзу, переважно російських губерень» [193, с. 298]. Тобто – своїх, «українських» сиріт виховували не державні опікуни та піклувальники.

Сформована у 20-х рр. ХХ ст. концепція вивчення українського звичаєвого права мала вирішальний вплив на методичні підходи радянської науки впродовж наступних півстоліття. Академік Оникій Малиновський (тогочасний Голова Комісії для виучування звичаєвого права України) запропонував власну програму дослідження, до якої окремим підрозділом входила опіка [115].

Від середини 30-х рр. будь-які наукові дискусії в Українській РСР припинилися, партійний диктат прийшов на зміну вільному обмінові думками. Це ж стосується і питань виховання сиріт і напівсиріт. Для прикладу візьмемо насичену інформативним матеріалом монографію Г.К. Матвєєва [122] «История семейно-брачного законодательства Украинской ССР». Автор намагається апріорі виправдати будь-який крок Комуністичної партії і Радянської держави в питаннях опіки і піклування.

Зокрема, Г. Матвєєв усіляко розхвалює Указ Президії Верховної Ради СРСР від 8 липня 1944 р., який «анулював всякий правовий зв’язок між

позашлюбною дитиною і її батьком… Таке вирішення питання про позашлюбних дітей було обумовлене головним завданням радянського сімейного права на даному етапі його розвитку – завданням всемірного зміцнення нашої сім'ї, тоді як колишнє законодавство про позашлюбних дітей (коли вони урівнювалися з шлюбними дітьми, а утримання їх забезпечувалося шляхом батьківського аліментування, хоча б батько й не перебував у шлюбі з матір'ю дитини), часто розхитувало існуючі сім'ї, не сприяло їх зміцненню» [122, с. 49–50]. На думку радянського юриста, Указ від 8 липня 1944 р. нібито успішно «вирішив питання» про виховання позашлюбних дітей, «передбачивши при цьому державне виховання і державне аліментування цих дітей замість колишнього приватного батьківського аліментування. Це державне вихованнння і аліментування позашлюбних дітей може здійснюватися двома шляхами: 1) одинока мати вправі здати свою дитину в дитячу виховну установу, а установа зобов'язана прийняти дитину на виховання і утримання повністю за державний рухунок (ст. 4 Указу); і 2) одинока мати, яка не побажала здати дитину в дитячу виховну установу, вправі отримати державну грошову допомогу на утримання дитини, яка виплачується їй до досягнення дитиною дванадцятилітнього віку» [122, с. 50].

Звернемо увагу вже на саму постановку питання вирішення проблеми позашлюбних дітей, напівсиріт з народження. Мати «вправі» підкинути їх державній установі і зробити «повними» сиротами, яких буде виховувати Радянська держава так, як вважатиме за потрібне. Тими ж дітьми, яких матері не побажають передати державі, буде опікуватися та ж Радянська держава. У першому випадку держава виступає фактичним усиновлювачем, у другому – фактичним опікуном напівсироти.

Подальші наукові дослідження, присвячені опіці і піклуванню як окремому інституту цивільного права проводилися А.І. Пергаментом, А.М. Нечаєвою, Н.М. Єршовою, Є.М. Бєлогородською, Л.М. Левіним. У них продовжується розгляд опіки і піклування з точки зору пріоритету державних

форм опіки, які повинні забезпечувати виховання сироти в дусі «правильної» комуністичної ідеології.

Після проголошення незалежності України в 1991 році зростає інтерес до об'єктивного дослідження виникнення та розвитку інституту опіки і піклування. З'являються історико-правові, етнологічні та етнографічні, педагогічні дослідження.

До розгляду культури українського опікунського права у законодавстві Великого князівства Литовського вдається П.П. Музиченко [133]. Автор відзначає, що опіка і піклування у Великому князівстві Литовському стають окремим інститутом права, якому характерний принцип станового регулювання суспільних відносин. Тому законодавця, передусім, цікавила доля дітей шляхти. Важливим є продовження опікунських традицій, адже як і в Київській Русі, найважливішими вважалися норми, які встановлювали порядок влаштування дітей-сиріт та забезпечення майнових прав дитини [133, с. 224].

Ґрунтовне історико-правове дослідження ювенального права в Україні здійснене у монографії Н.М. Крестовської «Ювенальне право України: історико-теоретичне дослідження» [98]. Авторка розкриває окремі аспекти виникнення і розвитку опіки через правовий статус дитини; аналізує норми, спрямовані на захист дитини, позбавленої батьківського піклування як у традиційному українському суспільстві, так і у Радянській державі. У монографії відзначається домінування у феодальному опікунському праві норм, що захищали майнові інтереси сироти. Розкриваючи опікунське право за російським Кодексом 1743 р., Н.М. Крестовська наголошує на деталізованості приписів, наступності щодо Литовських статутів, розумному та доцільному співвідношенні прав та обов'язків опікуна та опікуваного [98]. Перехід у XIX–XX ст., від традиційних до індустріальних форм життя, обумовив те, що безпритульність і бездоглядність дітей поступово перетворюються на загальносуспільну проблему, яку спочатку намагаються вирішити суто громадськими засобами, а в подальшому – і державними.

Створюються дитячі притулки для дітей-сиріт і напівсиріт з нижчих верств населення. Характерною особливістю періоду є створення судів у справах малолітніх та перебування при них піклувальників та піклувальниць. Відзначається діяльність патронатних установ, які організовували допомогу дітям, котрі її потребували [98, с. 118–120]. Процес появи та розвитку ювенальної юстиції паралельно відбувався на українських землях, що входили як до Російської, так і до Австро-Угорської імперії.

Розглядаючи ювенальну політику та законодавство Української РСР, Н. Крестовська зазначає, що на ранніх етапах становлення радянської держави відкидався будь-який дореволюційний досвід ювенального правового регулювання. Дещо покращилося становище щодо опіки і піклування з прийняттям Кодексу про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадського стану (1926 р.), в якому вперше з'являється поняття усиновлення. Н. Крестовська розглядає також заходи реагування радянської влади на дитячу безпритульність.

Розглядаючи інститут права власності в Україні, В.Є. Рубаник у праці «Інститут права власності в Україні: проблеми зародження, становлення й розвитку від найдавніших часів до 1917 року» [189] звертає увагу на регулювання майнових відносин між опікуном та опікуваним, аналізуючи російські нормативно-правові акти до 1917 року.

І.Й. Бойко, розглядаючи правове регулювання шлюбно-сімейних відносин у Галичині в складі Польського королівства (1349–1569 рр.), описує опіку над малолітніми дітьми та жінками, відзначаючи принцип «верховенства» чоловіка над іншими членами сім'ї [6, с. 31].

Досліджуючи історію української шляхти XIV–XVII ст., Н.М. Яковенко описує випадки призначення опіки серед привілейованих станів тогочасного суспільства, особливістю яких було призначення кількох співопікунів зі статками, не меншими, ніж в опікуваного [229].

Цікавою є наукова розвідка В.Л. Маслійчука про неповнолітніх на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст., в якій

описується така форма опіки, як «сусідство», що дозволяла поєднувати захист вдови, сиріт, літніх людей з їх залученням до виконання неважкої роботи [118, с. 27].

Заслуговують на увагу дисертаційні дослідження І.В. Ковальчук, О.І. Карпенка, О.І. Анатольєвої, Ю.М. Походзіла, Н.А. Аблятіпової, Д.С. Прутяна, Н.А. Дьячкової, С.І. Бегея та інших. У них розглядаються окремі аспекти інституту опіки, піклування та усиновлення, проблеми й особливості вирішення питання захисту дітей, позбавлених батьківського піклування, на різних історичних етапах.

Значна частина досліджень розвитку інституту опіки і піклування проводилася в контексті розвитку звичаєвого права. Найбільш ґрунтовною працею в цьому напрямку є «Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст.» за редакцією І.Б. Усенка, де зазначається, що функціонування звичаєвого права на українських землях, хоча й відбувалося в контексті загального історичного розвитку європейського права, мало також свої конкретно-історичні особливості [165]. Відзначається обґрунтування інституту опіки і піклування на правовому звичаї та прослідковуються тенденції його розвитку (в рамках звичаю) на українських землях до XIX ст.

Серед інших досліджень звичаєвого права, в яких згадуються опіка і піклування, важливу наукову цінність мають розвідки істориків С.А. Макарчука, М.В. Гримич, Ю.Г. Гошка, О.В. Мельниченка, І.М. Петренка та інших. Російські дослідження історичного розвитку інституту опіки і піклування провели Л.Ю. Міхєєва та Ф.Н. Михайлов. Зважаючи на тривале перебування українських земель у складі Російської імперії, її вплив поширився і на правове регулювання суспільних відносин на етнічних українських територіях, зокрема на інститут опіки і піклування.

Відзначаємо, що всі названі дослідження інституту опіки і піклування в Україні стосувалися лише окремих історичних періодів або розглядалися в контексті розвитку інших галузей права. Повного та всебічного історико-правового дослідження цієї теми в Україні наразі не існує.

1.2. Джерельна база дослідження

З метою вирішення поставлених завдань та об'єктивного розгляду виникнення і розвитку інституту опіки і піклування в Україні, у дисертації розглянуто нормативно-правові акти, судову та адміністративну практику, матеріали історичних та етнографічних досліджень. Джерельну базу дослідження складають також архівні матеріали, частина з яких вводиться до наукового обігу.

Проблемність дослідження питань виникнення опіки та піклування в Україні спричинена малою кількістю збережених джерел, в яких безпосередньо згадується регулювання відносин, пов'язаних з опікою. Але вже в русько-візантійських договорах 911 та 944 рр., які укладали, відповідно, київські князі Олег та Ігор з візантійськими правителями, регулюється порядок спадкування майна русича, що перебував на службі у Візантії. Якщо така людина не залишила заповіту, то її майно має бути розподілене між найближчими родичами на Русі [151, с. 13]. Спадкові норми відчутно пов'язані з опікунськими, адже вони регулюють порядок переходу матеріальних цінностей від батьків до дітей, а, в разі неповноліття, – в управління опікуна. На жаль, до наших днів не дійшов Закон Руський – норми права, які виникли в основних центрах Русі, осередках класового суспільства. Він уособлював систему руського права [190, с. 247]. Факт його існування та значимості підтверджується посиланнями на нього в русько-візантійських договорах (907, 911, 944 та 971 років). С.В. Юшков, М.Б. Свердлов та ін. роблять припущення, що саме Закон Руський й став основою Руської Правди, що дозволяє нам говорити про виникнення окремих норм інституту опіки ще до IX ст.

У Просторовій редакції Руської Правди отримують формальне вираження кілька норм, що регулюють опіку. Матір, в разі смерті батька, автоматично ставала опікуном за умови, що не вийде вдруге заміж. Якщо ж

таке ставалося, то призначали опікунів з числа родичів, віддаючи пріоритет чоловікам по батьківській лінії [188, с. 119]. Окремо розглянуто Устав Володимира Мономаха, котрий склав другу частину Просторової редакції Руської Правди, в якій йшлося про опіку малолітніх сиріт [226, с. 338].

Після феодальної роздробленості Київської Русі та занепаду Галицько-Волинського князівства українські землі попадали під юрисдикцію Королівства Польського та Великого князівства Литовського. З правових джерел цього часу відзначаємо Вартський статут 1423 року, який діяв також і на території українських земель у складі Великого князівства Литовського (Статут короля Воладислава II, даний Литві 1420–1423 рр.). Норми опіки, які містить цей документ, дуже схожі з аналогічними нормами в Руській Правді, з тою відмінністю, що в артикулі 9 «О опекальниках дівичих» розповідається про право підопічних дівиць вільно виходити заміж навіть без згоди «опекальників», але за порадою родичів. Це встановлено з огляду на можливі зловживання з боку опікунів відносно підопічних їм дівчат-сиріт, оскільки опікун часом перешкоджав своїй підопічній виходити заміж, «штоби имєніє її поживать» [105, с. 243].

Треба зазначити, що опіка могла регулюватися також таким джерелом феодального права, як уставна грамота. У грамоті короля Казимира литовському, руському і жмудському духовенству, дворянству, рицарям, шляхті, боярам ті міщанам від 1457 р. параграф 8 присвячений опіці. Відповідно до нього, дружина покійного має право залишитись на маєтках чоловіка, опікуючись спільними дітьми, але за умови, що залишиться вдовицею. У разі повторного заміжжя, вона позбавлялася права опіки і володіння майном покійного чоловіка, якщо тільки він не залишив заповіт [79, с. 8]. Опіку дітьми та майном, в такому разі, перебирали на себе близькі родичі по чоловічій лінії. Як бачимо, цей параграф збігається з аналогічною статтею про опіку в Руській Правді. Тобто основоположні підходи до регулювання інституту опіки на українських територіях протягом сторіч зберігались як литовськими князями, так і польськими королями.

У грамоті від 1494 р., даній київським міщанам, згадується порядок спадкування та призначення опікуна малолітнім дітям та жінці-удові. Опікунські норми цієї грамоти схожі з аналогічними нормами Руської Правди, за одним винятком. Контролювати опікунство мала вже Церква, особливо те, як опікун розпоряджається майном, описавши попередньо, при прийнятті опіки, все майно опікуваних та своє (опікуна) власне [192, с. 166].

Грамота Яна Казимира, надана райцям Львова у 1666 році, стосувалася порядку вибору опікунів для дітей-сиріт. Новітньою нормою в цій грамоті є обов'язок міських райців призначати опікунів усім без винятку сиротам, незалежно від їх «статусу, походження і нації» [168, с. 481]. Таким чином, монарх намагався забезпечити захист інтересів усіх, позбавлених батьківського піклування, дітей, а не лише тих, чиї батьки належали до братств чи аристократичної верхівки.

Визначною пам'яткою феодального права стали Литовські статути, які були засновані на староруському праві і стали взірцем феодального права. В них норми опіки винесені в окремий правовий інститут. Характерною ознакою Статутів стало феодальне розшарування станів. Про захист будь-якої категорії прав дітей нешляхетного походження первісно не йшлося. За Статутами, опікун призначався з того стану, до якого належав той, кого опікували, оскільки він повинен був нести всі повинності і володіти не меншою правоздатністю, ніж власник, який залишив майно неповнолітньому [199, с. 27].

Другий Литовський статут 1566 р. гарантував (руському) українському народові право судитися за нормами свого звичаєвого права у т. зв. копних судах (громадські суди для селян та міщан) [114, с. 210]. Тобто, регулювання правовідносин (у т.ч. опікунських) для непривілейованих станів відбувалося, зазвичай, за звичаєвим правом, а Литовськими статутами користувалася українсько-литовська шляхта.

Третій Литовський статут 1588 р., увібравши в себе усі поправки й доповнення, продовжував діяти на українських землях (як на Лівобережжі,

так і на Правобережній Україні) аж до XIX ст., що говорить про його максимальне суспільне сприйняття та схвалення. Як зазначає А.І. Яковлів, Литовський статут був близький до правосвідомості українського народу і прийнятий «в Україні, як своє власне національне право» [230, с. 37].

Для кращого розуміння норм опіки в українському феодальному праві нами використовувалися різноманітні свідчення про встановлення і ведення опіки, розміщені у духовних заповітах. У них батько призначав опікуна чи кількох опікунів, відповідно до своєї волі, а не за законом, описував, хто і як повинен розпоряджатися спадковим майном; як опікун має виховувати та навчати дітей.

Прикладом такого заповіту є духовний заповіт Василя Загоровського (1577 р.), який усуває від можливої опіки над дітьми свою дружину (за відсутності заповіту вона ставала опікуном за законом), позаяк та неналежно виконувала свої подружні обов'язки [208, с. 252].

Судячи з тестаменту Оникія Богдановича Бутетицького, дружину свою та малолітніх дітей він заповідав на виховання судді Івану Петровичу Калусовському і Федору Васильовичу Калусовському. Всіма маєтками мали розпоряджатись опікуни, не дружина і не рідний брат (хоча з ним заповідач мав в іншому повіті спільне майно) [12, с. 23–24]. Очевидно, що заповідач шукав надійних покровителів для сім'ї та майна, тому й вдався до таких кроків.

У заповітах також зустрічаємо й встановлення піклування. Роман-Олізар Волчкевич, намісник київський, заповідає своєму вже дорослому сину піклуватись про свою літню матір до кінця її днів [215, с. 27].

У самоврядних містах правові відносини у сфері опіки регулювалися Магдебурзьким правом. Відповідно до його норм, опікою над неповнолітніми та сиротами займались міські ради [89, с. 208]. Також, судячи зі статутів, на яких засновувалася діяльність братств та шкіл при них, у їхні обов'язки входило виховання сиріт, їх захист та піклування про удовиць [104, с. 67, 70].

Конституція П. Орлика 1710 року, не зважаючи на те, що так ніколи і не вступила в дію, стала відображенням державно-правових поглядів того часу. У розділі XI Конституції зазначено: «вдови – козачі дружини, – їхні осиротілі діти, козацькі господарства і жінки у відсутності чоловіків, коли ті будуть зайняті у воєнних походах, або перебуватимуть на якихось інших військових службах, щоб не притягались до всіляких посполитих повинностей і не утяжувались вимаганням повітових податків» [148, с. 110].

Серед ряду кодифікацій правових норм, які діяли на українських територіях, що перебували у складі Російської імперії, звертаємо увагу на Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 року та Зібрання малоросійських прав 1807 року. В цих збірках було кодифіковано правові норми Третього Литовського статуту, т. зв. німецького права та звичаєвого українського права, яке прирівнювалося до «закону неписаного» [230, с. 50].

Опіка, за цими кодексами, може встановлюватися не лише над неповнолітніми сиротами, але й божевільними, марнотратниками та майном відсутньої особи. Відтак значно розширюється поняття опіки. Попри домінування норм, спрямованих на збереження матеріальних статків опікуваного, в обов'язки опікуна входить надання опікуваному належної освіти чи навчання ремеслу, відповідно до станової належності останнього. Раніше ці норми зустрічалися лише в духовних заповітах і в обов'язки опікуна, призначеного за законом, не входило.

Не зважаючи на те, що ні Права, за якими судиться малоросійський народ, ні Зібрання малоросійських прав фактично не вступили в дію, на них робилися окремі посилання в судовій практиці, оскільки вони враховували національні особливості у регулюванні суспільних відносин в Україні [163, с. VII].

Подальший правовий розвиток інституту опіки і піклування на українських територіях зазнав суттєвого впливу австрійського та російського законодавства.

В Указі Катерини ІІ від 7 листопада 1775 року «Учреждения для управления губерний» робиться спроба ввести державну форму опіки через створення «сирітських домів». Але при цьому домінуюча роль відводиться влаштуванню дитини-сироти в сім'ю за умови дотримання принципу станової належності [141, с. 9].

Введення Зводу Законів Цивільних 1835 року в Російській імперії супроводжувалося збереженням принципу становості в діяльності інституту опіки і піклування. Так, опікою дворянських сиріт та їхнього майна займалася Дворянська Опіка та Сирітські Суди; сиріт з сімей священнослужителів – духовне начальство; для міщанських сиріт створений Міський Сирітський Суд. Окремо виробили особливі правила опіки для селян (виписані в Законах про Спадки та в особливих додатках до них) [195, с. 22–23].

Важливою рисою Зводу Законів Цивільних є диференційований підхід до врегулювання відносин у сфері опіки і піклування на різних територіях. Для частини українських територій (Чернігівської і Полтавської губерній) збережено окремі опікунські норми. Якщо за загальноімперськими правилами заповітом не було призначено опікунів, то опіка покладалася на батька або матір, що залишилися живими. Інші ж родичі особливого права на опікунство не мали. Якщо не було опікунів ні за законом (батька чи матері), ні за заповітом, то вони обиралися й призначалися державними установами. В Полтавській та Чернігівській губерніях до опіки над неповнолітніми та дівицями, що залишилися без батьків, якщо не було опікунів за заповітом, покликалися родичі. Право призначати опікунів раніше належало лише батькові, а згідно із загальноімперськими правилами (1835 р.), це право отримали обоє батьків. Також батько-опікун міг не звітувати про ведення опіки, в той час як матері-опікунці призначали співопікунів, згода яких була обов'язковою, якщо вимагалося видати заміж дочку [204, с. 168].

Паралельно з цивільним правом, окремі норми інституту опіки й піклування знайшли своє відображення у кримінальному праві Російської

імперії, де були визначені суспільно небезпечні дії опікунів, що кваліфікувалися як злочини. Глава четверта «Про зловживання опікунів та піклувальників» Розділу одинадцятого Укладу про кримінальні покарання 1845 року передбачала кримінальну відповідальність опікунів у разі присвоєння чи розтрати майна опікуваного, змушування опікуваного до вступу у шлюб чи монашество та спонукання чи примушування опікуваного до вчинення злочину [216, с. 673–674].

Австрійський цивільний кодекс 1811 року введений в дію на території Галичини у 1812 році, а у Буковині та на Тернопільщині у 1816 році. Важливою рисою кодексу стало те, що, як і кодекси кінця XVIII – початку XIX ст. в інших країнах, він став результатом розкладу феодального і формуванням буржуазного права, причому певну перевагу надавали першому, оскільки австрійське загальне цивільне уложення закріплювало найважливіші правові інститути феодальної власності [102]. Щодо інституту опіки і піклування, то важливою його ознакою була зміна пріоритетів в опіці, відтепер опікун мав дбати, передусім, про особу малолітнього, а вже потім про управління його майном. Виховання опікуваного ставиться на перше місце серед обов’язків опікуна, причому, в разі недостатності коштів для належного виховання, опікун може звернутися по допомогу до благодійних організацій. Щодо забезпечення та примноження майна опікуваного, то ці обов’язки могли покладатися безпосередньо на самого опікуна чи неспівопікуна. В особливих випадках передбачалося призначення куратора або справника, уповноваженого вести справи як малолітніх сиріт, так і божевільних, марнотратців, ще не народжених, глухонімих, тимчасово відсутніх та в’язнів [71]. Справами опіки і піклування мав займатися суд, якому допомагала опікунська рада. Загалом Австрійський цивільний кодекс став своєрідним компромісом між старим феодальним правом та новим, буржуазним. Це значною мірою обумовило його дію на західноукраїнських землях і після розпаду Австро-Угорської імперії, спочатку у Західно-Українській Народній Республіці, а потім і в Другій Речі Посполитій.

Проект Цивільного Укладу Російської імперії 1904 року передбачав суттєві зміни при призначенні піклування. Воно виступало в основному як засіб охорони інтересів ще не народженого спадкоємця, охорони не прийнятого спадку чи майна безвісті відсутніх осіб [22]. Фактично призначення піклувальника у цьому проекту Укладу дуже нагадувало куратора за Австрійським цивільним кодексом 1811 року, що свідчить про намагання використовувати в Росії європейський правовий досвід.

Революційні події 1917–1920 років та створення Української Народної Республіки не внесли змін до норм, що стосуються опіки і піклування. Суттєві зміни відбулися вже в Радянській державі: запровадили нові підходи до ролі і місця дитини в суспільстві, охорони її інтересів у разі відсутності батьківського піклування тощо.

Характерною ознакою радянського законодавства про опіку і піклування стало повне заперечення та нехтування попереднього досвіду регулювання цих суспільних відносин. Перші спроби впровадження нового опікунського законодавства втілилися в українському Кодексі законів про акти громадянського стану, про сім'ю та опіку 1919 року, але враховуючи складні політичні події (громадянська війна), йому так і не судилося вступити в дію.

Наступна спроба радянської влади врегулювати на законодавчому рівні суспільні відносини у сфері опіки і піклування здійснена у Кодексі законів про сім'ю, опіку, шлюб та акти громадянського стану 1926 р. За цим Кодексом, опіка призначалася малолітнім дітям не лише після смерті їхніх батьків, а й у тих випадках, коли батьків визнано судом безвісно відсутніми, оголошено померлими або позбавлено батьківських прав. Особливі вимоги встановлювалися до особи опікуна чи піклувальника, якого не заборонялося призначати з числа священнослужителів усіх релігійних культів, службовців і агентів колишньої поліції, осіб, позбавлених прав судом на строк, визначений вироком суду, осіб, виключених з громадських організацій, не працюючих та інших політично або ідеологічно

неблагонадійних (за визначенням радянської влади) суспільних верств [87, с. 47].

Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб та акти громадянського стану 1926 р. чітко розмежовував поняття опіки і піклування. Опіка встановлювалася над неповнолітніми до чотирнадцяти років, а також над особами, визнаними в судовому порядку слабоумними чи душевнохворими, а також над майном померлих чи безвісті відсутніх. Піклування встановлювалося над неповнолітніми у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років, а також неповнолітніми, якщо «вони в силу свого фізичного стану не можуть самостійно захищати свої права», і полягало в наданні допомоги підопічним, наданні згоди на укладення договорів [130, с. 216]. Підопічні діти-сироти віком від 14 до 16 років могли укладати трудовий договір без дозволу піклувальників. Але в такому разі право поступати на роботу реалізовувалося лише з дозволу інспектора праці [87, с. 48]. Загалом справами опіки і піклування займалися сільські, селищні чи міські ради, на які покладався обов'язок вчасно виявити особу, котрій потрібно встановити опіку чи піклування, призначити опікуна або піклувальника та слідкувати за належним виконанням останніми своїх обов'язків.

Постановою ВУЦВК та РНК УСРР «Про заходи до боротьби з дитячою безпритульністю в УСРР», прийнятою 1927 р., проведено розподіл функцій органів по боротьбі з безпритульністю, за яким Народному комісаріату соцзабезпечення передавалося керівництво опікунськими радами на місцях та загальна опіка.

Подальші намагання радянської влади захищати інтереси дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, втілилися у Постанові ВЦВК і РНК СРСР 1936 року «Про порядок передачі дітей на виховання (патронат) у сім'ї трудящих». Патронат, на відміну від опіки і піклування, був добровільним і передбачав передачу дитини-сироти віком від 5 місяців до 14 років на виховання у прийомну сім'ю. Маленькі діти (від 5 місяців до 4 років) перебували під наглядом органів охорони здоров'я, які й укладали

угоду про патронат. Угоду про передачу дітей віком понад 4 роки укладав відділ народної освіти. Особа, яка укладала угоду, отримувала права і обов'язки опікуна чи піклувальника дитини [156, с. 63].

Постановою Президії Верховної Ради УРСР «Про стан влаштування дітей-сиріт на патронат і під опіку в УРСР» від 28 грудня 1953 року забезпечувався ретельний державний контроль за належним виконанням своїх обов'язків опікунів та піклувальників, осіб, які утримували дітей-сиріт за договором патронату.

Стаття 26 Основ законодавства Союзу РСР та союзних республік про шлюб та сім'ю 1968 р. не розмежовувала поняття «опіка» і «піклування», що дало союзним республікам підставу на свій розсуд обирати для тої чи іншої категорії громадян спосіб їх влаштування та охорони інтересів [130, с. 216]. Кодекс про шлюб та сім'ю України, прийнятий Верховною Радою УРСР 20 червня 1969 року, визначав перелік осіб, яким встановила опіка або піклування, та знову підтверджував, що опікун або піклувальник призначається на добровільній і безоплатній основі. З переліку осіб, які не можуть бути опікунами (піклувальниками), виключалися священнослужителі. Загалом цей нормативно-правовий акт зазнав відносно меншого впливу комуністичної ідеології і декларував гуманні підходи до опіки і піклування.

Для об'єктивної оцінки розвитку інституту опіки і піклування в Україні нами використано архівні документи з фондів Державного архіву Львівської, Чернігівської, Тернопільської, Івано-Франківської області, м. Херсон, що стосуються конкретних справ з питань опіки. Аналіз цих документів дає можливість зрозуміти процес організації та здійснення опіки, особливості практичного застосування позитивного та звичаєвого права.

Розділ 2

СТАНОВЛЕННЯ ОПІКУНСТВА НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В ДОБУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА ВІДРОДЖЕННЯ (IX–XVII ст.)

2.1. Суть інституту опіки у феодальному суспільстві

Період виникнення в Україні слов'янської держави припадає на епоху Середньовіччя. Київська Русь розбудовується від початків як феодальна держава. На принципах феодалізму формується її правова система, яка на перших етапах свого розвитку, в основному, складалася з правового звичаю. Політичні, економічні, соціальні трансформації, які переживає тогочасне суспільство, безпосередньо відображаються і в праві. Отримує законодавче закріплення інститут опіки і піклування, сформувавшись на основі звичаю та певних особливостей східноєвропейського феодального правового регулювання.

В науковій літературі зустрічаємо також думку, що Київська Русь до XI ст. існувала як пізньоантична держава, оскільки цей період вона була об'єднанням племінних союзів [129, с. 39]. Можна частково погодитися з таким твердженням та аргументами, наведеними на його користь, адже межа переходу від родо-племінних стосунків до такої складної організації, як держава, є часто дуже розмитою. Тому, на нашу думку, до кінця X ст. Київська Русь проходила етап формування феодальних відносин, а вже після цього вступила в період розвинутого феодалізму з подальшою феодальною роздробленістю.

На етапі формування феодальних відносин відбувається організація правової системи. Ранні держави не мали сформованої легіслатури, яка в сучасному розумінні являє собою апарат, здатний створювати правові норми.

Прихильність до звичаїв як загальна риса древніх народів була передумовою високого престижу звичаєвого права [145, с. 38–39]. Звичаї, вироблені общиною впродовж тривалого часу, що були зрозумілими людям і мали авторитет у суспільстві, отримували схвалення державної влади (київських князів), отримуючи в такий спосіб юридичну силу та стаючи вже правовими звичаями.

Звертаємо увагу на термінологію, що використовувалась у ранньофеодальному праві. Особливу увагу привертає вживання терміна «старійшина» в значенні «опікун», на якого покладалися функції виховання й утримання осиротілих дітей. В найдавніших східнослов'янських пам'ятках, як зазначає Л.В. Мілов, у значенні опікуна фігурує лише термін «приставник» [127, с. 127]. За Володимира І зустрічаємо також більш широкий термін «общественное призрение», що включав допомогу сиротам [141, с. 6]. Хоча давньоруське законодавство використовувало часто й такі формулювання: «приказати кому-небудь неповнолітнього», «мати його у себе на руках в домі».

Того, кому «віддавали на руки» осиротілу дитину, називали печальником, а сам термін «опіка», за твердженням Н.С. Нижника, був запозичений уже з литовського права [142, с. 71]. На нашу думку, сумнівним видається походження терміна «опіка» з литовського права, адже в Литовсько-Руській державі перевага віддавалася руському праву як більш досконалому і сучасному. Про це свідчить і той факт, що Руська Правда взята за основу при укладанні Литовських статутів.

Відзначимо також відсутність розмежування понять опіки і піклування, зведення їх виключно до опіки. Під опікою розуміли «встановлення сторонньої влади над сім'єю, якщо в ній залишаються малолітні члени», замінюючи тим самим владу одного або двох батьків [10, с. 457]. Фактично всі функції виховання дитини, догляду за неповносправною людиною, майном, його примноженням і збереженням тощо виконувала одна людина – опікун.

Також, як зазначає Н.М. Крестовська, літописні відомості не дають підстав для розмежування в давньоруському праві понять усиновлення та передачі під опіку. В традиційному суспільстві вони були практично тотожними, виступаючи як єдиний за своєю природою інститут влаштування дитини-сироти [98, с. 77].

Схожої думки притримується і К.А. Неволін, зазначаючи, що всі відомі випадки опіки в Київській Русі не підпадають під усиновлення. Перший приклад усиновлення зустрічаємо у «Воїнській повісті про князя Ізяслава», де описується усиновлення князів Ізяслава та Ростислава їхнім дядьком В'ячеславом [207, с. 442]. Усиновлення в 1151 році починає виокремлюватись із опіки і, відповідно до греко-римського законодавства, тягне за собою надання всіх прав законних дітей усиновленому.

Паралельно з формуванням Київської Русі як держави відбувається становлення інституту опіки, а якщо бути точнішим, то окремих його норм, заснованих на правовому звичаї. На жаль, ці звичаєві норми не дійшли у повному обсязі до нашого часу (оскільки не зберігся Закон Руський), лише окремі норми знайшли своє відображення у Просторовій редакції Руської Правди. Але розгляд ролі й місця дитини в ранньофеодальному суспільстві дає нам розуміння меж опікування нею в разі відсутності одного або двох батьків.

Правовий статус дитини в давньоруському суспільстві не виходив за межі сімейно-родової організації [98, с. 63]. До прийняття християнства та запровадження Руської Правди взаємостосунки дітей і батьків регулювалися виключно правовими звичаями. Характерною рисою цих взаємостосунків, ймовірно, була повна влада батьків над дітьми. Діти в цей період не вважалися цінністю і фактично не були суб'єктами права. Але, як припускає Н.С. Таганцев, права життя і смерті над дітьми батьки ніколи не мали [203, с. 66], на відміну від греків і (ранніх – *Н.Р.*) римлян, де існувала повна залежність дітей від батьків, право батьків на життя і смерть дитини [112, с. 27].

Іншої думки дотримується Н.М. Крестовська, яка ґрунтовно проаналізувала як вітчизняні, так і зарубіжні джерела. Вона зазначає, що у стародавньому праві простежуються залишки (але уже однозначно засуджувані як правосвідомістю, так і правовими нормами) інфантицидного стилю у ставленні до дитини, який практично був витіснений в процесі християнізації та утвердження державності в добу Київської Русі [98, с. 74]. Остання думка є більш прийнятною, враховуючи, що в племенах, які сформували Київську Русь як державу, ще існували залишки язичництва, певні архаїчні норми якого поступово замінювались більш цивілізованими та прийнятнішими. На цьому етапі формуються основи звичаєвого опікунського права, які потім увійдуть окремими нормами в Руську Правду.

Особливу роль при формуванні правової системи Київської Русі мала християнська релігія, яку впроваджувала Церква. Вже у XII–XIII ст. на Русі йшла велика робота з адаптації та опрацювання збірників церковного права, що безперечно свідчить про намагання використати правову спадщину Візантії, але перейняти її не цілком, у вигляді системи, а лише в тому обсязі і в тих формах, які були актуальними для Русі, виходячи з внутрішніх потреб розвитку її суспільства та держави [223, с. 11]. Церква починає втручатись у регулювання інституту шлюбу, розлучення, опіки та піклування, статусу членів сім'ї, майнових прав членів сім'ї, тобто у ті сфери життєдіяльності, які найменш урегульовані державою і, як правило, тісно пов'язані з релігією.

Як зазначає Я.Н. Щапов, для Русі характерне дуже широке розповсюдження церковної юрисдикції, котра охоплювала широкий спектр суспільних відносин. Він включав, зокрема, і право суду над окремими групами людей, не лише клiриками і церковниками, але і представниками окремих професій ранньофеодального суспільства [223, с. 253]. Очевидним є і той факт, що юрисдикція Церкви поширювалась паралельно з рівнем сприйняття нової релігії та рівнем підтримки її з боку держави, адже конкурувати церковним канонам доводилось із звичаєвим правом.

Ще в 996 році князь Володимир Великий доручає піклування і нагляд за сиротами, убогими та подорожніми представникам духовенства [141, с. 6]. Причому турбота про дітей-сиріт з боку князя не обмежувалася покладанням даних обов'язків на Церкву. Великий князь Ярослав заснував сирітське училище, в якому «призревал» і навчав на своєму утриманні 300 юнаків [87, с. 31]. Сама опіка, турбота про сиріт здійснювалась за релігійним, моральним покликанням, розглядалась як «богоугодна акція», про що свідчить приказка того часу: «Не постись, не молись, а призри сироту» [150, с. 2]. Саме такого ставлення до нужденних вимагали, як бачимо, світська та церковна влади.

З XI ст. Церква починає активно перебирати на себе повноваження щодо регулювання суспільних відносин у сфері опіки. Цей процес проходив шляхом запозичення окремих норм візантійського права, вивчення та сприйняття цілого ряду правових джерел як світського, так і церковного походження. Найбільший вплив та поширення на території Київської Русі мали Номоканон (у Київській Русі перекладений і став основою т. зв. Кормчих книг), Прохірон, кодекс Еклога (збірка законодавства), «Кодекс Юстиніана». Зустрічаємо і посилання на Мойсеєве право, яке засновувалось на Святому Письмі. Для древнього руського церковного права раннього періоду (XI–XII ст.) характерний тісний зв'язок з нормами княжого, світського права.

Кормчі книги поширювалися територією Русі (від Галицької до Володимиро-Суздальської Русі) з другої половини XI ст. [223, с. 245–246]. В них чітко закріплювалась юрисдикція Церкви. Зокрема, в архетип Синодально-Волинської групи включені ті, «хто в кліросі», причому в переліку значаться діти священика і диякона [224, с. 101]. За принципами феодального права, на таких дітей світська влада зі своїми законами вже не поширювалась. У разі потреби встановлення опіки дітям священиків і дияконів цим безпосередньо займалася Церква. Але цікавим є той факт, що встановлення опіки регулювалося нормами Еклоги, тобто кодексом

світського походження, який розмежовував юрисдикцію церковної та світської влади. За ним, якщо опіку здійснює церковна установа, то на неї відповідно покладається обов'язок збереження майна померлого [127, с. 92]. Можемо зробити припущення, що Церква намагалася поєднувати норми світської влади та свої внутрішні канони.

Як світська, так і церковна влада феодального суспільства залишають наразі без уваги порушення у сімейних стосунках, зокрема, побиття батьками дітей [224, с. 100], причому і тих, що були під опікою також. Яскравий приклад такого ставлення до опікуваної дитини зустрічаємо в Києво-Печерському Патерику. Малолітній Феодосій залишився сиротою в 13 років. Хлопчина був працелюбною та відповідальною дитиною, знав грамоту. Після смерті батька опікуватися сином почала матір, яка не сприймала бажання юнака присвятити своє життя Богові і часто била сина [153, с. 34–35]. Побоями вплив на дитину не закінчувався; матір, після спроби юнака приєднатись до паломників, повернула його додому і морила дитину голодом, заковувала в кайдани. Зважаючи на той факт, що хлопчина часто ходив до церкви і представники духовенства не могли не зауважити побоїв та знущань матері, можемо припускати повне зовнішнє невтручання у справи сімейної опіки, якщо вони, звичайно, стосувалися виховання дитини, а не збереження майна. Таке невтручання можна пояснити і тим, що святість ставлення до батьків прирівнювалась до святості ставлення до Бога. Вимога страху перед Богом і перед батьками прирівнювались одне до одного [152, с. 107]. На нашу думку, таку ж владу над дитиною мали й опікуни, там, де їхні функції поширювались на виховання опікуваного, а не лише на збереження його майна.

Не можемо погодитись із думкою Н.С. Нижника, який стверджує, що батьківська влада не обмежувалась ні звичаєм, ні законом [142, с. 63]. Так, становище дитини у феодальному суспільстві було досить складне, дитина була в повній залежності від батьків чи опікуна, але після хрещення Русі та виходу Устава князя Ярослава Володимировича вже на законодавчому рівні

передбачене покарання батьків (очевидно, і опікунів) за смерть дитини, яку вона собі заподіяла, після вступу в шлюб з неволі [184, с. 72]. Причому не важливо, дівчина це чи юнак, і для закінченого правопорушення не обов'язковим є настання смерті дитини, лише за саму спробу самовбивства наступало покарання [188, с. 183]. На батьків чи опікунів накладався штраф за доведення до самогубства.

Також у статті 6 Просторової редакції Устава князя Ярослава Володимировича знаходимо перелік видів дітовбивства, здійсненого заміжньою жінкою [188, с. 195]. Але це фактично поодинокі випадки законодавчого обмеження впливу на дітей з боку батьків чи опікунів у Київській Русі.

Неможливо встановити, якою мірою Мойсеєве право мало вплив при укладанні Руської Правди та інших законодавчих актів, і чи взагалі такий вплив був, але незаперечним є той факт, що воно було невід'ємною частиною християнської релігії і разом з нею привнесене в Київську Русь. За Мойсеєвим правом, юридичний статус дітей у домі батьків визначався як стан вільних особистостей, залежність яких від інших осіб обмежувалась лише необхідними умовами керівництва та покровительства [112, с. 27].

Таким чином, Церква, незважаючи на своє не втручання у виховання дитини і пропаганду турботливого ставлення до неї, займається благочинністю щодо малозабезпечених суспільних верств. Трактат «Правило про церковних людей» про місце Церкви у суспільстві (XIII ст.) – містить перелік благочинних справ, які вимагають зусиль Церкви: «...нищих кормление и чад мног, странным прилежание, сиротам и убогим промышление, вдовам пособие, девицам потребы, обидным заступление…» [224, с. 105]. Тобто Церква, відповідно до християнських морально-етичних канонів, що почали впроваджуватись у життя і суспільну свідомість, намагається закріплювати обережне та турботливе ставлення з боку суспільства до осиротілої дитини та дитини загалом.

Особливу позицію Церква зайняла стосовно жінок, які після смерті чоловіка втрачали свого опікуна, і тому рекомендувала дбайливо до них ставитись. Часто заповідач спеціально прописував у заповіті «передачу» дружини під опіку ближчого родича по чоловічій лінії чи духовного сановника [184, с. 99]. У Повісті врем'яних літ знаходимо згадку про те, як князь Володимир після вбивства брата Ярополка почав жити з його дружиною, яка була вагітна від Ярополка. Вона народила сина Святополка, який після смерті свого вітчима Володимира зійшов на престол [157, с. 58]. Тобто ще до хрещення Русі вдовиця та її дитина підпадають не лише під опіку, а знаходяться у повній залежності (аж до примусового одруження) від ближчого родича. Це, вірогідно, обумовлювалось язичницькими поглядами на сім'ю, в якій допускалась полігамія. Причому дружина з дітьми не обов'язково переходили до ближчого родича. У 1022 році тмутороканський князь Мстислав перед битвою з касозьким князем Редедею отримав від нього пропозицію не губити власні війська, а вирішити конфлікт, поборовшись самим. Переможцю діставалось не лише майно і земля переможеного, а також його жінка та діти [157, с. 89]. Християнська релігія на той час вже активно почала поширюватись у Київській Русі і підтримувала лише моногамну сім'ю. Як свідчить Повість, Мстислав під час битви молився Пречистій Богородиці, обіцяючи збудувати храм у разі перемоги [157, с. 89]. Тож припускаємо, що він був охрещений і після перемоги забрав дружину та дітей князя Редеді. На нашу думку, в такому разі князь мав би опікуватися ними, бо будь-які інші дії суперечили уявленням Церкви про сім'ю. Ст. 9 Устава князя Ярослава Володимировича проголошує укладення другого шлюбу без розірвання першого недійсним; чоловік у такому випадку повинен продовжувати жити з першою дружиною, а друга передавалась під опіку Церкви [151, с. 196].

Таке становище жінки зумовлювалось домінуванням патріархальної сім'ї в Київській Русі, жінка була під опікою чоловіка від початку свого життя, спочатку батька чи опікуна, потім передавалася разом з приданим

чоловікові. Щоправда, у феодальному суспільстві не всі суспільні верстви керувались цим правилом, особливо коли жінки з привілейованих станів отримували всю повноту влади щодо успадкованого майна. Звертаємо увагу на домінування жінки, широкий спектр її прав після смерті чоловіка щодо дітей та майна. Це закріплено в ст. 101–106 Просторової редакції Руської Правди. Як зазначає Н.Л. Пушкарьова, таке становище жінки на Русі суттєво різнилось з юридичним статусом західноєвропейської жінки, яка фактично була безправною [184, с. 99].

Відзначимо існування в українському феодальному суспільстві поняття опіки щодо літньої матері з боку дорослих дітей, адже в цьому питанні погляди Церкви і світської влади збігаються. Якщо вдова мала дітей, то відповідно до Мойсеєвого законодавства, обов'язки щодо піклування про неї переходили до первородного сина, який отримував подвійну спадкову частину в майні померлого батька. За відсутності дітей опікуватись вдовою повинні були або найближчі родичі, або община [112, с. 82]. Руська Правда також закріплює обов'язок дітей піклуватись про свою літню матір. Хоча це не сказано безпосередньо, але те, що батьківський двір залишається за молодшим сином і матір отримує право залишитись у дворі [218, с. 34], свідчить про намагання законодавця залишити біля літньої матері опікуна. Воля матері стосовно розпоряджання майном домінує над волею дітей, зокрема це стосується і її частки у спадщині.

В процесі розквіту феодальних відносин у Київській Русі та з початком феодальної роздробленості держави поглиблюється станове розмежування в суспільстві. Досить розвинута система староруського права, як і будь-яке феодальне право, засновувалась на праві-привілеї, за яким закон прямо передбачав нерівність людей, що належать до різних соціальних груп. Так, холоп майже не мав жодних прав. Досить обмеженою видається правоздатність смерда, закупа, тоді як права, вольності і привілеї верхівки суспільства охоронялись особливо ретельно пильно [82, с. 35]. Дуже добре в Київській Русі регулювалися суспільні відносини, пов'язані з майновими

конфліктами, а, особливо, спадкуванням майна. Інститут спадкування тісно пов'язаний з інститутом опіки, але, розглядаючи норми руського права, спостерігаємо диференційований підхід до спадкування для рабів, смердів, бояр і дружинників. Опіку ж регулюють загальні норми, в яких не вказано, яких суспільних станів вони стосуються.

На нашу думку, кожен стан по-своєму врегульовував опіку над дитиною, але загальні засади щодо вільних людей зберігалися. Очевидно, що феодально залежні общини опікувались відповідно до своїх, внутрішньо вироблених норм. Фактично діяло звичаєве право общини, держава не втручалась у ці правовідносини, а князівська влада та наближені до неї суспільні класи – бояри, дружина – здебільшого керувалися писаним правом.

Після початку феодальної роздробленості Київської Русі світська влада не стільки турбується про вдосконалення законодавства, оскільки про боротьбу за владу чи можливість утримати її в боротьбі як із зовнішніми, так і внутрішніми ворогами. Тому юридичне регламентування інституту опіки залишається на тому рівні розробки, що був під час укладання просторової редакції Руської Правди, котру, виданої за твердженням С.В. Юшкова, під час правління Мономаха, десь близько 1116 року [151, с. 76].

Правонаступницею Київської Русі на території сучасної України стала Галицько-Волинська держава, що існувала у 1199–1340 рр. Саме до неї відійшла київська спадщина: русько-полянське населення, територія, внутрішні проблеми й основні напрямки зовнішньої політики [82, с. 37]. Відповідно, Галицько-Волинська держава успадкувала і всі правові джерела, якими користувались у Київській Русі.

У феодальному праві відсутній принцип рівності й загальності, що означає дієвість правових норм лише стосовно певного суспільного прошарку, а представники найвищої суспільної ланки взагалі не підлягали будь-якій юрисдикції. Тому, розглядаючи окремі випадки опіки в князівських сім'ях, зустрічаємо певні невідповідності з діючим законодавством того часу. Показовим тут буде випадок з Литовським князем Ягайлом, який,

розчищаючи дорогу до влади, наказав убити свого дядька й опікуна Кейстута (1382 р.) [137, с. 142]. Очевидно, такі випадки були не такі вже й поодинокі. У боротьбі за владу молоді княжата, вдавалися до найрадикальніших дій з усунення конкурентів.

В Галицько-Волинському князівстві зустрічаємо приклад встановлення опіки малолітнім синам князя Романа та Казимира II шляхом укладення міжнародного договору, відповідно, з Угорщиною та Польщею. Очевидно, такі високопоставлені та впливові опікуни могли більш ефективно здійснювати опіку. Хоча, як показують подальші події (князь Роман пішов війною на своїх підопічних, а угорський король Андрій II використовував опіку в своїх інтересах, для послаблення політичної ваги Галицько-Волинського князівства), це не було жодною гарантією для малолітніх княжат у захисті їхніх інтересів.

Розглядаючи врегулювання суспільних відносин при встановленні опіки для дітей некнязівських родів, але особисто вільних, спостерігаємо паралельне використання норм Руської Правди та звичаїв, хоча подальший розвиток феодальних відносин вимагав посилення регулятивної ролі права. На українських землях правова система продовжує деформуватись на основі синтезу місцевого звичаєвого права і нормативних актів у вигляді судебників, статутів, сеймових постанов, привілеїв та інших нормативно-правових актів Польського королівства і Великого князівства Литовського [140, с. 49].

Окремо, на нашу думку, слід відзначити роль сільської общини у керуванні справами опіки. Нею управляв виборний староста, який підпорядковувався князівським урядовцям. У його руках зосереджувалась адміністративна, військова та судова влади [82, с. 46]. Спираючись на свій виборний статус і авторитет в общині, саме староста здійснював регулювання опіки.

По-іншому сприймався інститут старости в місті. Як зазначає Василь Марочкін, взаємостосунки між міщанами і старостою великою мірою

залежали від статусу міста й особистих якостей самого старости. У таких містах, як Київ, Львів, Луцьк, Кам'янець, де привілеї міщан були значними, старости не могли дозволити собі чинити свавілля, як в малих містах [117, с. 45]. Можливо, через часті випадки свавілля старости справами опіки в місті, починаючи з XIV ст., займалась міська рада, причому це стосувалося не лише малолітніх сиріт, але і вдів [19, с. 141]. Траплялись випадки, коли міська рада (Львів, Київ, Кам'янець-Подільський, Самбір) колективно виконувала обов'язки одноосібного війта чи старости [89, с. 197]. Очевидно, це слугувало додатковим аргументом передачі опікунських справ міській раді.

Вдосконалення і зміцнення феодальних відносин, поява більш досконалих правових джерел (Магдебурзьке право) призводить до деякої їх трансформації, вони поступово переростають у станово-представницькі. Процес переростання середньовічного етапу в ренесансний тривав впродовж майже всього XV ст. [135, с. 87]. Німецьке право стало своєрідним виявом процесу правового оформлення історичного поділу суспільства на стани [132, с. 392]. Після отримання Магдебурзького права і самоврядування в містах починає формуватися окремий суспільний стан, особисто вільний та добре організований.

В українських містах, особливо після Люблінської унії, зростає національна свідомість населення, що приводить до створення громадських організацій – братств. Основною соціальною силою братств було українське бюргерство – ремісники, купці, а також світська інтелігенція, яка вже на той час виокремилась із духовного стану (учителі братських шкіл, службовці судів і магістратів, друкарі та інші) [124, с. 10–11]. При братствах організовувались також і школи, які були невід'ємним елементом культурного виховання молоді та старших людей. У статутах братських шкіл чітко прописувались завдання з виховання сиріт, захисту сиріт і удовиць [104, с. 67, 70]. Фактично братства в містах перебирають на себе всі функції Церкви щодо опіки і піклування. Підтвердженням цьому є надання

Львівському Успенському братству права патріаршої ставропігії (не підпорядкування місцевим церковним владикам) [137, с. 216]. Разом з тим виховання та навчання у братських школах проходило передусім в дусі християнської моралі.

Не з'ясованим на даному етапі історичного розвитку залишається механізм взаємодії міської ради та братств при встановленні опіки. На нашу думку, враховуючи закритість братств, міська рада навряд чи втручалась у їх діяльність, і при встановленні опіки малолітнім дітям або піклування вдовам чи важкохворим вони були абсолютно самостійними. Могло бути лише формальне схвалення магістратом особистостей опікунів, яких призначали братства. Міська Рада, що складалась із представників аристократичних міських родів, відповідно, призначала опікунів для дітей заможної верхівки, частково чи повністю ігноруючи інші суспільні прошарки.

В подальшому в містах з Магдебурзьким правом зловживання опікунами своїми правами, недобросовісне їх виконання чи повна відсутність в дитини опікунів призводили до прямого втручання в регулювання даних суспільних відносин з боку монархів. Грамота Яна Казимира, надана райцям Львова у 1666 році, стосувалась порядку вибору опікунів для дітей-сиріт. Досить революційною нормою в цій грамоті є обов'язок міських райців призначати опікунів усім без винятку сиротам, незалежно від їх «статусу, походження і нації» [168, с. 481]. Таким чином, монарх намагався забезпечити захист інтересів усіх позбавлених батьківського піклування дітей, а не лише тих, чиї батьки належали до братств чи аристократичної верхівки.

Відзначаючи особливості опіки на українських територіях під владою Польщі та Литви після розпаду Галицько-Волинського князівства, зазначимо, що особливу увагу тут приділяють вихованню та освіті дітей на основі християнської моралі. Причому це характерно для всіх пізньофеодальних суспільств Східної Європи, адже Церква вже досить глибоко вкорінилась у державний та суспільний лад. З'являються чисельні трактати та повчання, які

дають поради батькам і опікунам щодо виховання дітей як освічених та добропорядних членів суспільства [209, с. 114–116].

Це не означає, що майнові відносини у сфері опіки стають другорядними. На нашу думку, все, що стосується майна і майнового забезпечення опікуваних, регулювалося передусім позитивним правом, а процес виховання – переважно різноманітними повчаннями та заповітами морально-етичного спрямування. Зокрема при призначенні опіки за заповітом, саме заповідач вказував, в якому дусі виховувати дітей і яку освіту їм дати. Прикладом такого заповіту є духовний заповіт Василя Загоровського, в якому, окрім визначення опікунів та рекомендацій щодо розпорядження майном, він чітко вказує, що діти його малолітні повинні виховуватись у дусі християнської моралі, а при досягненні ними семирічного віку їх треба віддати на науку до «вченого дяка». За умови досягнення успіхів у навчанні батько заповідає опікуну далі продовжувати навчання дітей у магістра, в єзуїтській школі у Вільні [208, с. 254].

Помітним стає домінування світських законів над догмами канонічного права, а в деяких випадках – і їх зверхність [13, с. 17–18, 25]. Це свідчить, що Церква у пізньофеодальному суспільстві не мала реальних важелів впливу на опіку, бо цей інститут уже впевнено регулювався державою. Відзначаємо наразі роль Церкви в опіці: вона зводиться до виховання та навчання дітей у відповідності до морально-етичних канонів християнства, ведення просвітницької роботи в суспільстві щодо дбайливого і співчутливого ставлення до сиріт, калік, неповносправних, але в жодному разі не має стосунку до майнових справ опікуваних.

Важливу роль у законодавчому регулюванні інституту опіки і піклування, починаючи з XVI ст., почали відігравати Литовські статути. Засновані на староруському праві, вони зуміли ввібрати в себе всі кращі правові здобутки українського народу і стали взірцем феодального правового джерела. Як зазначає Наталя Яковенко, Статути стосувались нарівно як привілейованих, так і непривілейованих груп населення: шляхти, міщан,

селян, навіть невільників [137]. Але якщо говорити про норми, які регулюють опіку, то їх характерною ознакою було феодальне розшарування станів, і про захист будь-якої категорії прав дітей не шляхетського походження не йдеться: відповідних приписів немає і у Литовських статутах. Дитина невільної людини успадковувала її статус, і права батька не шляхетського стану на дитину були ширшими і простягались аж до права розпоряджатись свободою дитини [97, с. 33].

Обґрунтованим видається твердження Н.М. Крестовської, що за Статутами опікун призначався з того стану, до якого належав той, кого опікували, оскільки він повинен був нести всі повинності і володіти не меншою дієздатністю, ніж власник, який залишив майно неповнолітньому [199, с. 27].

Враховуючи домінування у Статутах опікунських норм, спрямованих на врегулювання майнових правовідносин, і повну або часткову відсутність майна у не привілейованих суспільних станах (залежні селяни, міська біднота), на нашу думку, доцільно припустити, що встановлення і регулювання опіки дітям з таких сімей проходило відповідно до звичаєвих норм. Підтвердженням цієї думки слугує той факт, що вже Другий Литовський статут 1566 р. гарантував українському (руському) народові право судитися за нормами свого звичаєвого права у т. зв. копних судах (громадські суди селян та міщан) [114, с. 210]. Тобто, на нашу думку, регулювання правовідносин (у т.ч. опікунських) для непривілейованих станів відбувалось, як правило, за звичаєвим правом, а Литовськими статутами користувалась українсько-литовська шляхта.

Грубо суперечило опікунським нормам Литовських статутів те, що традиційним вихователем малолітніх шляхтичів залишався «дядько» з потомственних слуг-васалів. Найкращим прикладом може слугувати князь Роман Сангушко, майбутній гетьман Великого князівства, який виріс під опікою Федора Шолухи Дороготенського. Своєму синові Сангушко за заповітом встановлює опікуна Прокопа Григоровича, свого

слугу [229, с. 111]. У цьому випадку опікуном став не рівноправний шляхтич чи сеньйор, а нижчий за суспільною ієрархією чоловік, який фактично був васалом щодо свого опікуваного. Очевидно, це були не поодинокі випадки, бо зустрічаємо також випадок, коли вихователем дітей Київського князя Олелька був призначений його васал – Остафій Павлович Халецький [229, с. 185].

На нашу думку, таких опікунів-вихователів потрібно відокремити від опікунів за Литовськими статутами, адже вони встановлювались живими батьками, тобто не для сиріт, і ніякого стосунку до майнових прав опікуваного не мали. Їхньою основною функцією було виховання та охорона малолітніх княжат, очевидно в силу того, що батьки їхні були надто заклопотані державними справами.

Отже, якщо ми ведемо мову про опіку привілейованих станів у пізньофеодальному суспільстві, відзначимо, що вона характеризувалась ієрархічною структурою. Опікунів було кілька – хтось із них відповідав за виховання дітей, більш сильні та заможні слідкували за збереженням та примноженням майна, а на чолі цієї вертикалі стояв монарх. Ця система дуже нагадує європейську систему «сеньйорату-васалітету», відповідно до якої монарх роздавав землі герцогам, ті у свою чергу баронам, а від баронів землю отримували рицарі. Тим самим було вибудовано владну вертикаль у феодальному суспільстві [113, с. 81]. На нашу думку, в українському феодальному суспільстві опіка прив’язана до владної ієрархічної системи, що дозволяло не лише зберегти майно, але і виховати дитину в традиціях феодального суспільства.

У цьому контексті обґрунтованою буде думка, що в центрі права феодального суспільства знаходиться людина із визначеними правами і обов’язками, що зумовлювались насамперед належністю до певної соціальної категорії і були визначальними для поведінки індивіда впродовж усього життя [165]. Інститут опіки і піклування у цьому контексті не є винятком, а швидше типовим яскравим представником.

2.2. Визначення загальних засад опікунства у звичаєвому та позитивному праві (IX–XVII ст.). Конфлікти в справах опіки та їх вирішення

Початок формування феодальної держави на території сучасної України припадав на IX ст.; це відбувалося в нелегких умовах об'єднання племен. У «Повісті врем'яних літ» зазначено: «всі мають звичаї свої, і батьківські закони, і перекази, кожен норов свій» [158, с. 20]. В родоплемінному суспільстві в процесі судової практики формується система правових звичаїв, які забезпечували правопорядок на території одного великого племені чи союзу племен.

На думку М.І. Мірошниченка, це і були так звані «правди», які проголошувалися, зберігалися і передавалися у спадок чільними представниками громад [132, с. 392].

У дохристиянський період виключно правовими звичаями регулювалися інститути шлюбу, розлучення, опіки та піклування, статус членів сім'ї, майнові права членів сім'ї [165, с. 166]. Це і не дивно, якщо зважати на те, що сам правовий звичай вироблявся безпосередньо суспільством, був йому зрозумілий та, безперечно, ефективно регулював відносини, особливо ті, що стосувалися сім'ї. В такій ситуації державі в особі її компетентних органів чи посадових осіб (а Київська Русь не виняток) залишається лише санкціонувати його і надати юридичної сили, або зайняти пасивну позицію, тим самим дозволяючи цій нормі регулювати суспільні відносини**.** Якщо говорити про опіку, то, на нашу думку, держава зайняла позицію схвалення чинних норм через невтручання в дію звичаїв, тим самим визнаючи їх юридичну силу.

За звичаєвим правом община – верв, захисник прав своїх членів як у внутрішніх взаємовідносинах, так і у відносинах із сусідніми общинами, тому, на нашу думку, встановлення опіки було виключно в її компетенції.

Опікунами призначались або ставали передусім близькі родичі підопічних. На думку Ф.Н. Михайлова, враховуючи те, що майно тоді належало всьому роду, жодних майнових обов'язків опікун не мав. В його обов'язок входило лише належне виховання дитини [128, с. 737]. Це може стосуватися лише додержавного періоду, тому що майнове розшарування призводить до структурування суспільства та виникнення держави Київської Русі. Очевидно, ці норми еволюціонували, особливо в тому, що стосується майна опікуваного.

Із розвитком суспільних відносин формується Закон Руський та основоположні засади інституту опіки в Київській Русі (дохристиянського періоду). Закон Руський, як припускає М.Б. Свердлов, походив із племінних звичаїв та з поправками, продиктованими формуванням феодального суспільства і держави, активно використовувався на території південно-східних слов'ян з центром у Києві. Його норми враховувалися великими київськими князями Олегом та Ігорем, а також Візантійськими правителями при укладенні міждержавних договорів (русько-візантійські договори 911 та 944 рр.) [194, с. 171].

Особливо звертаємо увагу на ст. 13 Договору Русі з Візантією 911 р., яка регулює порядок спадкування майна русича, що перебував на службі в Греції. Відповідно до цієї статті, в разі, якщо така людина не залишила заповіту, її майно має бути розподілене між найближчими родичам на Русі [151, с. 13]

Таким чином, держава не могла присвоїти собі майно іноземця, воно передавалося дружині, дітям, можливо, в разі встановлення опікуна малолітнім дітям, то і на збереження безпосередньо опікуну.

Фактично Закон Руський – норми права, які виникли в основних центрах Русі, осередках класового суспільства – це система руського права [190, с. 247]. На жаль, до наших днів не дійшов його текст, про існування Закону можемо здогадуватися лише з окремих посилань у пізніших джерелах.

Використання норм, які походили із Закону Руського, в Руській Правді, свідчить не про намагання зберегти у писаному законі архаїчні правові норми, а про розвиток звичаєво-правових норм в результаті законодавчої діяльності ранньофеодальної держави, про зміну їх функцій в процесі становлення системи ранньофеодального писаного права [194, с. 73]. Чи містилися в ньому правові норми, що регулювали опіку, з повною впевненістю важко говорити, але очевидним є те, що Руська Правда як правонаступниця Закону Руського вже чітко закріплює це поняття.

Враховуючи відсутність згадок у правових джерелах, які б регулювали відносини у сфері опіки до прийняття Руської Правди, звертаємо увагу на письмові згадки про призначення опіки. Першу таку згадку знаходимо у Повісті минулих літ: «Помер Рюрик і передав княжіннє своє Олегові, що належав до племені варязького, доручивши йому сина свого Ігоря, був бо той ще малою дитиною» [207, с. 169]. Як бачимо, опіка встановлена за бажанням батька, причому передано в опіку не лише дитину, а й владу, якою вона (дитина) наділена спадково.

О.Б. Головко висуває припущення, що Олег був лише опікуном малолітнього князя-конунга Ігоря або мажордомом –управителем при його дворі [92, с. 64]. Але в Повісті минулих літ зустрічаємо звернення Олега до Аскольда і Діра, виголошене при захопленні Києва: «Не князі ви і не князівського роду, але я князівського роду» [219, с. 21]. Підтвердження цього знаходимо і в «Житії Ольги», де говориться, що Олег був родичем Рюрику [207, с. 413].

Таким чином, особа опікуна княжого потомка – це знатного роду людина, пов’язана родинними зв’язками з опікуваним, якій повною мірою довіряв батько. Такий спосіб призначення опіки часто практикувався серед представників княжих родів, а згодом серед шляхетства. Що ж стосується цього конкретного випадку, то слід зважати на те, що йдеться про опіку майбутнього правителя, і тут завжди був ризик, що опікун не передасть всю повноту влади опікуваному, тому в подальшому зустрічаємо випадки

призначення кількох опікунів, які обов'язково були знатного походження і не завжди пов'язані родинними зв'язками з опікуваним.

За давньоруським правом опіка над дітьми призначалася лише в разі, якщо вдова вдруге виходила заміж. У цьому випадку вона зобов'язана була повернути дітям все майно їхнього померлого батька. Хто саме відав призначенням опікунів у дохристиянський період, з джерел невідомо. За логікою, якщо підопічний – член верві, то опікуна мала призначати громада [165, с. 166]. На нашу думку, таке припущення є обґрунтованим, зважаючи на сімейно-родову організацію тогочасного ранньофеодального суспільства.

Але зустрічаємо випадки, за якими, у разі смерті батька і відсутності встановленого батьком опікуна, опікою над дитиною займалася матір. Підтвердження цьому є опіка княгині Ольги над своїм сином Святославом після смерті князя Ігоря. Причому мати активно займалася його вихованням у християнському дусі: «І сина свого, великого князя Святослава, ненастанно вчила, щоб пізнав Христа й охрестився».

Також княгиня Ольга опікувалась і внуками своїми – Ярополком, Олегом та рівнопрестольним Володимиром під час військового походу Святослава на Болгарську землю [207, с. 417–418]. Очевидно, що матері княжичів були живі, але в силу певних обставин (не були князівського роду) опікувалася ними бабця. На нашу думку, в разі смерті свого сина (а у військовому поході це було досить імовірним) княгиня Ольга мала стати постійним опікуном.

Є й інші випадки, коли дружині не довіряли опіку, зокрема малолітній Данило Романович, який формально став княжити в Галичі у 1210 р., був позбавлений материнської опіки, а матір його було вигнано з Галича [207, с. 516]. Це було зроблено боярами не через погане виконання материнських обов'язків, а через політичні інтриги, адже, як вказано у «Галицько-Волинському літописі», «бо хотіла княжити сама». Фактично бояри позбавили малого княжича материнської опіки, і не відомо, чи було

встановлено нового опікуна, а чи опіка над малолітнім здійснювалася колективно.

На нашу думку, ці два випадки встановлення опіки для представників княжих родів є показовими для феодального суспільства, бо опікуном майбутнього правителя ставала людина, яка паралельно могла здійснювати владні функції замість малолітнього княжича. Про це свідчать події після смерті Ігоря, коли його дружина, княгиня Ольга, почала правити Київською Руссю, здійснюючи оцінку над малолітнім Святославом.

З прийняттям християнства та Руської Правди в Київській Русі норми інституту опіки, безперечно, були вдосконалені, більше конкретизовані та, що найголовніше, формально визначені. Хоча в основному Руська Правда закріплювала та стверджувала вже чинні правові звичаї. Важливим є і те, що укладення самої Руської Правди проходило поступово, поетапно, судячи з великої кількості її списків та звуження до трьох редакцій – Короткої, Просторової (Широкої) та Скороченої. Причому інститут опіки в повному обсязі з'являється лише в Просторовій редакції і, на нашу думку, це свідчить про те, що держава не вважала пріоритетним вектором своєї діяльності втручання в шлюбно-сімейні відносини (зокрема й у відносини щодо встановлення, зміни чи припинення опіки).

Стаття 99 Просторової редакції Руської Правди описує загальні засади встановлення опіки в Київській Русі. Якщо батько за життя не залишав заповіту, вступала в дію ця норма. Нею встановлювалось, що в разі смерті батька, дітей, які не можуть про себе подбати, разом з рухомим та нерухомим майном передати під опіку ближчому родичу. Передача майна опікуваного мала відбуватись при свідках [219, с. 33]. Таким чином, опікун отримував у тимчасове користування майно опікуваного і мав право проводити з ним торгову діяльність та брати собі доходи від неї, хоча це не стосується приплоду худоби та челяді, які родились за час опіки, їх він був зобов'язаний повернути опікуваному [188, с. 119]. Приймаючи майно, опікун брав на себе зобов'язання з досягненням повноліття найстаршої дитини повернути

отримане разом з прибутками, наприклад, корову з ялівкою, коня з лошам. Щодо інших прибутків натурального господарства, як-от молоко, м'ясо, збіжжя, полотно, то вони переходили у власність опікуна, який не повинен був ні в чому обмежувати підопічних [226, с. 454–455]. Отже, обов'язки опікуна ставали не лише рутинною роботою з догляду та виховання дитини, а й можливістю користуватися її матеріальними благами, що, звичайно, слугувало певним стимулом, заохоченням.

До обов'язків опікуна належало також і бережне поводження з майном, в разі втрати якого опікун мав його відшкодувати в повному обсязі. Допускається статтею 99 опікунство вітчимом, який повинен зберігати цілісним майно пасинків до їх повноліття. Якщо ж вітчим-опікун допустив розтрату такого майна, то має повернути його еквівалент. У разі не відшкодування збитків опікуном за життя ці боргові зобов'язання передавалися ним у спадок своїм дітям, і вже вони мали нести матеріальну відповідальність [76, с. 75]. Така норма діяла не лише щодо вітчима-опікуна, а й до будь-якого опікуна. Характерним є те, що список імовірних опікунів, окрім родичів, поповнює і вітчим. Як зазначає К.А. Неволін, між вітчимом, який брав на себе обов'язки опікуна, та матір'ю чи родичами дитини укладався договір, який і визначав умови опіки. Матір, повторно виходячи заміж, не могла забрати дітей проти волі їх родичів [139, с. 538]. Останнє твердження є досить суперечливим, хоча, враховуючи феодальні особливості правовідносин, допускаємо випадки обмеження матері в батьківських правах, особливо коли родичі були заможними і знатного походження.

Про права та обов'язки опікуна щодо виховання опікуваного Руська Правда нічого не говорить (можливо, це зазначалось у договорах, про які згадує К.А. Неволін). Головне для законодавця – збереження майна малолітньої дитини. На нашу думку, таке обмеження у правах малолітньої сироти зумовлено загальним ставленням до дитини у феодальному суспільстві.

Стаття 99 Руської Правди, як стверджують А.А. Зімін, С.В. Юшков, має давнє походження, позаяк у ній публічною владою є не княжі чиновники, а люди, тобто члени общини. На користь місцевого і раннього походження норми свідчить і відсутність у ній згадок про церковну владу, яка претендувала на справи, пов'язані з опікою. Обґрунтованим є припущення О.І. Чистякова про те, що дана стаття могла стосуватися міщанина – купця чи лихваря [188, с. 118]. На нашу думку, очевидним і незаперечним є той факт, що дані норми регулювали встановлення опіки серед усього вільного населення (аристократії, знаті, селян-общинників), і не варто звужувати їх дію лише щодо міщан. Не виключаємо можливе їх обмеження щодо духовенства, яке знаходилось у церковній юрисдикції, та залежних людей (закупів, ізгоїв).

Для рабині і її дітей від пана Руська Правда встановлює після смерті господаря надання повної свободи як матері, так і дітям, а в окремих випадках такі діти претендували і на спадок [151, с. 182]. Князь Володимир, матір якого була рабинею, успадкував також від батька, князя Святослава, і династичні права. Зважаючи на ту обставину, що був малолітнім, владу за нього здійснював опікун – брат матері-рабині Добриня [8]. Така ситуація могла виникнути лише до хрещення Русі, коли панувала полігамна сім'я і жінка у феодальному суспільстві потребувала постійної опіки. Особливістю цієї ситуації є також те, що спадкову владу довірено родичеві по материнській лінії. З джерел не відомо, хто був опікуном малолітнього Володимира, але, судячи з того, що Добриня здійснював за нього владні повноваження, то він би мав і опікуватися дитиною загалом. Допускаємо також можливість існування кількох опікунів (співопікунів), що було досить розповсюдженою практикою серед представників європейської аристократії.

Опікун малолітній дитині призначався після того, як мати вирішить вдруге вийти заміж; до цього вона сама опікувалась дітьми та їх майном. Стаття 101 врегулювала відносини між матір'ю-опікункою та малолітніми дітьми, зазначаючи, що матеріальну відповідальність вона несе лише у разі

повторного одруження. Хоча наголошується на обов'язку матері-опікунки берегти майно дітей, яке вони мають отримати відповідно до закону чи заповіту батька по досягненню ними зрілого віку [151, с. 183]. Тобто законодавець свідомо приписує цей обов'язок матері, застерігаючи її від розтрати майна дітей, усвідомлюючи, що вдова рано чи пізно може зважитись на повторне одруження. Та і чоловік, який захоче одружитись на вдові, яка розтратила майно своїх малолітніх дітей, навряд чи зважиться на такий крок, враховуючи свою безпосередню участь (або його дітей) у відшкодуванні збитків.

Якщо аналізувати правове становище вдови-опікунки, то Руська Правда передбачає широкий спектр її прав. Вона має право залишатися пожиттєво на господарстві покійного чоловіка (очевидно, з молодшим сином, оскільки, за законом, саме він успадковує батьківський двір), не зважаючи на протести її дітей, право вільно розпоряджатись своїм майном (визначити, кому воно перейде у спадок) [188, с. 119–120]. Ці права дозволяли вдові повною мірою опікуватись дітьми, маючи відповідні гарантії свого добробуту в старості. Треба враховувати також і зворотній зв'язок матері з дітьми, коли вже вони будуть піклуватись про неї в старості, отримавши при цьому її майно. Це своєрідний стимул, заохочення, адже матір мала змогу заповісти власне майно тому з дітей, хто краще за нею доглядав. У контексті цього підтримуємо думку Л.Ю. Міхеєвої про те, що турбота про престарілих, інвалідів і осіб з психічними розладами здійснювалась, як зазвичай, поза правовим регулюванням чи відповідно до норм звичаєвого права [131, с. 258]. Після хрещення Русі ці функції, відповідно до своїх морально-етичних учень, візьме на себе Церква.

Не видається можливим установити вік, до якого тривала опіка. К.А. Неволін наводить приклади умов, за яких опікуваний виходить з-під опіки: «Ігор, якого батько його Рюрик, віддав на опікунство своєму родичу Олегу, знаходиться під опікою, поки не прийшов його вік. Святослав був під опікою своєї матері Ольги, поки не прийшов його вік і не змужнів»

[139, с. 536]. Фактично те ж записано і в Руській Правді, де зазначається, що опіка встановлюється над малолітніми дітьми, які «іще не будуть здатні самі про себе піклуватися» [218, с. 33].

У Києво-Печерському Патерику є згадка про вихід з-під опіки у 15-річному віці. Характерним для цього випадку є настанова батька опікунові: «коли змужніє син мій, дай йому золото і срібло». Юнак захотів узяти золото і срібло у свого опікуна, коли йому виповнилося 15 років [153, с. 24]. На нашу думку, чіткої вікової межі не було, оцінювалася готовність підлітка до дорослого життя, причому, як бачимо з прикладу, готовність ця могла визначатися і самим опікуваним.

Встановлюючи вік, з якого припиняється опіка, можемо використати твердження С. Юшкова про вік, з якого вступали у шлюб – 14–15 років для чоловіків та 12–13 років для жінок [82, с. 63]. Якщо з хлопцями більш-менш можемо визначити вік позбавлення опіки, то щодо дівчат, очевидно, цей вік не обмежений, і позбавлялися вони опіки лише при виході заміж. Саме таким станом речей можемо обґрунтувати статтю 95 Руської Правди та норми Устава князя Ярослава про церковні суди, відповідно до яких дівчині придане готували за відсутності батьків найближчі родичі або опікуни, і вони ж повинні були видати її заміж. У разі, якщо вони цього не робили, то обкладалися штрафами на користь Церкви [188, с. 115–116]. Таким чином, на нашу думку, вихід дівчини з-під опіки був не обмежений у віці.

Не врегульованими в законодавстві того часу були ситуації, в яких батько залишав по своїй смерті дружині і малолітнім дітям боргові зобов’язання. Л.Ю. Міхеєва, з посиланням на Ю.М. Гончарова, зазначає, що нерідко ініціаторами встановлення опіки виступали кредитори небіжчика, які не могли задовільнити свої вимоги до призначення малолітнім спадкоємцям законних представників [130, с. 50]. Але при цьому вона не зазначає джерела походження даних міркувань. Тобто з’ясувати, чи справді кредитори поводили себе таким чином і яка була процедура подальшого задоволення кредитних вимог (враховуючи, що це стосувалось майна малолітніх дітей), не

видається можливим. Зустрічаємо випадок, коли чоловік, помираючи, відповідно до звичаїв феодального патронату, передоручив свою дружину, разом із землею, монастирю, який був його кредитором [76, с. 99]. На нашу думку, враховуючи, що йдеться про феодальне суспільство, все залежало від статусу боржника і його кредиторів, їх суспільної значимості та ставлення до цієї ситуації громади.

Відкритим залишається питання, хто ж наглядав за процесом здійснення опікуном своїх прав і обов'язків, адже держава ще не створила органів, які б займалися відстеженням таких справ. Руська Правда не згадує, які установи керували справами опіки і чи взагалі такі існували. Як стверджує В. Сергеєвич, спочатку турбота про малолітніх дітей є справою сім'ї, а не держави, держава ж лише з плином часу приходить до розуміння обов'язку опікуватись малолітніми дітьми [196, с. 510]. На нашу думку, до хрещення Русі ці повноваження контролю повністю покладалися на громаду, члени якої відслідковували процес встановлення опіки (були свідками при передачі майна опікунові) та належного виконання опікуном своїх обов'язків. З хрещенням Русі, на думку І.Я. Терлюка, Церква починає керувати справами опіки [204, с. 27]. Ми теж дотримуємося точки зору, що в цей період Церква безпосередньо починає займатися шлюбно-сімейними справами, зокрема й опікою. При цьому не відкидаємо ролі громадських зборів в опікунських справах.

Важко встановити міру впливу церковного права на норми Руської Правди, адже, як справедливо зазначає Н.С. Нижник, у Руській Правді відсутні згадки про виховання дітей-сиріт, про роль церковної влади в опіці малолітніх [142, с. 71].

Але точно відомо, що в Уставах князів Володимира та Ярослава проводиться санкціонування застосування норм церковного законодавства та встановлюється об'єм юрисдикції Церкви. Устави також спрямовані на боротьбу з язичництвом у шлюбно-сімейних стосунках. Беззаперечним є і те, що в цих документах ми не знаходимо норм регулювання питань

опіки. Немає їх ні у Львівській, ні у Волинській редакції Кормчих книг [225, с. 59–69].

Оцінюючи даний факт, на нашу думку, найбільш доцільним буде розгляд особливостей співіснування церковної та світської влади у Візантії, яка мала місце і в Київській Русі. У відповідності до візантійського традиційного способу співіснування монарха та Церкви, на Русі склалась така система, при якій князь був покровителем Церкви [188, с. 153]. Норми Руської Правди, які регулювали питання опіки, не суперечили морально-етичним засадам християнської віри і тому цілком влаштовували Церкву. Князям залишилось лише віддати судочинство зі шлюбно-сімейних справ (очевидно, і опікунських) до церковної юрисдикції.

Важливим є і той факт, що Церква беззастережно сприйняла опікунські норми Руської Правди. Частково це пояснюється домінуванням світської влади над церковною, але, на нашу думку, при укладенні Руської Правди відбувся процес поєднання церковного права зі світським, а подекуди і звичаєвим правом (якщо воно не суперечило християнським канонам). Ознайомившись із нормами звичаєвого права, виробленими на Русі, Церква відібрала для застосування у сферах сімейного і шлюбного права ті з них, що відповідали державному та суспільному устроям і християнським принципам [224, с. 108]. На підтвердження цього наводимо думку Н. Дювернуа про те, що окремі частини Руської Правди відображені у Кормчих книгах. Цікавим є і порівняння цим автором норм що регулюють шлюбно-сімейні зв’язки, в Руській Правді та Еклозі, де багато схожих положень, що на думку Н. Дювернуа, є свідченням впливу грецького права на руське [72, с. 72, 314–315]. Важко оцінювати міру такого впливу, але, на нашу думку, таке врахування інтересів духовенства, світської влади та громади (яка є творцем звичаєвого права) сприяло дієвості норм Руської Правди впрдовж тривалого часу (аж до XIX ст.).

Підтримуємо думку С.В. Юшкова, що Устав Володимира Мономаха, який склав другу частину Просторової редакції Руської Правди, якраз і ввів у

це правове джерело норми, що регулювали питання опіки. Датується він початком XII сторіччя [226, с. 338]. На цьому історичному етапі Церква вже реально могла впливати на світську владу, зокрема і на зміст правових джерел, які та видавала.

На практиці ж Церква не завжди втручалась у справи опіки. Про це свідчить випадок, описаний в Києво-Печерському Патерику. Друзі Іоанн і Сергій, побачивши в церкві Богонареченій світло сильніше від сонця, духовно побратались. Іоанн, важко захворівши, помер, залишивши сина Захарія, якому було 5 років. Перед смертю він покликав ігумена Никона, через якого заповів майно та малолітнього сина духовному братові своєму – Сергієві, висловивши побажання, коли син змужніє, віддати йому золото і срібло. Коли виповнилось Захарії 15 років, то захотів він забрати свій спадок у опікуна, але той сказав йому, що батько все майно віддав Богові, а йому нічого не заповідав [153, с. 24].

Як бачимо, у цьому випадку батько, можливо, припускав недобросовісність опікуна (сума спадку була значна – 1000 гривень сріблом і 100 золотом), тому і передав заповіт через духовного сановника, очевидно, сподіваючись на належний контроль Церкви за самим процесом опіки та спадкування. Патерик не описує, як безпосередньо здійснювалась опіка, але описує момент припинення опіки і порушення опікуном батьківського заповіту. Роль Церкви у відновленні в правах опікуваного Захарія зводиться до того, що Захарій пропонує присягнути на іконі своєму колишньому опікунові на правдивість його слів про спадок. Сергій намагався присягнути, але не зміг і під тиском «Божого прозріння» віддав усе належне майно Захарію [153, с. 24].

Отже, як свідчить даний випадок, Церква не завжди втручалась в опікунські справи, хоча і безпосередньо мала це робити (батько свій заповіт передав через ігумена Никона), але відновити опікуваного в правах допомогла присяга (лжесвідчення перед Богом було дуже важким гріхом), і навряд чи хтось зважився б на такий крок.

Галицько-Волинське князівство продовжує правовий розвиток після феодальної роздробленості Київської Русі. Враховуючи, що процес формування права тут визначався становленням і розвитком внутрішньообщинних відносин, то важливе місце у правовій системі Галицько-Волинського князівства належало архаїчному (або звичаєвому) праву, яке відповідно зберігалось і вдосконалювалось в рамках общини [13, с. 12]. Можливо, цим і пояснюється той факт, що при опрацюванні правових джерел даного періоду не знаходимо суттєвих доповнень до попередніх норм інституту опіки (Руська Правда у всіх редакціях діяла на території Галицько-Волинського князівства).

Устави галицьких князів більше стосувались економічних правовідносин, спрямованих на збереження обороноздатності міст (загроза з боку Золотої Орди), а шлюбно-сімейне право й опіка врегульовувалися нормами Руської Правди та, як вже зазначалося, звичаєвим правом.

Частково можна погодитись і з твердженням, що Церква відігравала важливу роль у нагляді за здійсненням опіки у Галицько-Волинському князівстві [101, с. 252]. Але стосовно феодального суспільства, на нашу думку, помилковим буде стверджувати, що лише Церква займалась опікою. Феодальне розшарування суспільства призвело до того, що під юрисдикцію Церкви не потрапили привілейовані класи, зокрема представники княжих родів, і встановлення опіки малолітнім синам князя Романа чи Казимира II є кращим прикладом цього.

Варто відзначити зміцнення домінування впливів Церкви на сім'ю. Включаючи до неї кумів, яким Церква присвоїла статус хрещених батьків, і прирівнюючи їх до кровних родичів, заборонила шлюби з ними та їх нащадками, – подібно, як заборонялися шлюби в межах заснованої на кровній спорідненості родини [85, с. 138]. Не з'ясованим залишається питання про роль хрещених батьків при встановленні опіки для їх похресників, адже очевидним є те, що, за задумом Церкви, інститут кумівства вводився для піклування за дітьми в разі, якщо рідні батьки цього

зробити не зможуть. На нашу думку, тут маємо певний конфлікт Церкви і держави. Держава через законодавство, а Церква відповідно до своїх канонів намагаються регулювати питання опіки. Заради справедливості вкажемо, що при добросовісному виконанні своїх обов'язків як офіційними опікунами, так і хрещеними батьками (цей інститут зберігся до наших днів), виграє лише малолітня дитина.

Цікавим є і той факт, що вперше у вітчизняній історії саме в Галицько-Волинському князівстві зустрічаємо випадок встановлення опіки через укладання міжнародного договору. Так, Галицько-Волинський князь Роман підписав із королем Угорщини Андрієм II взаємну угоду про допомогу дітям і патронат у разі смерті одного із володарів [96, с. 105]. Фактично опіка над малолітніми княжичами встановлювалась відповідно до звичаєвого монархічного права, яке базувалось на змішанні династичних родів і оформлювалось у міжнародний договір.

Після смерті князя Романа його дружина Ганна всіляко пручалась опіці з боку монархів інших держав над малолітніми княжичами, хоча і визнавала права Угорського короля Андрія II [92, с. 260]. Така позиція вдови зрозуміла, адже її малолітні сини – носії влади, і чим більший вплив вона буде на них мати, тим більшою буде і її влада, і можливість зберегти владу для синів. Про успіхи в збереженні і визнанні влади як Ганни, так і її малолітніх синів свідчить те, що литовські князі прислали посольство «великій княгині Романовій, і Данилові, і Василькові» [99, с. 152]. Угорський король Андрій II як опікун не завжди добросовісно виконував свої функції, дозволивши боярам відсторонити від влади у Галичині його підопічних [92, с. 260], або дозволивши керувати в Галичі у дев'ятирічному віці княжичу Данилові [14, с. 15], що було абсолютною авантюрою. Очевидною тут є і присутність політичної доцільності в діях опікуна.

Можемо зробити припущення, що схожий міжнародний договір (можливо, в усній формі) був укладений між князем Романом та його дядьком Казимиром II, адже після смерті останнього Роман тривалий час

підтримував його малолітніх синів Лешка та Конрада (фактично займався опікою), однак у лютому 1203 р. політична ситуація в Польщі докорінно змінилась, і князь Роман розпочав війну проти своїх підопічних, які реально почали претендувати на князювання у всій Польщі [92, с. 241–242].

Опікун у даному випадку при здійсненні опіки керувався лише інтересами власної держави, політичною доцільністю. Але така ситуація могла виникнути лише тоді, коли опікуном виступав князь, який був верховним носієм влади і веління якого мали найвищу юридичну силу.

Окремо звертаємо увагу на час, коли Галичина входила до складу Польського королівства (1349–1569 рр.). Як зазначає І.Й. Бойко, до 1434 року в Галичині у складі Польщі діяли норми шлюбно-сімейного права Руської Правди, а пізніше починає поширюватись польське право, зокрема Вартський статут 1423 року [6, с. 28–33]. Аналізуючи статті цього статуту, які регулюють опіку, звернемо увагу на їх схожість з аналогічними статтями Руської Правди. Як і в Руській Правді, опікою над малолітніми дітьми в разі смерті чоловіка займалась дружина, але за умови, що вона вдруге не вступить у шлюб. В іншому випадку право опіки переходило до найближчих родичів. Опіка здійснювалась до досягнення дітьми повноліття (не вказується конкретний вік).

Прописана у Вартському статуті норма, що дозволяла батькові через заповіт призначити опікуна дітям, у Київській Русі діяла як норма звичаєвого права [6, с. 28–33]. У випадку, якщо вдова вдруге виходила заміж чи діти залишалися круглими сиротами, опіка над дітьми переходила до найближчих родичів (з пріоритетом батьківської лінії) [108, с. 122]. У ст. XLIII Повного зводу статутів наведено приклад, коли опікуном над неповнолітньою сиротою був призначений її дядько по батьківській лінії [198, с. 14]. Відтак можемо стверджувати, що польське законодавство XIV–XV ст. не внесло чогось нового в попереднє опікунське право, а фактично повторило норми староруського права.

Починаючи з XII ст., коли на Русі з'явилися селяни-власники (смерди), які мали право повної власності на свою землю, постійно виникали конфлікти у сфері спадкування землі. Це було викликано тим, що в Польщі дуже рано виробився принцип, за яким право власності на землю належало привілейованим станам – князеві, шляхтичу чи Церкві, а селянин міг лише користуватися землею. Таким чином, відбувся конфлікт правових норм, який часто отримував своє відображення в силовому протистоянні. Селян зганяли з їхніх земель без королівського дозволу, часом навіть не «жалуючи осирочених» селян [27, с. 152–153]. Це питання гостро стояло і щодо належності майна опікуваних, адже староруське звичаєве право прямо конфліктувало з нормами нового, уже польського законодавства.

Більш досконалим джерелом права стала Конституція Польщі 1565 року. Щодо опіки, то тут передбачався обов'язок опікуна приймати опіку (майно опікуваного) в присутності двох родичів батька дитини. Новелами стали обов'язок опікуна дати освіту неповнолітнім вихованцям та процедура усунення опікуна від здійснення опіки (потрібно було «жалобу» підопічного або когось з його родичів чи навіть сторонніх осіб). Остаточне рішення про усунення від опіки приймав суд або безпосередньо король [3, с. 242]. Таке піклування монарха про своїх підданих пояснюється тим, що опікунські норми цієї Конституції стосувалися лише шляхти як привілейованого стану. Очевидно, що ті, хто не належав до привілейованих станів чи вільного міського населення, послуговувались при встановленні опіки звичаєвим правом. Опікун не мав права продавати, міняти чи заставляти майно підопічного. Рішення щодо будь-якого відчуження майна опікуваного могло прийматися опікуном лише за згоди суду чи навіть сейму [3, с. 242]. Таким чином, опікун поставлений у певні рамки, що безперечно утруднювало можливі зловживання з його боку.

В XVI столітті в Польщі для осіб, які не досягли повного повноліття (24 роки), почали призначати піклувальника. Крім того, піклувальника призначали для важкохворих та літніх людей, а також для дорослих дівчат,

розведених жінок та вдів [3, с. 242]. Фактично це перший випадок, коли зустрічаємо введення піклування в законодавство, причому не лише для малолітніх дітей, але і для дорослих людей в силу їхніх фізичних вад (старість, хвороби) чи соціального статусу (незаміжня жінка потребувала захисту і нагляду). Однак не вдалося з'ясувати, з якого віку встановлювали дитині піклування, а опіка припиняла свою дію.

Статут короля Владислава II, даний Литві у 1420–1423 рр., повторював норми Руської Правди, але мав й певні доповнення. Зокрема, в артикулі 9 «О опекальниках дівичих» йдеться про право підопічних дівиць вільно виходити заміж навіть без спеціальної згоди «опекальників», але за порадою родичів. Таке право надане з огляду на можливі зловживання з боку опікунів відносно підопічних їм дівчат-сиріт, оскільки опікун часом перешкоджав своїй підопічній виходити заміж, «штоби имєніє її поживать» [105, с. 243].

Окремо, на нашу думку, треба зазначити, що опіка могла регулюватися також і уставними монаршими грамотами. В грамоті короля Казимира литовському, руському і жмудському духовенству, дворянству, рицарям, шляхті, боярам ті міщанам від 1457 р. параграф 8 присвячений опіці. Відповідно до нього, дружина покійника мала право залишитись на маєтках чоловіка, опікуючись їхніми дітьми, але за умови, що не вступить у повторний шлюб. У разі нового заміжжя вона позбавлялася права опіки і володіння майном покійного чоловіка, якщо тільки він не залишив заповіт [79, с. 8]. Опіку дітьми та майном у такому випадку перебирали на себе близькі родичі по чоловічій лінії. Як бачимо, цей параграф збігається з аналогічною статтею про опіку в Руській Правді. Тобто основоположні підходи до регулювання інституту опіки на українських територіях підтримувались як литовськими князями, так і польськими королями.

У грамоті від 1494 р., даній київським міщанам, згадується порядок спадкування та призначення опікуна малолітнім дітям та жінці-удові. Опікунські норми цієї грамоти дуже схожі з аналогічними нормами Руської Правди, за одним винятком. Контролювати опікунство мала вже Церква,

особливо те, як опікун розпоряджається майном, описавши попередньо, при прийнятті опіки, все майно опікуваних та своє власне [192, с. 166]. Очевидно, в такий спосіб було простіше відслідковувати прибутки і видатки як опікуна, так і опікуваного. Також, на нашу думку, ця грамота свідчить, що Церква наприкінці XV ст. посідає важливе місце в опікунських справах, і братства в містах у цей період ще не можуть створити їй відповідної конкуренції.

Подальший розвиток звичаєвого та писаного права на українських землях проходив у Великому князівстві Литовському, Руському та Жемайтійському, або як його ще називають – Литовсько-Руському князівстві. Головними джерелами права в цій державі, поряд зі звичаєвим правом та Руською Правдою, було великокняже законодавство, Статути Великого князівства Литовського та Магдебурзьке право.

Бурхливий розвиток економічних відносин в Європі призводить до того, що правові норми Руської Правди не можуть повною мірою здійснювати ефективне регулювання суспільних відносин, їх потрібно доповнювати та вдосконалювати у відповідності до соціальних та політичних умов XVI століття. Інститут опіки також потребує вдосконалення, чіткішого регламентування. Відповіддю на такий суспільний запит (особливо сильно ці вимоги йшли від шляхти) було ухвалення Литовських статутів.

Вже з Першого Литовського статуту зауважуємо, що держава приділяє інституту опіки багато уваги, зокрема, детально регламентує майнові відносини між опікуном та опікуваним. Так, Розділ 5 «Про опікунів» починається зі статті, яка дозволяє опікуваним після набуття повноліття відсудити у колишнього опікуна майно, яке було втрачене через його недбалість. Причому наступна стаття статуту дозволяє звертатися до властей і в тому випадку, коли по досягненню повноліття опікувані будуть вважати, що їхній колишній опікун не добився через суд відшкодування причиненої їм кривди [199, с. 234]. Зважаючи на такі досить суворі умови опіки (опікун міг своїм майном розраховуватися за ті чи інші невдачі при керуванні майном опікуваного, які не обов’язково були спричинені його халатністю, чи,

скажімо, будь-яка пасивність опікуна у відстоюванні інтересів опікуваного, потім могла також принести йому прямий збиток), можемо говорити про турботу держави про права малолітніх сиріт. Схоже, такий стан речей зумовлений масовими майновими зловживаннями у цій сфері суспільних відносин.

Інші статті розділу також в основному спрямовані на захист майнових інтересів малолітніх дітей. Стаття 2 зазначає, що заборонено притягувати неповнолітніх до суду у справі про маєток, а це можна робити лише після досягнення ними повноліття. Стаття 5 Першого Литовського статуту подає чотири випадки, за якими можна позвати до суду неповнолітніх, а саме:

1) викуп маєтку, який ще за життя батько тримав у заставі;

2) якби батько дітей ще за життя дав комусь поручництво, то діти повинні звільнити його від нього через суд, не чекаючи повноліття;

3) якби батько ще за життя свого вів судову справу з приводу родового маєтку, але помер, не закінчивши її, то діти зобов'язані через опікуна відповідати у суді, окрім випадків, коли батько був відповідачем у такій справі, тоді позивач повинен чекати повноліття опікуваних;

4) діти зобов'язані платити борги свого батька, не прикриваючись своїм неповноліттям [199, с. 235–236].

Цікавою в цій ситуації видається поведінка законодавця, який спочатку загальною нормою оберігає малолітніх від будь-яких судових тяжб, а потім робить виключення для окремих випадків, причому вони досить серйозно можуть вплинути на матеріальне забезпечення дітей. Перші три пункти є цілком зрозумілими і логічними, адже при реалізації заставного майна діти отримували через опікуна кошти, а в разі смерті батька порука його повинна знятись. У феодальному суспільстві цю функцію відводять дітям і, як бачимо, не обов'язково повнолітнім. Четвертий пункт викликає особливу увагу, бо чітко закріплює обов'язок дітей платити борги батька, причому не вказано, в який спосіб це має відбуватись і яка роль опікуна в цій процедурі.

Не зрозумілим залишається, як вирішувалась правова колізія в разі смерті володільця пожиттєвого маєтку, адже такі особи не могли передавати в спадок землю [137, с. 72]. На нашу думку, найбільш логічним буде врегулювання даних правовідносин через застосування п. 2 статті 5 Першого статуту, де малолітні діти були зобов'язані звільнити маєток батька, якщо той за життя дав на нього поручництво. При наділенні монархом батька землею, згода останнього користуватися нею лише за свого життя, очевидно, і є своєрідним поручництвом. Хоча монархи деколи у своїх грамотах прямо вказували на право дружини та дітей залишатися, після смерті батька на отриманому ним в користування маєтку. Прикладом є Грамота короля Сигізмунда І воєводі Троцькому Станіславу Григоровичу про залог йому маєтку Мереч [79, с. 28]. Не зрозумілим, однак, виходячи з тексту грамоти, залишається, наскільки довго сім'я може залишатися в такому маєтку і чи може вона успадкувати це майно уже на власне довічне користування.

Звертаємо увагу і на постать старшого брата як можливого опікуна. Відповідно до Першого Литовського статуту, старший брат при досягненні повноліття отримує від опікуна всі маєтки, які належать як йому, так і його неповнолітнім братам. Він виступає відповідачем у суді, і якщо щось з майна втрачене, то брати не повинні висловлювати йому претензії по досягненню повноліття [199, с. 235]. Не зазначається лише в Статуті, якою є роль колишнього опікуна після передачі майна старшому братові. Сумнівним видається ситуація, за якої вісімнадцятирічний (чи трохи старший) хлопчина міг самостійно керувати сімейними справами, ефективно відстоювати інтереси молодших братів і сестер в суді та повноцінно займатись їх опікою. Очевидно, сторонній опікун продовжував виконувати свої функції, але лише як авторитетний радник.

Відкритим залишається питання, чому законодавець аж в Статті 7 описує процедуру передачі під опіку за заповітом малолітніх дітей чи дружини. Можливо, захист майнових прав дітей був першочерговим, тому стаття, яка описує процедуру передачі під опіку, поміщена в середину

розділу «Опіка». Відповідно до цієї статті, той, кому заповіли опіку, повинен взяти у властей вижа, – трьох шляхтичів, гідних довіри, і з ними описати весь маєток, людей і прибутки, стада, коней, челядь невільну і цінності: золото, срібло, прикраси, гроші, перли, вбрання, зброю і всі інші рухомі речі. Після опису складається два реєстри, які скріплюються печатками свідків, один передається повітовій владі (старості або воєводі) [199, с. 237].

Дана стаття дуже схожа з аналогічною статтею Руської Правди, хоча остання подає більш регламентовану процедуру, зокрема в тому, кому повинен подаватися другий екземпляр опису майна. На нашу думку, це обумовлюється тим, що в Литовсько-Руській державі вже повністю сформовано вертикаль державної влади в регіонах, чого не можна сказати про Київську Русь.

Після досягнення повноліття опікуни, у відповідності до реєстрів, мають передати все майно та прибутки, які надходять з маєтків, опікуваним, а за свою працю можуть користуватися тим, що надійде з нив, з млинів і присудів, а також повинні нести земську службу [199, с. 237]. Ця стаття є досить суперечливою в розумінні винагороди опікунів, адже, з однієї сторони, вони повинні все віддати опікуваним, а з другої, можуть користуватись матеріальними цінностями опікуваних. Питання виникає щодо меж такого використання майна. На нашу думку, законодавець, усвідомлюючи можливість майнових зловживань опікуном, допускав можливість існування співопікунів, що, безперечно, ускладнювало можливість таких зловживань.

Перший Литовський статут передбачає випадок, коли душоприкажчик чи опікун, почавши виконувати заповіти, померли, не виконавши їх. Тоді цю справу може бути доручено й іншому опікуну. Повноваження щодо виконання заповіту переходять до властей, які повинні довести до кінця виконання заповіту у відповідності до останньої волі заповідача [199, с. 237]. Таким чином, держава безпосередньо бере на себе обов’язок з виконання заповіту у випадку не передбачуваних обставин.

Подальші статті розділу «Про опікунів» регулюють суспільні відносини, що склались у сфері спадкування. Причому непослідовність і несистемність викладення норм про опіку, змішаність їх з нормами спадкового права є характерними для Першого Литовського статуту. Але ці недопрацювання виправляються в Другому (1566 р.) та Третьому (1588 р.) Литовських статутах, прийнятих в результаті протистояння правлячої магнатської верхівки – панів та дрібної шляхти. В них законодавець доповнює, систематизує та розширює регулювання питань опіки.

Вже в артикулі першому Другого та Третього Литовських статутів чітко визначено, що опіка надається для запобігання руйнації майна. Надається вона або за заповітом батьків, або державою з числа родичів чи авторитетних людей з громади [200, с. 209]. Розбіжність між статутами спостерігається при визначенні віку, з якого дівчата досягають повноліття. Третій Литовський статут знижує вікову межу повноліття з п’ятнадцяти до тринадцяти років. Для хлопців цей вік залишається незмінним – вісімнадцять років.

Вперше зустрічаємо в інституті опіки регулювання майнових відносин між батьком-опікуном та його малолітніми дітьми. У разі смерті матері батько опікується всім майном дружини і при досягненні повноліття дітьми повинен це майно в цілості передати їм. За розтрату цього майна за час опіки повнолітні діти можуть звертатись до суду з позовом до недобросовісного батька-опікуна про відшкодування втраченого [200, с. 209–210]. Відтак, батько-опікун міг притягатися до відповідальності за неналежне здійснення опіки, про що законодавець також раніше не зазначав.

Артикул третій статутів чітко зазначає, хто може бути опікуном, а саме:

- ті особи, кого у тестаменті записав батько;
- за відсутності тестаменту – старший повнолітній брат;
- старший дядько по батьківській лінії;

- в разі відсутності дядьків опікуном стає старший з «близьких по мечу»;
- дядьки по материнській лінії або інші родичі;
- «білі голови по мечу» або старші, які найближчі дітям по батькові;
- «білі голови по мечу» або старші, які найближчі дітям по материнській лінії;
- не чужоземці, осілі у тому ж повіті, де будуть опікуватись, люди добрі, побожні, не марнотратні й заможні (маєток опікунів зі сторони не міг бути меншим за маєток опікуваних), не вельми старих років, добре повинен володіти собою і розторопно, обачливо управляти домом своїм [200, с. 210].

Дуже широко розкрито особу опікуна, передбачено випадки, за яких дитина може залишитись без опікуна, а також у якій послідовності потрібно підбирати опікуна при відсутності заповіту. Звертаємо увагу на вилучення із списку можливих опікунів матері й жінок взагалі. Разом з тим на практиці у заповітах шляхтичів часто зустрічаються призначення опікунами жінок, щоправда зі співопікунами-чоловіками.

Окремо вказано на особу опікуна зі сторони як крайній захід. Така особа повинна була мати беззаперечний авторитет у громаді і, що важливо, володіти статками не меншими, ніж в опікуваних. Цей фактор беззаперечно сприяв більш вдалому управлінню опікуном маєтками опікуваних, адже така людина мала і досвід, і навички управління своїми маєтками, це була вже не нова справа для цієї людини. Крім того, згідно з законом, вона могла отримати певну винагороду за вдале ведення господарства опікуваного.

Відмітимо випадки призначення опікуна з числа владних людей або наближених до них. Ідеться про опіку галицького шляхтича середніх статків Самійла Лаща Тучапського (бл. 1584–1649 рр.), вихованого при дворі князя Романа Ружинського на Київщині під опікою двоюрідної сестри, дружини князя Ружинського Софії Карабчіївської [229, с. 240]. Навряд чи в малолітнього шляхтича не було іншої рідні, окрім двоюрідної сестри, швидше за все це був розрахунок родини, виховування дитини в осередку

влади. Цей розрахунок виправдав себе, бо Лащ уже замолоду очолив надвірний збройний почет своєї рано овдовілої родички-опікунки.

Призначали опікуна зі сторони «господар» (Великий князь Литовський), пани-воєводи або земський суд. Звільнити опікуна від виконання обов'язків міг земський суд за умови, що той недобросовісно їх виконував, допустив розтрату майна опікуваних. У такому випадку суд стягував і кошти з маєтку, які опікун розтратив на свої потреби [200, с. 210–211]. Також опікуна, який не виконував свої обов'язки, про що була скарга самого вихованця або його родичів чи навіть сторонньої особи, міг відсторонити від опіки особисто король [189, с. 192].

Особливо цінними є дослідження звичаєвого опікунського права П.П. Музиченка, в яких він наводить приклад судового рішення від 23 квітня 1529 р., згідно з якими суд, вислухавши аргументи неповнолітнього сина, відхилив кандидатуру дядька сироти і призначив опікуном матір-удову [133, с. 228–229].

Отже, спостерігаємо значний прогрес норм інституту опіки, котрий виражається у наданні дитині можливості просити про призначення чи зміну опікуна, що безперечно свідчить про більш серйозне ставлення до думки опікуваного, ніж в епоху раннього феодалізму, де дитина фактично була безправною.

У Третьому Литовському статуті знаходимо доповнення, що стосуються особи опікуна: забороняється призначати опікунами духовних осіб, окрім тих, які свої маєтки мали б у тому повіті (батьківські, материнські і будь-яким іншим чином набуті, але не костельні) [201, с. 211]. Таким чином, отримуємо беззаперечний доказ того, що світська влада на кінець XVI ст. поступово відтісняє Церкву від справ опіки, надаючи перевагу вихованню дітей в сім'ї родичів чи благополучній сім'ї громади.

Другий і Третій Литовські статути повторюють Перший статут в артикулі, який описує порядок набуття опікуном своїх повноважень та зняття їх. Щоправда, Третій Литовський статут доповнює і конкретизує винагороду

опікуна – вона становить десяту частину «з усіх плат, доходів, дані медової і з пашні двірної, і всяких інших прибутків» [201, с. 211]. Відтак усувається невизначеність щодо винагороди опікунів, закладена у двох попередніх Статутах.

Всі три статути однаково регулюють процес відшкодування опікуном завданих збитків опікуваним, встановлюють обов'язок опікуна відстоювати інтереси опікуваних в суді та неможливість позиватись до малолітніх дітей щодо прав власності на маєток. Повторюються статути і в артикулі, який перелічує випадки, коли можна позиватись у суді до неповнолітніх, а Третій статут доповнює такі винятки ще двома ситуаціями, а саме:

- «якби батько, кого за життя вигнав з маєтку, людей і земель зі спокійного держання;
- про втікачів і людей отчизних, які за держання родичів їх або за самих опікунів, до маєтку дітей прийшли б» [201, с. 214].

Спільними для всіх трьох Литовських статутів є група артикулів, що стосуються старшого сина як опікуна. Саме повнолітній старший син отримує право на опіку у разі відсутності заповіту батька. Законодавець окремо виписує для нього правові норми, які зводяться до того, що повнолітній старший син не повинен розтрачувати майно малолітніх братів і сестер та зобов'язаний відстоювати їхні інтереси в суді. У Третьому Литовському статуті знаходимо норму, згідно з якою все, що повнолітніми братами з їхньої частки до досягнення повноліття інших братів буде продано, заставлено, має враховуватись судом при остаточному поділі маєтку між братами [201, с. 440].

Спільною для всіх Литовських статутів є норма, яка передбачає порядок дій у разі смерті опікуна. Тут вступає в дію загальна норма призначення опікуна, який повинен суворо дотримуватись тестаменту при здійсненні опіки.

Суворим є ставлення законодавця до дівчат, які вийшли заміж без дозволу батьків чи опікунів. Така дівчина втрачала посаг, маєток, як

батьківський, так і материнський, та весь спадок [201, с. 202]. Таке ставлення до дівчини характерне для феодального суспільства.

Узагальнюючи правові норми, що регулюють опіку за Литовськими статутами, відзначимо їхню прогресивність у порівнянні з нормами Руської Правди. Кодифікаторам вдалося поєднати як староруське право, так і тогочасну звичаєву практику.

Особливо знаковим для українського народу є Статут 1588 року, оскільки він увібрав найкращі правові ідеї XVI століття, зберіг дух українського народного права, завдяки чому він діяв на українських землях понад три століття [201, с. 202].

Поширеною є думка про те, що у XVI столітті у Великому князівстві Литовському опіка встановлювалася над неповнолітніми, психічно хворими і позбавленими довіри [201, с. 436]. Але проаналізувавши всі три Литовські статути, можемо стверджувати, що в них опіка стосувалась лише малолітніх дітей, а про піклування над неповносправними та психічно хворими знаходимо поодинокі згадки. У Другому статуті знаходимо норму, відповідно до якої сліпа людина повинна складати заповіт. Така людина повинна складати заповіт у присутності восьми свідках, а про опікунів чи піклувальників нічого не сказано. В цьому ж статуті зазначено, що якщо діти залишають напризволяще батьків, які збожеволіли, то їх можна позбавити права спадкування батьківських маєтків [200, с. 336]. Таким чином, закон навіть не зобов'язує дітей піклуватися про своїх божевільних батьків, хоча обмежує їх у такому випадку в праві володіння родинними статками.

Важливе місце серед середньовічних правових джерел займало Магдебурзьке право. Відповідно до його норм, опікою над неповнолітніми та сиротами займались міські ради [89, с. 208]. Це загальне правило щодо опіки, яке стосувалось усіх міст із Магдебурзьким правом. Але, в разі поганої організації опікунської справи в тому чи іншому місті, монарх міг втручатися у правове забезпечення даної сфери суспільних відносин своїми грамотами. Яскравим прикладом такого втручання є грамота Яна Казимира, надана

райцям Львова у 1666 році про право вибору опікунів для дітей-сиріт. В ній подається перелік зловживань та недобросовісного виконання опікунами своїх обов'язків. Для боротьби з таким незадовільним станом монарх «наказує і розпоряджається, щоб кожного року, у перший день виборів урядовців міста, той раєцький магістрат Львова хай вибере, іменує і урочистим вибором запише двох райців з магістрату на патронів сиріт та доглядачів, інспекторів та цензорів опікунів будь-якого походження, статусу і нації» [168, с. 480]. Таким чином, на нашу думку, у самоврядних містах формувався чиновницький апарат, який професійно займався справами опіки.

Чітко виписуються в цій грамоті права та обов'язки уповноважених займатися справами опіки райців, відповідно до яких вони повинні були:

- представляти магістрату (для його схвалення) опікунів з відомих і достатньо маєтних міщан для сиріт будь-якого статусу, походження і нації за відсутності природніх і визначених заповітами;
- разом з магістратом карати тих, хто без законної причини відмовляється від обов'язку опіки, примушуючи їх тим самим до прийняття опіки;
- бути присутніми і слідкувати за складанням опікунами інвентарів рухомого і нерухомого майна опікуваних, виправляти їх у разі допущення неточностей;
- приймати присягу щодо правильності інвентарів;
- при знищенні рухомого майна (опікуваних – *Н.Р.*) давати попередню оцінку і опис;
- слідкувати, щоб опікуни ефективно керували коштами та майном опікуваних, піклувалися про їх примноження;
- слідкувати, щоб сироти від своїх опікунів отримали християнське виховання, належну освіту та проживали в умовах, які відповідали би їх достатку і походженню;
- приймати кожного року звіти від опікунів про керування майном опікуваних;

- у разі відсутності звітів опікунів та поганого виконання своїх опікунських обов'язків, відсторонювати опікунів від опіки та призначати більш відповідальних опікунів;
- на свій розсуд вирішувати ситуації, які не передбачені в цій грамоті та законодавстві, але за умови, що вони будуть приносити користь опікуваним [168, с. 481].

Судячи з цих повноважень, право брати під свою опіку дитину перетворилось на обов'язок, за невиконання якого магістрат міг притягнути до відповідальності. Сумнівною видається в такому випадку якість опіки та добросовісне ставлення опікуна до своїх обов'язків. Впровадження такої норми могло бути викликане лише великою кількістю дітей, позбавлених батьківського піклування, які не отримували належного догляду та виховання і вже в юному віці починали поповнювати ряди злочинців.

Чітко регламентується і судочинство у справах опіки. Львівському раєцькому магістрату наказано вирішувати справи і судові дії всіх сиріт, «скороченим і стисненим процесом, без будь-яких відтермінувань і вилучень, не в судовому порядку і без форми звичайного процесу, зберігаючи видатки і витрати сиріт, дозволивши апеляцію тільки від кінцевого рішення» [168, с. 481]. Відтак унеможливлювалося затягування судового процесу, що могло призвести до уникнення недобросовісним опікуном відповідальності чи несвоєчасного встановлення опіки.

Очевидно, що процеси опіки в містах, які користувались Магдебурзьким правом, були впорядковані неналежним чином і вимагали більшої організації та станової прив'язки (враховуючи структурованість соціальних прошарків у місті та їх внутрішню організацію). В контексті цього звертаємо увагу на діяльність у містах братств, які керувалися власними статутами. Як зазначає М.С. Грушевський, братства були осередком і оплотом збереження української культури, традицій, релігії [28, с. 110]. Діяльність братств чітко регламентувалась їхніми статутами та мала, зазвичай, підтримку Церкви. Про це свідчить приклад одного із

найстаріших братств – Львівського, статут якого затверджував антіохійський патріарх Яким [26, с. 11]. В окремих випадках підтримка Церкви змінювалась на протистояння з братствами, яке виразилось у судових тяжбах місцевих єпископів з братчиками, адже останнім надавалося право від патріарха контролювати дії духовних сановників [93, с. 303]. Зважаючи на таке домінування братств, вони, окрім культурно-просвітницького та релігійного напрямків роботи, безпосередньо займаються й опікою малозабезпечених суспільних верств, в т. ч. сиріт. Зокрема, активну позицію в цьому питанні займають братські школи, які «гроші збирають на оправу церкви, на оборону і на поховання убогих, виховання сиріт і нових шкіл фундування» та «захищають удовиць, сиріт і всяких людей убогих» [104, с. 67, 70].

Якщо говорити про звичаєве опікунське право, то відзначаємо його дію при призначенні опіки за заповітом, де заповідачі користувались тими нормами, які споконвіку діяли в суспільстві. Прикладом призначення опіки за заповітом може слугувати духовний заповіт пана Василя Загоровського 1577 року, який потрапив у полон до татар. Сам заповіт схожий на «Повчання дітям» Володимира Мономаха, але є більш деталізованим та змістовним. Відповідно до нього, батько не дає жодних прав на своє майно чи дітей дружині, мотивуючи це тим, що вона пішла від нього і тривалий час не поверталась, про дітей їхніх не дбала, а тому опікуном бути не може [208, с. 251–252]. Фактично чоловік своїми свідченнями в заповіті позбавляє дружину як материнських прав, так і майнових. Причому закон йому цього не забороняє. Але будучи високо релігійною та освіченою людиною (про що свідчить часте звернення до Бога в заповіті та глибина і деталізованість його настанов опікунам та опікуваним), Василь Загоровський дозволяє дружині повернутись до їхніх дітей, за умови, що вони будуть вже повнолітніми і дозволять їй це зробити. Очевидно, розуміючи велику вартість маєтків, які мали успадкувати діти, заповідач переживав, що недобросовісна матір зможе на них претендувати (відповідно до Артикулу 10 Розділу V Другого

Литовського статуту, матір дійсно могла претендувати на це майно, якби не було заповіту батька).

Опікуном майна і малолітніх дітей Василя та Максима Василь Загоровський призначає свою матір – Олександру Загоровську, бабцю і їхню хрещену матір. Але при цьому зазначає, що співопікунами та покровителями як Олександри Загоровської (очевидно, тому що вона жінка), так і його дітей та майна будуть князі Андрій Михайлович Курбський, Дмитро Андрійович Козека і пан Ян Бокій Печихвостський, брат Василя Загоровського. Додатково батько просить бути милостивим до його дітей короля [208, с. 253–255]. Таким чином вибудовується ціла ієрархічна система опікунів, за наявності якої можливе нормальне збереження майна дітей та їх належне виховання, що є характерним для пізньофеодального суспільства.

Окремо в заповіті Василь Загоровський чітко прописує, яку освіту повинні отримати діти, дає рекомендації щодо майбутніх подружніх пар дітей (якими моральними якостями повинні володіти) та призначає зі свого майна придане для дочки від першої дружини [208, с. 253–255]. Тобто спостерігаємо турботу не лише про майно, яке повинно дістатися дітям при досягненні ними повноліття, але і безпосередньо про освіту, яку ті здобудуть, виховання та подальше життя осиротілих дітей.

Про високий рівень освіченості та моральні якості Василя Загоровського свідчить і його вказівка розрахуватися зі всіма його боргами, тим самим вберігши малолітніх дітей та їх опікунів від судових позовів. Також у заповіті зустрічаємо згадку про передоручення опіки. Автор, виявляється, сам був опікуном дружини, дітей та маєтків пана Юхна Оранського, і в силу того, що не міг продовжувати належно здійснювати свої обов’язки, передоручає їх виконувати тим самим опікунам, що призначались і його дітям [208, с. 253–255]. Це перший випадок передоручення опіки, який зустрічається в джерелах.

Розглядаючи в цілому духовний заповіт Василя Загоровського, відзначаємо його високу деталізованість і знання автором не лише звичаєвого

права, але і позитивного (норм Другого Литовського статуту), що дозволило йому максимально убезпечити своїх дітей від майнових зловживань та судових тяжб. Все, що законодавець не прописав у нормах, що регулюють опіку (в даному випадку недобросовісне виконання матір'ю своїх обов'язків), чітко врегульовано заповітом.

Але не завжди опікунам вдавалося забезпечити достойне існування та виховання малолітніх дітей. Наведемо приклад з опікою доньки Іллі Острозького та Беати Костелецької – Катерини (в українських джерелах Гальшка. – *Н.Р.*). Батько не дожив до її народження, але залишив по собі заповіт по опіці, в якому призначив опікунами Марціна Зборовського та короля Сигізмунда Августа [15, с. 406]. Матір, очевидно, була опікункою за законом. Але і такі поважні й владоможні опікуни не зуміли вберегти юну панянку від лиха. Спочатку Катерину в матері викрадає Дмитро Сангушко, якого згодом вбиває Марцін Зборовський, котрий і повертає свою підопічну матері. Потім матір віддає доньку заміж за Семена, князя Слуцького, хоча король Сигізмунд Август, як з'ясувалося, ще раніше віддав руку Катерини Лукашеві, графу з Гурки [15, с. 406]. Така постійна боротьба шляхтичів за руку Гальшки пояснюється лише одним – великими статками, які вона повинна була отримати після одруження. Така надмірна увага до дівчини та інтриги навколо її одруження (як стверджує Наталя Яковенко, це було предметом обговорення навіть при королівському дворі), звичайно, негативно впливали на долю сироти. В підсумку Гальшка Острозька збожеволіла і до кінця свого життя перебувала під опікою свого дядька Василя-Костянтина Острозького [229, с. 96]. Заможна і вродлива Гальшка Острозька фактично все життя перебувала під опікою, спочатку як малолітня, а потім як божевільна, за винятком того часу, коли була одружена. Відзначаємо і те, що після смерті чоловіка опікуватися божевільною став її дядько, очевидно, як найближчий родич чоловічої статі по лінії батька.

В дусі давньоруського звичаєвого права складений тестамент Оникія Богдановича Бутетицького. Свою дружину та малолітніх дітей він

заповідав судді Івану Петровичу Калусовському і Федору Васильовичу Калусовському. Всіма маєтками мали розпоряджатись опікуни, не дружина і не рідний брат (хоча з ним він мав у іншому повіті спільне майно). У разі, якщо дружина виявить бажання вдруге вийти заміж, то з маєтку їй дозволялося взяти третину майна. Так само і діти після досягнення повноліття претендували на 1/3 частку від усього майна (дітей було двоє Марія та Магдалена) [12, с. 23–24].

У заповітах також зустрічаємо і встановлення піклування. Роман-Олізар Волчкевич, намісник київський, заповідав своєму вже дорослому сину піклуватися про літню матір до кінця її днів [215, с. 27]. У цьому випадку батько, очевидно знаючи норов сина, намагається вказати йому письмово на обов'язок піклуватися про матір. Адже в разі порушення письмового заповіту батька син міг втратити і майнову частину батьківського спадку.

З кінця XVI ст. опікуна почали призначати не тільки для малолітніх, але і для осіб, які не досягли повного повноліття (24 років); крім того, опікуна встановлювали для важкохворих, престарілих, а також для повнолітніх незаміжніх дівчат, розлучених жінок і вдовиць [189, с. 192]. Очевидно, що вік 24 роки стосувався лише чоловіків, тому що дівчата позбавлялись опіки при одруженні, але не раніше 16-ти років.

Звертаємо увагу на той факт, що з кінця XVI ст. на українських землях виникає поняття піклування, яке визначається як призначення важкохворій, престарілій чи неповносправній (а в ті часи до них належали не одружені жінки) людині піклувальника, котрий буде оберігати та захищати права підопічних. Хоча в джерелах, як правило, поняття піклування та опіка об'єднані одним терміном – опіка.

На українських землях, що входили до Речі Посполитої, звичаєве право отримує своє вираження в козацькому праві [13, с. 27–28], але поряд з ним існує і писане, представлене Третім Литовським статутом. На Лівобережній Україні дію Статуту 1588 року і збірників магдебурзького права було відновлено вже в часи Визвольної війни. В подальшому законність

цих джерел права була підтверджена Березневими статтями 1654 року та універсалом гетьмана Івана Скоропадського від 16 травня 1721 року [13, с. 33].

Враховуючи той фактор, що Третій Литовський статут містив велику кількість норм звичаєвого права українського народу, доцільним буде припущення, що повернення до нього та його визнання за Богдана Хмельницького було одним із елементів національно-визвольної боротьби української нації за свою державність. Однак існувала загроза, обумовлена своєрідною небезпекою з боку некодифікованого та усного звичаєвого права, особливо тих його норм, які регулюють опіку. Адже яким би не було зручним та зрозумілим для народу звичаєве право, воно зберігає в собі ряд небезпек, зокрема, воно не є формально виражене, а це допускає можливість різного його трактування і перекручення, в залежності від ситуації. Щодо інституту опіки, то це неприпустимо, адже ціна недобросовісної опіки надто висока – це життя і подальша доля сироти. Це в кращому випадку, в гіршому – від встановлення недобросовісної та неналежної опіки може залежати доля цілого народу, як це було з Юрієм Хмельницьким, якому в шістнадцятирічному віці було доручено гетьманську булаву, і при цьому встановлено трьох «усвоєних» (поріднених) опікунів – Носача, Лісницького, Виговського [93, с. 669]. Подальшу долю українського народу найкраще характеризує назва історичної епохи – Руїна.

Висновки до другого розділу

1. Час появи поняття опіки на українських землях сягає своїм корінням історичного періоду, що суттєво передує виникненню держави Київської Русі. Першим правовим джерелом, яке на законодавчому рівні регулювало встановлення опіки, прийнято вважати Руську Правду.

Однак ретельне вивчення русько-візантійських договорів (907, 911, 944 та 971 років) та посилання в них на більш раннє правове джерело – Закон Руський (VII–IX ст.) – дозволяє відповідно датувати появу норм інституту опіки VII–IX ст.

2. Під опікою у феодальному праві розуміємо встановлення влади близьких родичів чи сторонніх осіб (рівнозначного чи вищого суспільного стану від родини опікуваного) над неповнолітньою дитиною з метою передусім збереження і примноження її особистого майна, а також надання їй належного виховання та освіти. Основним завданням опікуна у феодальному праві було збереження особистого майна опікуваного, а вже потім належне виховання та освіта.

3. Станова організація феодального суспільства мала вплив і на організацію правової системи. Опікунами могли стати лише особи, які були рівнозначні або вищі за статутом від опікуваних. Так само слідкували і за призначенням співопікуна для контролю за майном. Він повинен був бути успішним господарем, володіти власними матеріальними статками та мати повагу громади.

4. Існувала можливість встановлення опіки через укладення міжнародного договору (двостороння угода між князем Романом та королем Угорщини Андрієм II).

5. В позитивному праві досліджуваного періоду відсутнє розмежування понять опіка, піклування усиновлення – всі ці вони зводяться до опіки (за виключенням Третього Литовського статуту 1588 р., який ввів поняття піклування стосовно душевнохворих і неповносправних).

6. Провідну роль в регулюванні суспільних відносин у сфері опіки в період формування феодального права відігравало звичаєве право, сфера впливу якого поступово обмежувалась в силу поширення державних юридичних актів.

7. Паралельно діяли різноманітні правові джерела, які регулювали суспільні відносини у сфері опіки (як світського, так і релігійного

походження), що обумовлювалось становістю та соціальною неоднорідністю суспільства. Очевидним у цьому контексті є домінування норм Руської Правди, які отримали своє вираження та вдосконалення в Литовських статутах.

8. Важливою складовою інституту опіки була Церква, яка ввела інститут хрещених батьків і прирівняла їх в правовому відношенні до кровних родичів. Також Церква, відповідно до своїх морально-етичних учень, виконувала просвітницьку функцію, що деякою мірою полягала в охороні малозабезпечених верств суспільства, у тому числі й сиріт.

9. Попри втрату українцями держави та входження їхніх земель до складу Польського королівства та Литовсько-Руської держави, були збережені національні особливості правової системи (зокрема і щодо інституту опіки), які більшою чи меншою мірою були відтворені у правових джерелах цих держав. Чинним було також українське звичаєве опікунське право, дія якого допускалася поряд з іншими правовими актами.

Розділ 3

РОЗВИТОК ТА ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУТУ ОПІКИ І ПІКЛУВАННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРІЙСЬКОЇ (АВСТРО-УГОРСЬКОЇ) ІМПЕРІЙ (XVIII – ПОЧАТОК XX ст.)

3.1. Визначення в позитивному праві поняття опіки, прав і обов'язків опікуна та опікуваного

Початок XVIII століття ознаменувався для українського народу черговою спробою здобути власну незалежну державу. Заключення союзу гетьмана Івана Мазепи зі Шведським королем Карлом XII та їх військове протистояння з Росією закінчилося поразкою, а разом з тим і крахом надій на створення в ближчому часі Української держави.

Але державно-правові погляди на те, якою повинна бути незалежна Українська держава втілилися в Конституції наступника Івана Мазепи Пилипа Орлика. Конституція 1710 року, хоча вона так ніколи й не вступила в дію, все ж була відображенням державно-правових поглядів того часу. Що стосується опіки і піклування, то в Розділі XI Конституції зазначено, що «вдови – козачі дружини – їхні осиротілі діти, козацькі господарства і жінки у відсутності чоловіків, коли ті будуть зайняті у воєнних походах, або перебуватимуть на якихось інших військових службах, щоб не притягались до всіляких посполитих повинностей і не утяжувалися вимаганням повітових податків» [148, с. 110]. Зважаючи на той факт, що козаки велику частину свого життя проводили у військових походах, їх сім'ї постійно піддавалися ризику втратити годувальника, та і примножувати матеріальний добробут без чоловіка було важко. Тому на час відсутності козака, пов'язаної з

військовими походами, його сім'я отримувала компенсацію у вигляді звільнення від всіх податків і повинностей. Така компенсація надавалася і сім'ям, які втратили у військових походах годувальника. Однак законодавець не вказує, до якого часу вдова з осиротілими дітьми могла користуватися цією пільгою. На нашу думку, така державна опіка тривала до повноліття дітей, коли вони могли самостійно дбати як про себе, так і про матір, або ж до виходу матері вдруге заміж та появи в сім'ї годувальника.

На жаль, Конституція Пилипа Орлика 1710 року так ніколи й не набула чинності, і її норми не отримали реалізації, що дало б змогу оцінити їх дію на практиці. Але, на нашу думку, очевидним є санкціонування в Конституції козацького опікунського звичаю, за яким козацька спільнота призначала опікунів для вдів та дітей, що лишились без батьківського піклування, і надавала матеріальну допомогу (наприклад, із загальних фондів виділялось зерно та інші продукти) [90, с. 53].

Відзначаємо також описану Андріаном Кащенком в «Оповіданнях про Славне Військо Запорізьке низове» форму опіки, записану з розповідей про життя січових козаків: «після татарського наскоку на Україну в селах і в містах лишалися тисячі посиротілих дітей. Виганяючи ворога з рідного краю, козаки, жаліючи бідолах, брали чимало хлопців із собою на Січ і віддавали в науку до курінних кабиць. Допомагаючи кухарям, діти-приймаки за кілька літ навчалися запорізьких звичаїв, переслуховували від захожих кобзарів усі думи й пісні та ставали свідомими синами України та Війська Запорізького. Коли такому хлопцеві минало років 12–14, той запорожець, що привіз його з України, брав свого вихованця джурою – чистити названому батькові зброю, їздити разом із ним у походи, підносити під час бою баклагу з водою тощо. Перебуваючи в степах і на морі серед страшенної небезпеки, джури часто ставали батькам у великій пригоді, а сягнувши парубочих літ, самі переходили в запорізькі козаки» [88, с. 178]. Така опіка вирішувала відразу кілька важливих проблем, першою з яких була велика кількість бездоглядних дітей після татарських набігів. Принаймі хлопцям-сиротам козаки могли

забезпечити на січі елементарні умови проживання та виховання. Причому проживання з малих літ серед козацького оточення виробляло в дітей розуміння його звичаїв та традицій, що дозволяло вирощувати надійне поповнення війська козацького.

Розкриваючи дію правових джерел, які врегульовували опіку і піклування на українських землях, що входили до складу Росії, зазначаємо, що окрім звичаєвого права (у тому числі козацького), зберігали юридичну силу Литовські статути та німецьке право. Щодо російських правових джерел, то аналізуючи Судебники XV–XVI ст., які видавалися у Московському царстві [80], ми не знаходимо в них норм, що стосувалися б опіки чи піклування. Аж у 1650 році за Указом царя Олексія Михайловича була надрукована Кормча книга, яка включала в себе норми поведінки, побудовані на існуючих до того часу канонах православної церкви, що стосувалися сиріт та наголошували на допомозі нужденним дітям [90, с. 56]. Цар Федір Олексійович у 1682 році наказав споруджувати спеціальні шпиталі (богодільні) для жебраків, немічних та убогих. У 1682 році також був підготовлений проект Указу, в якому із загального числа злиденних вибирали нужденних безрідних дітей. У ньому вперше ставилось питання про відкриття для них спеціальних будинків з метою навчання грамоті і ремеслам, наукам, які «зело и во всяких случаях нужны и потребны» [141, с. 7]. Таким чином, обґрунтованою видається думка відомого російського вченого К.О. Неволіна, що справами щодо опіки над неповнолітніми і піклування про них до Петра I відали духовні відомства [139, с. 531].

Зважаючи на вищевикладене, на нашу думку, на початку XVIII століття, юридична врегульованість суспільних відносин у сфері опіки і піклування на українських територіях була кращою, ніж в Росії, адже українське суспільство ще з XVI ст. користувалося нормами опіки і піклування, зафіксованими в Литовських статутах. Вони діяли як окремий правовий інститут. Тому російська влада залишала дію старого українського

опікунського права, очевидно як більш досконалого у порівнянні з російським, але при цьому робила спроби кодифікувати його. Найбільш відомими кодифікаціями були Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 року та Зібрання малоросійських прав 1807 року.

В Правах, за якими судиться малоросійський народ 1743 року було кодифіковано правові норми Третього Литовського статуту, німецького права (Саксонського Зерцала, Хелмського та Магдебурзького права – *Н.Р.*) та звичаєвого українського права, яке прирівнювалося до «закону неписаного» [230, с. 50].

У «Правах» не дається визначення опіки чи піклування, а лише розкривається поняття опікуна: «він же приставник або пестун (кодифікатори, збираючи законодавчий матеріал, ототожнюють ці поняття – *Н.Р.*), якому в опіку чи нагляд залишилися після чиєїсь смерті недорослі діти, сироти з спадковим майном. Опікун повинен поручатися за них до повноліття, так як самі не в стані себе виховувати та маєтностями керувати». В Артикулі 2 подаються основні завдання опікуна: «щоб недорослі діти отримали добре виховання» та «щоб батьківський маєток не був розтрачений». Як бачимо із завдань котрі стояли перед опікуном, на першому місці стояло виховання (що охоплювало й освіту), але незважаючи на це, охороні майнових інтересів відводиться більшість статей розділу про опіку.

«Права» в основному копіювали норми Литовських статутів, але були і деякі новели. Вперше зустрічаємо норму, яка врегульовує поведінку вдівця, який після смерті дружини автоматично ставав опікуном малолітніх дітей-напівсиріт. Він мав досить широкі права щодо опікуваних і майна, що їм залишила матір, але в разі зловживань діти після досягнення повноліття (18 років для чоловіків та 13 років для дівчат або доки дівчина не буде видана заміж) могли позиватися до нього про відшкодування їм збитків.

Відзначаємо досить широкі права опікуна зі сторони. Йому дозволялося на свій розсуд керувати майном опікуваного і навіть інвестувати вільні кошти в нерухомість, землю та «давати надійним купцям на їх

промисел» під помірні відсотки. При припиненні опіки для опікуна фактично наставав підсумок його діяльності щодо управлінням майном опікуваного. Якщо сума прийнятих статків була меншою за ту, що опікун приймав, то цю різницю він повинен був компенсувати з своїх статків. І навпаки, якщо ця різниця була позитивною, то опікун отримував десяту частину від зароблених ним коштів для опікуваних [164, с. 313]. Отже, діяла своєрідна система стимулів і покарань для опікуна. Але якщо опіку приймала незаможна людина, а опікуваний не володів статками, то тут Права проявляли гуманність і звільняли опікуна від податків на час опіки [164, с. 313]. Щодо обов'язків опікуна, то в п. 2 Артикулу 7 першим зазначено належне виховання і освіта, а вже потім харчування, одяг і особистий догляд. Подається навіть перелік можливих наук і ремесел, яким повинен навчити дитину опікун. На нашу думку, це свідчить про зміну ставлення до дитини в суспільстві, її місця та ролі. Якщо раніше акцентувалася увага на збереженні майна дитини, то в «Правах» наголошується на потребі виховання освіченої та професійно зорієнтованої людини як повноцінного члена суспільства.

Окремим Артикулом регулюється опіка над марнотратниками та божевільними, яка в Литовських статутах згадується лише в кількох нормах. Тому джерелами правових норм, які містяться в «Правах», можна вважати Зерцало Саксонське та Книгу Порядків. Відповідно, опіка марнотратним встановлюється, навіть якщо в них буде сім'я і діти, та головно стосується майна такої людини. Без згоди опікуна та суду марнотратник не може укладати договори майнового характеру, а якщо таке станеться то вони будуть недійсними. Опіка над божевільними людьми відзначалася ще і вимогою опікуна проживати з опікуваним для постійного особистого догляду за ним. Припинялася опіка над марнотратниками, коли «норов свій виправить», а над божевільними – в разі повного видужання [163, с. 208–209].

Знаходимо в «Правах» також можливість призначення опіки над майном відсутньої особи, яку встановлює уряд, призначаючи опікуном

когось із родичів відсутнього або з сторонніх надійних осіб. Відсутній власник майна може просити уряд призначити такого опікуна або повідомити уряд про те, кого він бажає призначити в опікуни над його майном. Коли відсутній власник повернеться додому, то опікун має повернути йому все його майно [230, с. 142].

Незважаючи на ліквідацію гетьманства в Україні та її автономії наприкінці XVIII ст., «Права» так і не були санкціоновані та введені в дію. Але вони, тим не менше, поширювалися в Україні у рукописних списках, за ними вивчали українське право, на них були й окремі посилання у судовій практиці. Адже, як слушно зазначає Ю.С. Шемшученко, зміст цієї кодифікаційної збірки не обмежується тільки Литовським статутом, а включає чимало положень з інших законодавчих актів, окремі норми козацького звичаєвого права. «Права» більш глибоко враховували національні особливості у регулюванні сіспільних відносин в Україні, ніж Литовський статут [163, с. VII]. Щодо інституту опіки і піклування, то в «Правах» значно розширювалося регулювання кола опікунських правовідносин, були деталізовані права і обов’язки опікуна та опікуваного, простежилася зміна ставлення до дитини і зміщення акценту в бік пріоритетності охорони її особистих інтересів, отримання належного виховання та освіти від опікуна.

Ще однією вдалою кодифікацією стали Зібрання малоросійських прав 1807 року. Вони у своїй більшості дублюють опікунські норми Прав, за якими судиться малоросійський народ 1743 року, але при цьому мають і певні доповнення. Зокрема, з’являється норма Хелмінського права, за якою «діти мужской статі з 14 років, а дівчата в 12, можуть вимагати призначити вибраного ними самими опікуна» [197, с. 73]. Таким чином, при встановленні опіки законодавець уже приймає до уваги і думку опікуваного, щоправда у більш зрілому віці.

Якщо інститут опіки і піклування в Україні ще раніше передбачав можливість призначення кількох опікунів, то у Зібранні малоросійських прав

уже врегульовуються взаємовідносини між ними, можливість і міру юридичної відповідальності кожного в разі нанесення шкоди чи інших збитків опікуваному. Також зустрічаємо норму, за якою сиротам після виходу з-під опіки і до 21 року могли призначити «досмотрщиков», завданням яких було давати поради і настанови з управління майном [197, с. 80]. Таким чином, опіка остаточно знімалася з дитини-сироти, коли їй виповнювався 21 рік (Пар. 63), але при цьому відзначається, що дана норма стосується чоловіків. Щодо жінок і дівчат, то «їм завжди належить мати опікуна і це загальновідомо» [197, с. 82]. Дана норма Хелмського права була відсутня в Правах, за якими судиться малоросійський народ 1743 року, і пов'язана з давнім феодальним правовим статусом жінки.

В Росії протягом XVIII ст. законодавство щодо опіки і піклування зазнало серйозних реформ. Указами Петра I було введено опіку за життя батьків. Чітко визначено органи, які призначали опікунів та слідкували за тим, щоб діти не залишалися без опіки. На державні органи були покладені обов'язки займатися опікою і піклуванням, а сама опіка призначалася за заповітом, прямою вказівкою закону та розпорядженням магістрату [128, с. 738]. Церковне і благодійне піклування поступово підміняється державними закладами, які від початку їх створення називалися будинками для підкидьків або для ганебно народжених дітей [87, с. 33]. Таким чином, держава бере на себе виховання та опіку над так званими «незаконно народженими дітьми», та дітьми, від яких відмовилися батьки.

Фактично Законом «О единонаследии» 1714 р. та інструкціями магістратам 1724 р. було вперше на державному рівні організовано регулювання опікунських відносин в Росії. Але ці закони про опіку, після смерті Петра I, в основному втратили свою силу. Інших узаконень щодо справ опіки і піклування для неповнолітніх до правління Катерини II не було видано [139, с. 544–546]. Тому очевидним, на нашу думку, є те, що в Україні керувалися у вирішенні опікунських справ кодифікаціями давнього українського права (хоч і жодна з тих кодифікацій так і не отримала

санкціонування), яке на той час було більш розвинутим і досконалим, ніж російське.

Законодавча діяльність у сфері опіки і піклування відновилася за правління Катерини II, яка до 1775 року видавала закони стосовно особливих видів та у особливих випадках опіки: про опіку у колоністів, опіку у Слобідській губернії, опіку на випадок «генерального межевания» [139, с. 546]. Це були окремі опікунські норми, які в подальшому були впорядковані та знайшли своє відображення в «Учреждении для управления губерниями» 1775 р. У ньому зазначалося: «Если где устроение сиротских домов будет неудобно или потребует издержек, кои отнимут способы к оказанию призрения большему числу сирот, то Приказ неимущих сирот отдает за умеренную плату надежным добродетельным и добронравным людям для содержания и воспитания с обязательством, чтобы представить их во всякое время Приказу» [141, с. 9]. В такий спосіб поєднувалися традиційні сімейні форми опіки з державними, що дозволяло зняти навантаження на органи опіки. Їх роль після влаштування дитини-сироти в сім'ю зводилася до контролю за належним виконанням опікуном своїх обов'язків та фінансування його діяльності.

Щодо сирітських будинків, то організація догляду та виховання в них дітей спочатку була на досить низькому рівні. У деяких з них були відсутні елементарні умови проживання. Більшість була переповнена (до 1000 дітей). Таке велике скупчення дітей та погана організація призводили до великої дитячої смертності: у 1764 р. вмерло 424 з 542 дітей, що поступили, інколи вмирало 80-87 дітей із кожних ста [228, с 8]. Для покращення ситуації з 1797 року в сирітських будинках було встановлено централізоване керівництво і запроваджено суворий контроль за дотриманням правил утримання, догляду і виховання дітей, передбачалося запобігання проникненню туди будь-яких передових ідей і впливу, які могли зашкодити вихованню покірних, богобоязливих дітей – майбутніх лакеїв поміщиків і купців [228, с. 9]. Такий плачевний стан організації державної опіки

зумовлювався тим, що до сирітських будинків потрапляли діти-сироти з найнижчих суспільних прошарків (яких відмовилися усиновлювати чи брати під опіку їх родичі), «підкидьків» або «ганебно народжених дітей». Окрім держави, про них просто нікому було більше потурбуватися.

В Україні якщо дітей-сиріт не всиновлювали родичі чи інші люди, то їх передавали на виховання в приюти і школи при церковних закладах. У разі, якщо такі діти були кріпаками, то спочатку вони були козачками, а потім панською прислугою, що мало відрізняється від звичайного кріпацтва [87, с. 35]. А після того, як у 1861 році було відмінено кріпацтво «Общим положением о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости», обов'язок щодо піклування про круглих сиріт покладали на селянські общини [141, с. 10]. У разі, якщо видавалося неможливим влаштувати дитину в сім'ю, опіку на себе перебирала держава, адже на кінець XIX ст. було сформовано розгалужену систему державних опікунських установ. Так, у Київські губернії діяло 25 установ різного типу для сиріт і безпритульних, у Чернігівській губернії – 13 [69].

Відзначимо, що з часів перших сирітських будинків кінця XVIII ст. ситуація там значно покращилася. Наприклад, сирітський будинок у місті Чернігові, що знаходився на утриманні губернського земства. Він був розрахований на 125 дітей – сиріт, напівсиріт, дітей, чиї батьки відбували покарання, «підкинутих» або безпритульних дітей віком 7–12 років [с. 12–14]. Діти відвідували школу з п'ятирічним терміном навчання та виховувалися у релігійному дусі.

Церква також продовжувала брати активну участь у соціально-педагогічній підтримці дітей, які потребували захисту. При православних монастирях облаштовувалися школи з гуртожитками або притулками. В них дітей, позбавлених родини, забезпечували місцем проживання, їжею, одягом, надавали хоча б мінімальну загальну і професійну освіту, збагачували знаннями про правила і норми поведінки у суспільстві, рятували від пороків, які безсумнівно чекали дітей «на вулиці». У 1891 р. для вихованців

церковних притулків стало обов'язковим засвоєння навчального матеріалу, передбаченого програмами загальноприходських шкіл [231, с. 173].

Таким чином, закладені ще у XVIII ст. основи розбудови дитячих притулків дали свої позитивні результати, забезпечуючи можливість встановлення опіки всім потребуючим. Однак наголосимо, що державна форма опіки в Україні до 1917 р. була особливою, вимушеною мірою і застосовувалася в крайніх випадках, коли прилаштувати дитину в сімю було неможливо.

Повертаючись до розгляду «Учреждений для управления губерниями» 1775 р., звертаємо увагу на розмежування понять опіки і піклування. Опіка могла бути закінчена в 14-річному віці опікуваного, який міг просити призначення собі піклувальника. Повноліття і вступ в управління майном починалися з 17 років, але з обмеженим правом продажу і застави нерухомого майна без згоди піклувальника. Лише по досягненню 21 року, коли влада піклувальника припинялася, наступала повна право- і дієздатність. В період з 14 до 17 років неповнолітній сам розпоряджався майном, але зі згоди піклувальника, а з 17 і до 21 року він самостійно розпоряджався у всіх випадках, крім відчуження нерухомого майна [77, с. 52]. Відтак опікуваного поступово вводили в доросле життя, забезпечуючи при цьому постійний нагляд та обмеження дій, пов'язаних з його майном. Очевидно, це робилося для запобігання марнотратства підлітка.

Не можемо погодитися з твердженням О.І. Карпенко, що надзвичайно прогресивною і новаторською щодо дітей вважалась ст. 301 «Учреждений для управления губерніями», в якій зазначалося, що дитина передається вихователям, «дабы научился науке или промыслу или ремеслу, и доставлен был ему способ учиться добрым гражданином» [87, с. 34]. Адже ще в Правах, за якими судиться малоросійський народ, 1743 року знаходимо аналогічну правову норму (причому більш широку за змістом). Тому для України ця норма була на той час не новаторською, не прогресивною, а буденною.

Опіка і піклування, відповідно до «Учреждений для управления губерніями», встановлювалася щодо осіб дворянського та міщанського станів. Для опіки над дворянами при кожному Повітовому суді створювалася Дворянська опіка. Для розгляду опікунських справ стосовно малолітніх сиріт з купецьких та міщанських родин, відповідно при кожному Міському магістраті, створювався Міський Сирітський суд. Це підтверджується архівними матеріалами (справами) про опіку [139, с. 548]. Причому як Дворянська опіка, так і Міський Сирітський суд починали свою роботу в кожному конкретному випадку лише з повідомлення Повітового Дворянського очільника чи Міського Голови. А вже Дворянська опіка, як бачимо з архівних матеріалів [67], ініціювала розгляд справи щодо опіки у відповідному суді. Цікавим є приклад клопотання перед судом про встановлення опіки губернським правлінням та приказом громадської опіки [68].

Загалом система допомоги нужденним, викликана реформаторською діяльністю Петра I і початково оформлена при Катерині II, кваліфікується як державна. Держава взяла на себе функції законодавця і виконавця (з 1775 р. – через Прикази громадського піклування) у справі постановки і регулювання діяльності самої системи. Православна Церква при цьому, втративши монополію на практичне керівництво справами організації і здійснення допомоги нужденним у країні, зберегла за собою монополію на ідеологію допомоги бідним людям, основні догмати якої наклали відбиток як на державну ідеологію і практику організації турботи про нужденних, так і на вироблення та реалізацію суспільної ідеї допомоги ближньому [162, с. 66].

У 1783 р., поширивши на територію Лівобережної України дію «Учреждений для управления губерніями» 1775 р., Катерина II здійснила в такий спосіб вплив російського законодавства. Щоправда, у 1796 р. Павло I частково відновив статутну систему судів і постановив «судить по точной силе малороссийских прав» [197, с. 7]. Таким чином, намагання

ліквідувати дію в Україні давнього українського права (в т. ч. й опікунського) зазнали невдачі.

Чергова спроба, і найбільш вдала, установити єдине цивільне право для всіх губерній Російської імперії відбулася у 1835 році з введенням в дію Зводу Законів Цивільних (Том X). У ньому підсумовувалася і узагальнювалася правотворча діяльність, що проводилася в Росії у XVIII ст. Інститут опіки і піклування був представлений окремим відділом Першого розділу. Варто відзначити врахування законодавцем національних особливостей регулювання опікунських відносин, зокрема українських. Це проявилося у санкціонуванні на території Чернігівської і Полтавської губерній старих норм інституту опіки. Відтак дозволялося встановлювати опікунів за заповітом, які не мали достатнього для ведення опіки майна [195, с. 22]. Цією нормою держава визнавала волю батька і з повагою ставилася до її вияву (мати не мала права встановлювати опікуна за заповітом), навіть якщо була загроза недостатнього матеріального забезпечення для належного ведення опіки. Очевидно, тут важливішим було належне виховання і освіта, яку, як вважав батько, міг дати призначений ним опікун.

За загальним правилом і за законом, опікуном ставали батько або матір (хто залишився живим), якщо не було заповіту. У випадку, якщо дитина залишалася круглою сиротою і батьки не залишили заповіту, то її подальшу долю вирішували державні органи. В Чернігівській і Полтавській губерніях опікунами за законом могли бути не лише батьки, а й інші родичі. Перевага віддавалася в такому випадку найближчим родичам по батьківській лінії. Зберігалася можливість призначати опікунами жінок, але за умови, що вони будуть заміжніми [195, с. 22].

Інші відмінності в опікунському законодавстві для Полтавської і Чернігівської губерній та загальноімперському стосувалися майнових правовідносин опікуна та опікуваного. Причому якщо опікуном ставав батько, то і його опікунська діяльність досить чітко врегульовувалася (хоча і

не так ретельно, як опікунів зі сторони), особливо що стосується майна, яке залишилося після дружини. Це майно потрібно було описати і доповісти про його стан в Дворянську Опіку або Сирітський Суд. Від батька не вимагалося звітувати про доходи від цього майна, що повинен був робити опікун зі сторони. Батько-опікун не претендував на винагороду за здійснення опіки. Якщо ж з батьків залишалася матір, то для її малолітніх дітей в обов'язковому порядку призначався опікун, який спільно з нею здійснював управління майном. Матір може отримати винагороду за свою опікунську діяльність, але за умови, що вона не користується правом пожиттєвого проживання в маєтку [195, с. 27–28].

Було заборонено «розлучати» з матір'ю дочок до заміжжя, а синів до початку навчання в училищі, навіть якщо мати не бере участі в опіці, а опікуни зобов'язані забезпечувати їй отримання доходів від майна для утримання і виховання дітей. Якщо старший син досягне повноліття, то може клопотати про призначення його опікуном над неповнолітніми братами і сестрами.

Для Полтавської і Чернігівської губерній було продовжено перелік осіб, які не можуть бути опікунами. Так, окрім марнотратників та осіб, що мають «явные и гласные пороки или лишены судом всех особенных прав и преимуществ», заборонялося назначати опікунами осіб, які не мали російського підданства, та тих, хто не мав статків для забезпечення опіки (якщо тільки він не був призначений опікуном за заповітом батька) [195, с. 24]. Заборона призначати опікунів без російського підданства, на нашу думку, була викликана пересторогами щодо неможливості в подальшому мати на такого опікуна законодавчий вплив, та й виховання дитини могло мати небажані для імперської самодержавної влади наслідки.

Загалом у Зводі Законів Цивільних (Том X) досить вдало поєднані старі українські норми інституту опіки і піклування з новими, загальноімперськими, які доповнювали та розширювали українські, забезпечували можливість правового регулювання більш широкого кола

суспільних відносин. А якщо говорити про опіку над душевнохворими, глухонімими та німими, то тут повністю домінувало загальноімперське законодавство.

Одночасно з цивільним правом, окремі норми інституту опіки і піклування знайшли своє відображення у кримінальному праві Російської імперії, де були визначені суспільно небезпечні дії опікунів, які кваліфікувалися як злочини. Глава четверта «Про зловживання опікунів та піклувальників» Розділу одинадцятого Укладу про кримінальні покарання 1845 року передбачає кримінальну відповідальність опікунів в разі присвоєння чи розтрати майна опікуваного, примушенні опікуваного до вступу у шлюб чи монашество та спонукання чи примушування опікуваного до вчинення злочину [216, с. 673–674].

На Правобережній Україні також частково було збережено українські норми інституту опіки і піклування. У Волинській, Подільській та Київській губерніях, як відзначає І.Я. Терлюк, суттєві відмінності (від загальноімперських – *Н.Р.*) мали норми, що опиралися на Литовський статут. На відміну від загальноімперського законодавства, яке передбачало вимогу цілковитого підпорядкування дружини своєму чоловікові, у правобережних губерніях правові норми визнавали дружину під опікою чоловіка. Щодо встановлення опіки малолітнім сиротам, то тут лише батько міг призначити опікунів за заповітом, а в разі, коли матір ставала опікуном, опікунська рада повинна була призначити їй на допомогу ще одного опікуна [204, с. 166].

Збереження дії українських норм інституту опіки і піклування у російському законодавстві дозволило послуговуватися українцям власними, історично обумовленими правовими нормами, що забезпечило національну самоідентифікацію українського народу.

Окремо, на нашу думку, варто розглянути розвиток інституту опіки і піклування на території Галичини, де досить активно поширювалося польське коронне законодавство, але, як зазначає С.І. Бегей, загалом без суттєвих змін санкціонувало звичаєві норми інституту опікунства. Однією з

причин цього було бажання польської шляхти володіти якомога більшою кількістю життєздатних з економічної точки зору господарств, щоб мати більші доходи за рахунок їх феодальних повинностей. Польський сейм час від часу доповнював сталий порядок відносин опікун-підопічний дефініціями на зразок: «Коли помирають батьки і нема близьких родичів, але залишаються малі діти, тоді міський або сільський уряди повинні описати залишене майно і внести ці записи у міські чи сільські книги, але перед тим сплатити борги та виділити кошти, що були витрачені на похорони». Після вищезгаданих сплат майном сиріт опікувався опікун, що призначався місцевою владою [4, с. 165–166].

На практиці ж війт в односторонньому порядку призначав для сиріт або напівсиріт опікуна з людей поважних, які, керуючись звичаєвими традиціями, повинні були виховувати дітей в дусі християнської моралі, поваги до старших та працелюбності. Обов'язком опікуна була охорона майнових прав підопічних. Рішення, вердикт війта обов'язково мав затверджувати повітовий суд.

До кінця XVIII ст. Галичина та Північна Буковина увійшли до складу Австрійської імперії, де вже йшла підготовка нового цивільного законодавства. Результатом було видання Австрійського цивільного кодексу 1811 року, який було введено в дію на території Галичини у 1812 році, а в Буковині та на Тернопільщині – у 1816 році. Важливою рисою кодексу було те, що як і кодекси кінця XVIII – початку XIX ст. в інших країнах, він був результатом розпаду феодального і формування буржуазного права, причому деяку перевагу надавали першому, оскільки австрійське загальне цивільне уложення закріплювало найважливіші правові інститути феодальної власності [102, с. 46–51].

Четвертий розділ Австрійського цивільного кодексу був присвячений опіці і курателі. Особам, що не мають піклування батька і є малолітніми або з іншої причини не здатні самі «орудувати своїми справами», закони дають особливу охорону через опікунів і кураторів [71, с. 64]. Відмінність між ними

полягала у функціях, які вони виконували – опікун дбав про особу малолітнього (міг в особливих випадках керувати майном підлітка), а куратор займався всіма іншими справами куранта (представництво в суді, буденне управління майном і т. д.). Допускалася можливість встановлення для жінки-опікунки співопікуна, функції якого були дуже схожі з функціями куратора.

Обов'язки і права опікуна були поділені на ті, що стосувалися виховання опікуваного, та ті, що стосувалися управління майном. У вихованні дитини повноваження опікуна прирівнювалося до батьківських, але з умовою, що у важливих і сумнівних справах він повинен був радитися з опікунчим судом. У разі недостатності коштів (які встановив суд) для належного виховання опікун міг звернутися по допомогу до благодійних організацій чи закладів для убогих. Щодо управління майном опікуваного, то ці обов'язки могли покладатися безпосередньо на самого опікуна чи співопікуна. В особливих випадках передбачалося призначення куратора або справника, який був уповноважений вести справи як малолітніх сиріт, так і божевільних, марнотратців, ненароджених, глухонімих, тимчасово відсутніх та в'язнів [71, с. 73–74]. Відзначаємо детальне регламентування дій опікуна чи куратора з прийняття, управління та передачі рухомого та нерухомого майна опікуваного. Очевидно така потреба була зумовлена великою кількістю зловживань, пов'язаних з майном опікуваного.

Добросовісним опікунам, які належно виконували свої обов'язки, встановлювалася винагорода, причому виплата здійснювалася або кожного року, або в кінці опіки. Якщо це була річна винагорода, то вона становила не більше п'яти відсотків чистих прибутків від майна опікуваного, але не більше 4000 срібних. В кінці опіки нагорода визначалася «відповідно до обставин» [71, с. 87]. Такі випадки траплялися, коли в опікуваного було недостатньо майна, щоб виплачувати винагороду кожного року. Тому і розмірів цієї винагороди законодавець не встановлював, очевидно, це було на розсуд самого опікуваного.

Окремі параграфи Кодексу були присвячені правам і обов'язкам піклуванця, причому вони також поділені на особисті та майнові. До особистих обов'язків належало, з-поміж інших, шанобливе і слухняне ставлення до опікуна. Але при цьому піклуванець мав право жалітися родичам або суду про погане до нього ставлення опікуна. Повноцінно опікуваний може розпоряджатися своїм майном лише після виходу з-під опіки (21 рік), а до цього дозволяється укладати дрібні угоди та розпоряджатися майном, яке «набув своєю пильністю чи яким-небудь робом» [71, с. 81].

Більш широкому колу осіб судом призначався куратор, зокрема тим, хто з причини «слабоумія, марнотратства, глухонімоти, відсутності не можуть своїми справами завідувати і не стоять під владою батька; для ненароджених; для малолітніх, там де окрім опіки потрібно додатковий нагляд за майном (якщо статки знаходяться в іншому регіоні, а не там де проживає опікуваний або двоє і більше малолітніх під опікою однієї особи)» [167, с. 21]. С. Дністрянський у більш пізньому перекладі Австрійського цивільного кодексу доповнює перелік випадків, коли призначався куратор: для управлінням спадком; для управлінням майном державного товариства чи корпорації; для управління майном особи, що склала чернечий обіт [71, с. 88]. Очевидно, з розвитком буржуазних відносин куратори стають професійними управителями майном, бо вже залучаються до управління підприємств, заснованих на державній власності, а для цього потрібно було мати не лише освіту, але і певні навички, досвід.

Важливу роль в організації опіки відведено опікунській раді (в Східній Галичині – сирітські ради). Відповідно до Австрійського цивільного кодексу (§ 284) опікунська рада виконувала «опікунче та курательне присудництво». У той же час в кодексі відзначено, що діяльність опікунської ради визначається окремим законом.

У 1893 році група депутатів внесла в Галицький сейм проект закону про утворення рад сирітських при гмінах та збільшення кількості суддів і

судових виконавців, які займались би виключно справами опікунськими. Раніше ніж затвердити проект, Сейм вирішив подивитись на практичний ефект діяльності сирітських рад. Ініціатором експерименту став радник вищого крайового суду Карл д'Арбанкурт, який організував ради сирітськькі в 35 гмінах Львівського повіту. Ефект був приголомшуючий. Ніяких скарг на присуди сирітських рад на протязі 5 років зафіксовано не було. Особливий успіх мала сирітська рада в Руданчах, куди щотижня сходилось десятки людей з інших сіл для вирішення не лише справ опікунчих, але й майнових супуречок між повнолітніми членами родини. Тому вже 6 грудня 1905 року Президія Вищого Суду у Львові дала наказ всім повітовим судам Східної Галичини запровадити ради сирітські, беручи за приклад 35 рад, утворених у Львівському повіті. Про акцію були повідомлені керівники сільських гмін, духовенство, вчителі шкіл, які мали направити своїх представників до складу сирітських рад.

Сирітська рада мала досить широкі повноваження, щодо нагляду за веденням опіки і навіть, могла сама займатися опікою у випадку неможливості вчасно знайти достойну кандидатуру опікуна.

Загалом Австрійський цивільний кодекс був своєрідним компромісом між старим феодальним правом та новим – буржуазним. Це значною мірою обумовило його дію на західноукраїнських землях і після розпаду Австро-Угорської імперії, спочатку у Західно-Українській Народній Республіці, а потім і в Другій Речі Посполитій.

Отже, визначення в позитивному праві поняття опіки на українських землях в складі Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій відзначалося об'єктивними історичними умовами розвитку держави і права. Відзначаємо вплив буржуазного права на формування інституту опіки і піклування. Законодавець акцентує увагу на особливій важливості належного виховання та освіти опікуваного. Більш деталізованими стали правові норми, які регламентували діяльність опікуна при поводженні з майном опікуваного. Впроваджено систему

покарань (аж до кримінальних) та заохочень (винагорода за добросовісне ведення опіки) для опікунів, що на нашу думку, сприяло підвищенню якісного рівня опіки і піклування.

На жаль, позитивні сторони розвитку інституту опіки і піклування поширювалися не на всі суспільні верстви, а в основному застосовувалися до привілейованих станів. Як зазначав депутат галицького сейму Мадейський у 1883 р. «опіка над малолітніми селянськими сиротами виконується лише формально». Не раз при поділі спадщини спадкодавець або гмінний уряд призначали на опікуна когось з кровних родичів малолітніх, котрий часто використовував власність останніх в корисних цілях. Коли дитина досягала повноліття то зверталась до суду з вимогою повернути їй майно і завдані збитки. Це зробити було дуже важко, бо опікун, звичайно ж не вів письмових рахунків і якихось даних про його зловживання не було.

Ще в гіршому становищі опинявся підопічний, коли заповіт був зроблений не по закону, а за звичаєм. В таких випадках опікун часто заявляв, що спадкодавець взагалі нічого не заповідав дітям, а все залишив йому. Схожі проблеми були і на українських територіях, що перебували під Російською імперією, адже як відзначав тодішній дослідник опікунського права О.С. Невзоров, основною метою законодавця було забезпечення станових потреб в опіці.

Враховуючи всі позитивні та негативні риси інституту опіки і піклування в Україні, наголошуємо на важливій ролі українського опікунського права, що продовжувало діяти аж до середини XIX ст. і в подальшому було включене у Звід Законів Цивільних (Том X) Російської імперії.

Таким чином, на більшості українських територіях було забезпечено врегульовування суспільні відносини в сфері опіки і піклування українськими правовими нормами аж до 1917 року.

3.2. Поняття та місце опіки у звичаєвому праві

Розглядаючи законодавчі пам'ятки, які регулювали відносини у сфері опіки і піклування в Україні у XVIII – на початку XX ст., на нашу думку, потрібно згадати про дію звичаєвого права, адже вищезгадані джерела регулювали, як правило, відносини серед дворянства та міщанства. Духовенство керувалося своїми канонами у врегулюванні опіки і піклування, причому це відзначається у ст. 236 Зводу Законів Цивільних (Том X): «Призначення опіки над дітьми Священнослужителів і духовних причетників належить духовному начальству» [195, с. 23]. Всі решта суспільні верстви керувалися, як правило, виробленим здавна звичаєвим правом.

Важливість звичаєвого права підкреслюється також і тим фактом, що воно було одним з джерел права при укладанні Прав, за якими судиться малоросійський народ, 1743 року та Зібрання малоросійських прав 1807 року. Причому відповідно до Прав, за якими судиться малоросійський народ, у разі, якщо судді не знайдуть у законодавстві норми, яка би врегульовувала суспільні відносини, то можна було керуватися нормами звичаєвого права: «добрые обыкновения силу права имеют» (Розділ 7, арт. 4, п. 5). Допускалося використання правового звичаю у практиці судів і в подальшому. Так, у Загальному положенні про селян, які вийшли з кріпосної залежності, від 19 лютого 1861 р. (ст.ст. 21, 38, 107) зазначалося, що селянам дозволяється керуватися власними звичаями при вирішенні спадкових майнових відносин, справ, що пов'язані з опікою та піклуванням тощо [166, с. 59].

При дослідженні українського звичаєвого опікунського права XVIII – початок XX ст. важливим, на нашу думку є визначення поняття опіки та спосіб, метод звичаєвого врегулювання проблеми бездоглядності сироти (напівсироти) чи неповносправного.

Розглядаючи звичаєве опікунське право, С.В. Пахман частково розділяє думку цитованого ним Г. Матвеєва про те, що «опіка і піклування, як це ясно

видно з облаштування селянської сім'ї, не мають в ній значення того юридичного інституту, який ми у них бачимо» [154, с. 346].

Нечасті випадки призначення опіки С.В. Пахман роз'яснює рядом причин: 1) «слово «опіка» невідоме в тій чи іншій місцевості в тому розумінні, в якому воно застосовується в законі»; 2) «хоча за поняттями селян, як і по закону, опіка стосується не лише майна, але й особи малолітнього, але, якщо у останнього особливого майна немає, то, як і у інших класах народу, опіка вважається непотрібною, і зазвичай не призначається. Якщо ж прийняти до уваги, що в селянському стані заможних сімей взагалі небагато, то буде саме собою зрозумілим, що у малолітніх сиріт рідко виявляється те майно, яке б потребувало особливих заходів опікування» [154, с. 347–348].

У більшості випадків опікунство здійснюється одним із батьків (який залишився в живих), що стає опікуном в силу батьківської влади (природня опіка), і відповідно до звичаєвого права це не розцінювалося як опіка. Рідкість фіксування випадків призначення опіки в селянському побуті С.В. Пахман обґрунтовує також тим, що її призначали лише круглим сиротам, і у народній правосвідомості опіка майже нічим не відрізнялася від приймацтва [154, с. 438]. Саме тому під час опитувань селяни вперто заявляли, що опіки в них не буває [23].

Таким чином, намагання досліджувати опіку у звичаєвому праві через призму її розуміння у державному законодавстві може привести до хибних висновків. На нашу думку, неприпустимо при дослідженні інституту опіки і піклування приміряти термінологію і підходи, вироблені в рамках законотворчої діяльності, до звичаєвих норм, вироблених що сформувалися в людській правосвідомості впродовж століть.

Як уже згадувалося, близьким за значенням до опіки і піклування у звичаєвому українському праві було таке явище, як приймацтво. Відзначимо, що його по-різному оцінювали в науковій літературі. А.І. Дашкевич притримується думки, що приймацтво було більше подібним до

усиновлення, наголошуючи, що воно допускалося в селянському побуті, якщо в усиновителя не було рідних дітей або якщо сини відмежовувалися від батька та мали власне господарство (усиновлювати таким чином дозволялося як законнонароджених, так і незаконнонароджених, як чоловіків, так і жінок [65, с. 538]. О.В. Мельниченко зводить приймацтво лише до поселення зятя у господарстві тестя [126]. Натомість М.В. Гримич застосовує найбільш широкий підхід до розуміння приймацтва, розглядаючи його через призму народної термінології, в якій термінів «усиновлення» чи «опіка» немає. Тож якщо ми хочемо розглядати явища, подібні до усиновлення чи опіки з погляду народної правосвідомості, то повинні вивчати це з позиції існування єдиного явища – приймацтва [24, с. 354]. Можемо погодитися з таким дещо категоричним підходом (це відзначає і сама М.В. Гримич), адже приймацтво було досить універсальним явищем і містило в собі елементи опіки та усиновлення. При цьому не виключаємо можливості застосування термінів «опіка» і «усиновлення» в силу поширення законодавства, в якому вони вживалися.

Як зазначає І.В. Ковальчук, приймацтвом називався будь-який прийом в сім'ю однієї або декількох осіб як її членів, назавжди або на певний термін [90, с. 76]. Враховуючи ту обставину, що життєдіяльність селянської родини засновувалася на тяжкій фізичній праці, допомога працездатного приймака завжди була доречна. У винагороду за можливість проживати в сім'ї та працювати для її добробуту була можливість отримати певні доходи (очевидно, на розсуд господаря як глави сімейства) або прийняти в майбутньому участь у спадкуванні майна.

Такий прийом в сім'ю чужої людини (або кількох людей) мав одну або кілька цілей:

1) суто альтруїстичну – догляд і виховання сиріт, а також старих самотніх людей;

2) практичну – використання допомоги приймаків у господарстві, грубо кажучи, використання їх як робочої сили або ж (у випадку, коли

старого чи дитину брали у сім'ю з їхнім майном), щоб скористатися з їхнього майна;

3) шлюб з одним із членів родини (а точніше, з донькою домогосподаря) [24, с. 354–355].

У контексті розгляду інституту опіки і піклування у звичаєвому праві найбільш актуальним буде розгляд приймацтва щодо дітей-сиріт (напівсиріт), літніх людей та неповносправних.

Тому з перелічених І.В. Ковальчук шести форм приймацтва виокремимо наступні:

1. Приймаки сімейні, умовно усиновлені, родичі або сторонні; цей вид приймацтва за своєю природою більше схожий до усиновлення, хоча багато в чому різнився із правовими нормами, що регулювали усиновлення селянами [65, с. 540].

2. Приймаки безумовно усиновлені, малолітні або неповнолітні, але не одружені; цей вид усиновлення був характерним здебільшого для бездітних родин, хоча частими були і випадки усиновлення хлопчиків, якщо усиновителі мали лише дочок. Частіше усиновлювали родичів-сиріт, але у разі відсутності таких до родини приймали і сторонніх дітей. Траплялися випадки усиновлення дітей з багатодітних родин за умови надання згоди їхніми батьками і дітей, народжених поза шлюбом, за умови надання згоди їх матір'ю.

Як правило, усиновленню підлягали круглі сироти, які не мали засобів до існування, решта ж дітей «бралися на прокорм». Це було зроблено у першу чергу для того, щоб усиновлення не мало корисливих мотивів.

3. Приймаки – до смерті приречені на безшлюбне життя, не здатні до праці через фізичні або душевні недоліки.

4. Приймаки – малолітні, переважно сироти, прийняті на виховання до повноліття.

5. Приймаки – сімейні, прийняті до родини до дорослішання дітей в сім'ї, що їх прийняла.

Доповнити цей перелік можемо ще однією формою приймацтва, сформованою у середовищі українського населення Карпат. Відповідно до неї, бездітне подружжя брало парубка чи дівчину за своїх опікунів, укладаючи при цьому спеціальну письмову або усну при свідках угоду, якою заповідали свої маєтки і землю молодій людині, обумовлюючи заповіт обов'язком догляду за господарем та його дружиною, їх пошануванням і обов'язково гідними похоронами, коли помруть [75, с. 402]. Таким чином літні люди могли забезпечити собі гідну старість. Зрозуміло, що вибір собі опікунів проходив досить ретельно та зважено, адже їм записували майно та землю. В такому разі пред'являлися особливі вимоги до особи опікуна, його особистих та ділових якостей, авторитету в громаді, освіченості.

Приймацтво в народному житті забезпечувало можливість не просто вижити особам, які потребували опіки і піклування, але і здійснювати свою життєдіяльність у повноцінному сімейному колі. Малолітні діти мали можливість отримувати в такому разі догляд та виховання, що входило у безпосередні обов'язки прийомних батьків (опікунів). Натомість дитина повинна була слухатися і поважати названих батьків (опікунів – *Н.Р.*) як рідних. Названі батьки могли віддавати дитину в найми (пастухи або няньки), спершу за харчі, а потім і за оплату [25]. Очевидно, із залученням опікуваних до робіт знімалося навантаження з їх утримання на сімейний бюджет, тим більше, що залучалися вони до легких, нетрудомістких робіт.

Поширеність тих чи інших форм приймацтва у різних губерніях тогочасної країни була різною. У більшості українських губерній, особливо центральних – Київській, Полтавській, Харківській, приймак вважався ніби усиновленим, і тому його прирівнювали в правах до інших членів родини. Часто, якщо в ній не було синів, приймак після смерті батька ставав головою родини та одержував права розпоряджатися майном. На Волині, а також на Півдні України приймака довгий час вважали чужим, і якщо він мав залишити сім'ю, то з ним розраховувалися як з найманим робітником. Тільки

після десяти років проживання однією сім'єю він здобував право на одержання лише певної частки сімейного майна [90].

Враховуючи вищевикладене, можемо стверджувати, що інститут приймацтва був поширеним по всій території України та являв собою складне звичаєво-правове явище, яке об'єднувало такі поняття позитивного права, як опіка, піклування та усиновлення. Вибір умов, на яких здійснювалося приймацтво, як правило, обговорювалося сторонами і закріплювалося в усній чи письмовій угоді.

Розглядаючи звичаєву практику призначення опікунів, на нашу думку, потрібно звернути увагу на особливості української сім'ї, адже загальним для звичаїв українців усіх районів України і в той же час відмінним від регіонів Росії було відносно вільне становище жінки [159, с. 57]. Хоча за статусом чоловік вважався опікуном своєї жінки, на ділі вона мала таку ж незалежність у своїх вчинках, як і він сам, адже могла самостійно видавати правні листи, бути позивачем у суді, володіти та розпоряджатися своїм майно (віном, тим, що приносила від своїх родичів і т.д.), а в разі смерті чоловіка – і його майном [125, с. 29]. Відтак видається логічним, що жінка ставала опікуном своїх дітей у разі смерті чоловіка, адже володіла досить широким колом прав, які дозволяли їй виконувати обов'язки опікуна.

Якщо призначення матері опікуном над своїми дітьми не викликало сумнівів, то успадкування вдовою майна чоловіка залежало від багатьох чинників: чи було відділене господарство; як довго вона жила зі своїм чоловіком; чи лишилися спільні діти з колишнім чоловіком; чи лишилися чоловікові діти від першого шлюбу; вік дітей; внутрішні сімейні взаємини і багато інших деталей [24, с. 227]. Зважаючи, що в подальшому могли виникнути конфлікти майнового характеру (між дітьми після виходу з-під опіки, особливо якщо були чоловікові діти від першого шлюбу, та матір'ю (мачухою)), то за спадковим майном, яке не належало вдові, слідкували родичі. Прикладом такої ситуації може бути справа про встановлення опіки над малолітньою Спєвак Меланкою, якій було призначено в опікуни сестру

батька [51], відсторонивши тим самим рідну матір від можливості отримати майно покійного батька. За висновками Ю. Гошка, «згідно зі звичаєвим правом, на опікунство мали право в першу чергу родичі чоловіка, а не жінки» [20, с. 279]. Зафіксований дослідником правовий звичай датується кінцем XVI ст. У XX ст. не спостерігаємо такої детермінації, про своє бажання бути опікуном у разі смерті обох батьків заявляють як родичі чоловіка, так і дружини. Проте загальні підрахунки показують, що в ролі опікуна частіше виступають усе ж родичі з боку батька. Можемо висловити припущення, що саме від цієї категорії родичів звичай і суспільна думка вимагали узяття на себе ініціативи у справі встановлення опіки над неповнолітніми сиротами. Натомість родина з боку матері пропонувала себе в опікуни так би мовити у другу чергу – у разі фактичної відмови родичів чоловіка, їхньої неспроможності виконувати функції опікуна (перестарілий вік, каліцтво, марнотратство), або за бажанням самих дітей.

Були випадки, коли частина майна померлого батька переходила до матері, що вийшла вдруге заміж, та її чоловіка. Мотивом такої передачі майна було те, що дитина виховувалася з матір'ю, і на її забезпечення потрібні були кошти. Прикладом такого розподілу майна може бути рішення волосного суду Купянського повіту Харківської губернії, який слухав справу про передачу матері частини майна померлого чоловіка, який жив разом з своїм батьком. Вдова вдруге вийшла заміж, але після першого шлюбу залишилося двоє неповнолітніх синів, якими вона опікувалася. Суд ухвалив рішення, відповідно до якого із дідового (свекрового) майна «на прокорм» виділялося «15 кореней верб строевых, из его части левады, одну лошадь с упряжью, одну корову, две овцы, одного ягненка и две четверти пшеницы» [210, с. 160]. Незрозуміло, однак, чи це була повна частка спадкового майна померлого батька (претендував на одну третю), чи лише майно, яке було необхідне для належного утримання дітей.

Неоднозначною є роль громади при встановленні опіки круглій сироті. За твердженням С.В. Пахмана, питання призначення круглій сироті опікуна

вирішувалося громадою чи місцевою владою (сільським старостою і старцями, волосним правлінням, волосним сходом або волосним судом) [154, с. 351–352]. А в деяких поміщицьких маєтках, як вказує у статті «Юридические обычаи в некоторых местностях» М.В. Качалов, вступ у шлюб відбувався за рішенням сходу, особливо тоді, коли наречена була сиротою [165]. Інший дослідник українського звичаєвого права Ю. Гошко узагалі прийшов до висновку, що «громада не вирішувала питання про опікунство» [20, с. 278]. На нашу думку, цей висновок надто категоричний. Звичайно, громадська думка щодо потенційних опікунів бралася до уваги, особливо у тих випадках, коли бажання стати опікуном виявляли кілька осіб і справа доходила до судового розгляду.

Окреме питання – роль кумів як потенційних опікунів своїх хрещених дітей у разі смерті їхніх батьків. На нашу думку, слід звернути увагу на деякі цікаві моменти звичаєво-правової практики.

По-перше, в гірських районах Прикарпаття, Карпат і Закарпаття, особливо серед гуцулів, існувало вірування, що статус хресного батька позашлюбної дитини сприяє доброму веденню худоби в господарстві, багатому врожаєві.

Стосовно Закарпаття, знаходимо про це згадку у Г. Гориня [18, с. 185]. Щодо гуцулів, то цю ж обставину на поч. ХХ ст. зафіксував П. Шекерик Деників: « … идут навіть дуже великі богачі покриткам найбіднійшим за кумів», пояснюючи це тим, «бо то є щєсливо» [222, с. 120].

Відтак можемо стверджувати, що т. зв. «копили» (позашлюбні діти, які найчастіше потребували опіки – і при живій матері, і тим більше в разі її подальшої смерті) часто мали заможних хресних батьків, від яких суспільна думка очікувала посильної участі у вихованні сироти і які не могли посилатися на свій поганий матеріальний стан.

По-друге, той же П. Шекерик стверджував, що дуже часто горяни запрошували кумами тих чоловіків, яких підозрювали у позашлюбних статевих зносинах зі своїми дружинами, сподіваючись на те, що острах

«гріха» (Церква ставила кумівство на один щабель з кровним спорідненням) буде стримувати коханців на майбутнє [222, с. 107]. Звідси напрошується висновок, що принаймні у деяких випадках куми-чоловіки могли бути позашлюбними батьками своїх хресних дітей або й навіть коханцями їхньої матері (той же автор також стверджує, що в деяких випадках острах «гріха» не стримував новоявлених «родичів»). Зрозуміло, що в разі подальшої смерті (чи тривалої відсутності) офіційного батька такий кум був чи не найпершим кандидатом в опікуни.

Разом з Тим, Г. Горинь, спираючись на матеріали власних польових досліджень, вказує, що «на випадок смерті батьків, куми, якщо не ставали офіційними опікунами, все ж приймали участь у вихованні, особливо «віншуванні» сироти. При цьому зв'язки й обов'язки хрещених і похресників на досліджуваній території були слабшими, ніж в центральних та східних районах України» [18, с. 186].

Опікунство над позашлюбними дітьми не призначалось. Громадська думка зазвичай була проти цього, а гміна, яка повинна була рекомендувати опікунів, не хотіла йти проти своїх односельчан [4, с. 172]. У документі від 1770 р. про народження позашлюбних дітей в Острозькій провінції Слобідсько-Української губернії було виявлено 24 випадки народження позашлюбних (незаконнонароджених) дітей. Вони жили переважно (у 16 випадках) при своїх матерях або у поміщиків, у діда, і лише раз у батька [119]. Проте не вказується, хто приймав рішення про виховання незаконнонародженої дитини. Очевидно, рішення приймали найближчі родичі в залежності від обставин, беручи при цьому на себе обов'язки щодо виховання та догляду за такою дитиною.

Серед панів вироблялося також своє звичаєве право стосовно нижчих станів – «панське право», за яким пан ставав опікуном, «батьком рідним» для дворових людей, котрі перебували в нього в «услуженії». Причому така опіка поширювалася не на особисте майно (хоча і такі функції не виключалися – *Н.Р.*), а безпосередньо на особу. У другій половині XIX ст. (після відміни у

1861 р. в Росії кріпосного права – *Н.Р.*) цей звичай еволюціонує, зводиться до того, що господарі і майстри дають своїм учням та наймитам кошти на весілля, якщо ті в них просили згоди на шлюб [64, с. 2].

Узагальнюючи розгляд поняття та місця опіки у звичаєвому українському праві, треба відзначити, що опіка була поширена на всій території України і призначалася при потребі захисту не лише малолітніх сиріт (напівсиріт), але і літніх, неповносправних людей. Опіка була складовою більш широкого поняття – приймацтва; воно діяло в рамках української звичаєво-правової традиції і базувалося на добровільному прийнятті в сім'ю однієї або кількох осіб на умовах опіки або усиновлення.

3.3. Практика судів з вирішення спорів між опікуваним та опікуном

Безпосередня реалізація законодавчих норм опіки і піклування в судах дає нам повну картину того, як відновлювалася справедливість щодо скривдженого опікуваного, адже в українському суспільстві громадська думка завжди прихильно, зі співчуттям ставилася до сиріт та неповносправних людей і з осудом до тих, хто бажав скористатися з їх безпорадного стану. Враховуючи, що держава через суд брала на себе обов'язок відновити в правах скривджених опікуваних, для суддів це фактично було справою честі. Від цього залежала подальша доля сироти чи неповносправного, не кажучи вже про авторитет судді чи судової системи загалом.

Тому в більшості випадків скарги опікуваних задовільнялися. Маємо цьому чисельні підтвердження, причому як у Лівобережній, так і у Правобережній Україні. Так, етнографічно-статистична експедиція у 1869 р. зафіксувала розгляд у Білоцерківському (Київщина) волосному суді справи

про повернення належного опікуваним дітям майна. З рахунків, доданих до справи, випливало, що опікун Олексій Навроцький винен сиротам 82 рублі 61 копійку (у цю суму входила і вартість оціненого у 50 рублів «намиста» з материного спадку). Спроба Навроцького зменшити виплату до 20 рублів сріблом і залишити собі «намисто» під тим приводом, що він уже витратив на утримання двох сиріт – Явдохи і Анни Кушубіних – певні суми, викликала обурення волосних суддів. У своєму рішенні волосний суд постановив «безвідкладно» (тобто негайно) стягнути з опікуна Олексія Навроцького 40 рублів сріблом готівкою і повернути сиротам намисто. Якщо ж Навроцький і далі впиратиметься, у такому випадку «прийняти негайно намисто», а гроші (40 рублів сріблом) стягнути з його майна [211].

Показово, що спроба опікуна утримати майно опікуваних дітей обернулася для нього відчутним грошовим покаранням. Різниця між сумою позову (82 рублі 61 копійка) і вартістю «намиста» (50 рублів) складала загалом 32 рублі 61 копійку, а суд визначився на сумі 40 рублів звище вартості намиста. На нашу думку, вказана обставина свідчить про те, що спроба опікуна Олександра Навроцького «нажитися» за рахунок сиріт (хоча фактично певні суми ним, звісно ж, витрачалися – на одяг, їжу тощо) викликала обурення суддів, несприйняття ними відвертого порушення моральної норми, а відтак і зумовила рішення про збільшення суми виплат опікуваним сиротам.

Підліток-сирота міг звернутися до органів місцевого самоуправління з просьбою вплинути на свого природного або фактичного опікуна і призначити йому співопікуна, який би стримував зловживання першого. Так, С. Пахман посилається на рішення одного з волосних судів Полтавської губернії: за скаргою пасинка на буйство мачухи було над нею поставлено «особливу особу в роді опікуна», на якого було покладено обов’язок усмирювати її і «не допускати до розорення» [154, с. 372].

Як вказував той же С. Пахман, «батько по смерті дружини, дружина по смерті чоловіка суть природні опікуни» [154, с. 349], отже у даному випадку

бачимо приклад вирішення конфлікту опікун-опікуваний через призначення співопікуна з певними встановленими повноваженнями.

Такий конфлікт міг бути вирішений і шляхом усунення опікуна від виконання обов'язків опіки та виховання неповнолітньої дитини без призначення співопікуна або альтернативного опікуна. П. Чубинський надає матеріали справи, яку 9 березня 1869 р. розглядав Козинський волосний суд Канівського повіту. Дівчина-сирота Харитина скаржилася на те, що її вихователька селянка Лубка (Любка) Рибакова нічого їй не дає за 7 років перебування у сім'ї. Під час розгляду з'ясувалося, що Харитина залишилася сиротою у віці 6 років, колишній староста Гушель передав її на виховання Любчиному чоловікові, який невдовзі помер. Коли ж Любка почала бити Харитину, та спробувала звільнитися від такої «опіки» і вимагала стягнути з Любки за 4 роки по 4 рублі сріблом, а також по одній сорочці і одному рушникові на рік за цей же термін. Враховуючи особисте визнання Любкою Рибаковою фактів побиття дитини, волосний суд виніс рішення: оскільки Харитина 7 років перебувала в Любки не як служниця, а як вихованка, і з шести років, що їй було від народження, вона ще не могла приносити жодної користі у господарстві, то зобов'язати Любку, щоб вона дала Харитині 8 руб. сріблом, за увесь час дві сорочки і два рушники [214, с. 317–318]. Як бачимо, тринадцятилітня Харитина, отримавши скромні 8 руб. сріблом та дещо з домашнього скарбу, залишилася без опікуна і була вимушена надалі облаштовувати своє життя самостійно.

Однак не лише погане поводження з опікуваним слугувало підставою для усунення опікуна у судовому порядку. С. Пахман наводить приклад припинення опіки (за матеріалами Київської губернії) за «погане управління майном малолітного» [154, с. 370].

Відзначимо, що на підтвердження тієї чи іншої своєї тези вказаний автор зазвичай приводив 4–5 і більше аналогічних прикладів. Поодинокість згадки про усунення недбалого опікуна, на нашу думку, є свідченням того,

що випадки усунення опікунів від виконання своїх обов'язків були явищем загалом вельми рідкісним.

Змінював опікунів у східно-українському селі XIX ст. зазвичай сільський схід [154, с. 369], а не волосне правління чи державний орган. Знову ж таки – при загальній інертності українського села для проведення такого заходу і винесення ним одностайного рішення вимагалися особливо кричущі факти зловживання опікунськими обов'язками.

С. Пахман стверджував, що, за загальним правилом, опікуни відповідають за цілісність майна малолітнього (посилання на практику волосних судів Полтавщини і Київщини), а у випадку розтрати відповідають своїм власним майном (Полтавщина). Малолітній при досягненні повноліття може вимагати від опікуна звіт, і якщо виявиться розтрата його майна, то може стягнути з опікуна за розтрачене, однак у деяких місцевостях не інакше як за приписом волосного суду [154, с. 366–367].

Для притягнення опікуна до відповідальності за зловживання, як правило, потрібна була особиста скарга опікуваного, але інколи це було необов'язково. На одному прикладі (Київщина) С. Пахман стверджує, що «в деяких місцевостях за опікунами слідкує староста, який про помічені ним зловживання доводить до відома (сільського) сходу» [154, с. 367].

Пояснення вказаній практиці, можливо, слід шукати у тому факті, що в рішеннях окремих волосних судів України (Полтавщина) за несумлінне ставлення до управління справами малолітніх опікуваних опікуни, незалежно від майнової відповідальності перед опікуваним, притягалися ще й до «карного» («уголовного») стягнення на користь «мирських» коштів [154, с. 368]. Змога поповнювати громадську скарбницю за рахунок надходження штрафних стягнень такого роду, поза сумнівом, стимулювала волосних старост і суддів до проявів пильнішої уваги до опікуна.

Сільські старости також захищали майнові інтереси сироти у разі відсутності офіційно призначеного опікуна або за умови його пасивності у захисті означених інтересів. П. Чубинський наводить фабулу цивільної

справи, яку розглянув волосний суд м. Піщаної Золотоніського повіту Полтавської губернії (друга половина 1860-х рр.). Козак Фома Вакула скаржився на самоуправні дії старости Т. Орловського, який не дозволив йому вивезти збіжжя, що належало його дружині Параскеві, і вимагав компенсації за пустий прогін десяти пароволових підвод. Староста ж посилався на те, що хліб належить не лише Прасковії Вакулі, але й малолітній доньці її померлої сестри Марії, теж Прасковії. Суд постановив у позові відмовити, оскільки Ф. Вакула діяв самоправним чином, а збіжжя розділити навпіл, оскільки «Марія Вакулина користувалася частиною землі, що припадала на частку сироти Параскеви до цього часу, тобто два роки» [214, с. 313–314].

На жаль, не маємо жодної інформації щодо того, чи мала неповнолітня Прасковія опікуна, а якщо мала, то яку оцінку діям такого опікуна дали місцеві власті чи сільський схід.

Традиційно суворо ставилися до непорядних опікунів судді не лише в підросійській Україні, але й на Прикарпатті. Ю. Гошко, зокрема, наводить такий факт. Помираючи, батько Маленич залишив наймолодшого сина на виховання (під опіку) старшому синові Григорію. Перед смертю поділив їх майно. Коли молодший син виріс і вирішив забрати те, що йому належиться, то старший брат розібрав стайню, яка була записана на молодшого брата. Суд Ільницької країни в 1763 р. виніс наступне рішення: старший брат утратив всяку мораль, не виконавши волі батька, за що був покараний 6 гривнями та 10 ударами палкою, а за стайню мав повернути братові 6 злотих [21].

Цей же автор пропонує наступний сюжет. У 1720 р. війтівський суд села Чуква розглядав справу про те, що після смерті чоловіка його дружина вийшла заміж вдруге, а брати покійного без відома матері і вітчима відправили сироту на службу. Суд покарав і братів, і матір, і вітчима по 1 гривні штрафу за те, що не турбуються про хлопчика. Їх зобов’язали негайно повернути дитину до хати. Суд попередив, що при повторенні подібного

хлопчика разом з його майном передадуть на виховання (іншим) родичам батька [20, с. 280]. Як бачимо, природніх опікунів дитини (матір та її чоловіка) покарали навіть не за умисні дії, а за бездіяльність, оскільки сироту відрядили на службу його дядьки без відома матері.

Розвиток капіталізму й еволюція буржуазного цивільного права внесли певні корективи у ці моральні норми. Законодавець більше не розраховує виключно на високу мораль опікуна, готовий компенсувати йому здійснені в інтересах опікуваного витрати і навіть встановити певну винагороду.

Зокрема, у практиці нижчих судів міжвоєнної Польщі повністю визнавалося (і практикувалося) право на винагороду опікуна за його діяльність. При цьому вказувалося, що співопікун «може жадати лише звороту тих коштів, котрі були доцільні і потрібні для сповнення його обовязків, а не має права на винагороду за справування опіки (…) лиш опікун має право до такої винагороди» [147].

Для порівняння, С. Пахман в сер. XIX ст. зафіксував у деяких місцевостях (Київщина) Російської імперії майнову винагороду родичам малолітнього, які беруть його на виховання [154, с. 354, 368].

Отже позитивне право буржуазної держави визнавало за опікунами та співопікунами права на компенсацію витрат, що були здійснені на потреби опікуваного, а за основним опікуном додатково і права на винагороду, але лише за рішенням суду.

Це не могло не позначитися на суспільній думці. Вона, звісно, і далі симпатизує сиротам і калікам, вимушеним іти під чиюсь опіку, але толерує і намагання опікуна (співопікуна) враховувати власні матеріальні інтереси.

На нашу думку, вказана обставина була певною мірою вигідна й опікуваним сиротам. Якби опікун не міг розраховувати на компенсацію своїх витрат (включаючи не лише витрати на харчування, одяг, освіту підопічних, але й реальні втрати власного часу, наприклад, на представництво у суді), це неминуче призвело б до мінімізації зусиль і матеріальних витрат опікуна. Відтак інтереси опікуваних могли б

постраждати саме через «ощадливість» опікуна, безвідносно до сум їхніх власних статків та грошових надходжень.

З іншого боку, важко було сподіватися, що усі без винятку опікуни обмежаться вимогами компенсації *реальних* сум власних затрат. Навіть суб'єктивна оцінка вартісності тих чи інших зусиль опікуна (наприклад, представництва у суді) повинна була суттєво відрізнятися у різних осіб. Відтак могла виникнути колізія інтересів опікуна й опікуваного, а також спроба втручання третіх осіб (співопікунів, родичів, жениха (нареченої), сватів підопічного) у цей спір.

Призначення матері опікуном неповнолітніх дітей було загальнопоширеною практикою, що майже не знала винятків. Це пояснювалося не лише біологічною спорідненістю опікунки з її дітьми, але й тими міркуваннями, що підопічні зазвичай залишалися жити під одним дахом з нею. Зрозуміло, що саме матері було найлегше здійснювати контроль за веденням спільного господарства (його фактичний розподіл між матір'ю і дітьми відбувався по досягненні підопічними повноліття), за справою їх виховання і освіти тощо.

Проте існував один суттєвий момент, який деколи ставив під сумнів указану практику, а саме – конфлікт інтересів матері-опікунки як одного із спадкоємців померлого чоловіка з майновими інтересами опікуваних дітей-спадкоємців.

Внутрісімейні конфлікти з приводу розпорядження спадковим майном і доходами від нього були явищем звичним (але й з великою латентністю).

Впродовж 12 років (з 1916 по 1928 р.) Олеський повітовий суд провадив справу про присудження спадщини Сидоровича Юзефа та про установлення опіки над малолітнім Сидоровичем Володимиром. Спадкодавець загинув 22 вересня 1914 р. у Сербії [111, арк. 1) – ішла світова війна. Зберігся його заповіт українською мовою, датований 28 липня 1914 р. [111, арк. 7], очевидно, напередодні мобілізації. Згідно з документом, половину майна рекрут відписував дружині Юлії, другу половину – матері

Марті Сидорович. Проте уже після смерті батька у нього народився син-постум Володимир, який, у відповідності до існуючої практики, потрапив під опіку матері. Після цього дружина загиблого Юлія Сидорович надала повітовому судові документ, що став основою для перегляду заповіту. Йдеться про власноручний лист спадкодавця, нібито відправлений ним до родини з фронту, датований 15 серпня 1914 р.

Цей лист написаний тим же почерком, що й заповіт, проте він викликає певні сумніви. Зокрема, немає обов'язкового штемпеля цензури, а також неминучих згинів паперу, який мусив би побувати у конверті. Почерк дуже гарний, інтервали між рядками абсолютно однакові – як і у складеному заповіті. Якщо тільки мобілізований не був професійним писарем, то є усі підстави запідозрити фальсифікацію. Юзеф Сидорович у цьому листі нібито заявив, що за порадою свого капітана хоче скласти новий заповіт, за яким би усе майно відписувалося майбутній дитині, якщо тільки та народиться живою.

Не зовсім зрозуміло, чому вояк просив дружину той лист заховати до того часу, «якби зі суду тебе викликали» [111, арк. 8, 8 зв.]. Можливим мотивом такої просьби могло бути небажання образити матір, яка за першим заповітом потрапила у число спадкоємців. Юзеф Сидорович також висловив надію, що «з Божою поміччю» повернеться додому, і заповіт не буде потрібний взагалі.

Очевидно, дружині спадкодавця довелося вирішувати складну дилему. Чи приховати листа (якщо тільки він не був сфабрикований нею власноручно) і гарантовано отримати половину спадкової маси згідно з першим заповітом, поступившись другою половиною свекрусі, а чи діяти в інтересах свого новонародженого сина, наполягаючи, аби уся спадщина дісталася йому. Юлія Сидорович вирішила вимагати перегляду первісного заповіту. У 1918 р. вона звернулася до Олеського повітового суду (пройшло уже чотири роки з дня загибелі чоловіка та *отримання* нею сумнівного листа), і 9 вересня суд призначив слухання справи на 20 число того ж місяця

[111, арк. 13]. Очевидно, справа зовсім не виглядала однозначно виграшною, позаяк одночасно з призначенням дати її слухання суд призначив і двох оцінщиків майна. Остаточний Декрет спадщини, визнавши достовірність обох заповітів – від 28 липня 1914 р. і 15 серпня 1914 р., визначив єдиним спадкоємцем малолітнього Володимира Сидоровича [111, арк. 14]. Тим самим матері нічого зі спадкової маси не дісталося, але, особисто виховуючи сина, вона спільно з ним користувалася спадковим майном і доходами від нього.

На початку 1926 р. гмінна сирітська рада на виконання доручення повітового суду обстежила умови життя неповнолітнього підопічного В. Сидоровича і визнала їх цілком задовільними: дитина ходить до школи, маєток підтримується у хорошому стані і т. п. [111, арк. 16, 16 зв.]. Щоправда, на той час мати-опікунка повторно вийшла заміж за якогось Теодора Уніжоного, але це ажніяк не пошкодило інтересам напівсироти.

Проте ще через два роки, 7 березня 1928 р., відповідаючи на запит повітового суду від 25 лютого того ж року, гмінна сирітська рада висловилася проти того, щоб сирітською рентою Володимира Сидоровича і надалі вільно розпоряджалася його мати Юлія, яка на той час уже мала дітей від іншого шлюбу [111, арк. 18]. А 24 вересня 1928 р. Олеський повітовий суд заслухав заяву 14-літнього Володимира Сидоровича, який уже особисто висловився проти того, щоб його мати розпоряджалася означеними коштами. Аргументами позивачева були припущення, що мати нібито витрачає гроші й на інших своїх дітей. Суд вирішив цей конфлікт опікуваного і його матері-опікунки на користь малолітнього позивача, висловившись проти того, щоб мати надалі розпоряджалася сирітською рентою.

Зрозуміло, що судова тяжба з власним сином не відповідала інтересам матері. Те, що справа була винесена на публічний огляд (ганьба за містечковими поняттями) свідчить про неможливість її «полюбовного» вирішення, розголос і скандал. Можливо, Юлія Сидорович-Уніжона

згадувала перший заповіт і те, як вона доклала руки, аби – в інтересах сина – він був визнаний недійсним. Варто їй було приховати лист чоловіка, і жодних майнових проблем із сином просто б не виникло, оскільки тому де-юре з батькової спадщини нічого б не належало.

Конфлікт між матір'ю-опікункою та її опікуваними дітьми дуже часто був пов'язаний зі створенням нових сімей – нового шлюбу матері, у якому народжувалися свої діти, або одруженням неповнолітнього сина чи виходом заміж неповнолітньої доньки. Зрозуміло, що таким дітям-напівсиротам важливо було мати якомога більший посаг чи віно, аби не відчувати своєї неповноцінності у новоствореній сім'ї. Часто у справу втручалися дружина (чоловік) неповнолітнього опікуваного або й родичі подружжя (тесть, теща, сквекор, свекруха). Своєю чергою новий чоловік матері-опікунки також намагався провести розподіл нерухомого майна таким чином, щоб у виграші залишилися діти від другого шлюбу.

Зразком такого конфлікту, породженого шлюбами опікуна (опікунки) та його (її) підопічних дітей, є справа сім'ї Вернюк, що стала предметом розгляду Олеського повітового суду. Вище вже йшлося про виділення частки майна Євгенії Вернюк [110], доньці померлого Михайла Вернюка, яка у віці 19 років взяла шлюб з Антоном Турчиняком, сином Павла і Марії. На той час її мати-опікунка повторним шлюбом вийшла заміж за Йозефа Дубаса. Євгенія Вернюк мала право на 3/8 частки земельного спадку батька, а також на половину земельної ділянки, придбаної матір'ю-опікункою на її та братове ім'я за кошти, що накопичилися з пенсії по померлому на війні батькові-військовослужбовцеві. Для здійснення розпаювання землі від імені двох неповнолітніх опікуваних дітей Катарини Вернюк виступив у суді куратор *ad actum* Лукаш Мандзюк з Олеська. Йому, спільно з матір'ю-опікункою, вдалося переконати Олеський повітовий суд у тому, що пропонований проект розподілу є «корисним» для дітей [110, арк. 23]. Через чотири дні той же суд дав дозвіл на шлюб неповнолітньої Євгенії Вернюк. А уже згодом він же в присутності Катерини з Турчиняків, у другому заміжжі Дубас, та якогось

Михайла Покутницького, який діяв від імені неповнолітніх Євгенії Вернюк, в заміжжі Турчиняк, та Мирона Вернюка, розглянув «новий проект поділу» землі. Основний аргумент Михайла Покутницького – виділена матір'ю-опікункою своїм дітям від першого шлюбу земля не відповідає характеристикам [110, арк. 30]. Поза сумнівом, що гіршу від оголошеної якість наданої у придане Євгенії Вернюк землі виявила родина її чоловіка. Очевидно, їм вдалося переконати у своїй правоті і брата Євгенії – Мирона Вернюка, оскільки Михайло Покутницький на судовому засіданні виступав як їх спільний представник.

Можемо висловити припущення, що Катарина Турчиняк-Вернюк-Дубас опинилася між двох вогнів – опікуваними дітьми від першого шлюбу та другим чоловіком (можливо, в цьому шлюбі теж були діти). Отож, вирішити конфлікт міг лише суд. Михайло Покутницький, що цікаво, переконував суддів у тому, що пропонований ним новий варіант поділу землі буде «вигідним» для опікуваних дітей, не згадуючи про інтереси іншої сторони спору – опікунки. Остаточне рішення суд виніс аж 9 лютого 1931 р. [110, арк. 35]. Практично усі пропозиції представника дітей були взяті до уваги.

Розглянута справа – одна з небагатьох, розв'язання яких завершилося безпосередньо у судовому порядку. Як правило, учасники таких внутрісімейних конфліктів та їх нова родина (другий чоловік, свати) намагалися не доводити справу до «панського» суду, де потрібно було сплачувати судові мита та наймати адвокатів. Набагато частіше реальний конфлікт після своєї бурхливої фази переходив у спокійнішу, і справа закінчувалася мировою угодою.

Перепоною для такого примирення могла стати надто велика спадкова маса, що розпалювала апетити спадкоємців, а також приваблювала професійних адвокатів-спеціалістів у справах про спадщину. Можливою була й ситуація, коли опікун чи куратор самі мали добру юридичну освіту і намагалися використати її у власних інтересах.

До прикладу, майже дворічна судова тяжба щодо встановлення спадщини Хрептовської Олександри-Камілі, що провадилася Щирецьким і Перемишльським міськими та Окружним цивільним у Львові судами, а також Генеральною прокуратурою Польщі у 1937–1938 рр. [63].

4 вересня 1937 р. у Львові померла дружина щирецького адвоката Петра Хрептовського Каміля Хрептовська, 40 років [63, арк. 2]. Покійна залишила двох дітей – Нестора Ахіллеса (6.06. 1920 р. н.) та Оресту Зеновію (7. 08. 1928 р. н.) [63, 4 зв]. Чоловік поспішив оголосити, що його померла дружина не мала жодного нерухомого майна, а «realnosc whl.182 ks. grt» у гміні Щирець-Розенберг-Загрудкі становила і становить приватну власність його, Петра Хрептовського, і лише «була заінтабульована на майно померлої» [63, арк. 5]. З цим не погодився батько померлої Олександр Антонюк, і 25 жовтня 1937 р. комісар Щирецького міського суду розглянув його клопотання про визнання покійної Камілі Хрептовської власницею означеної ділянки разом із збудованим 1-поверховим будинком (спальня і їдальня) [63, арк. 5 зв].

Судовий комісар прийняв рішення про необхідність встановлення куратора для малолітніх (батько уже був де-юре їх опікуном). Петро Хрептовський запропонував на такого куратора д-ра Натана Гермеліна, адвоката з Щирця, Олександр Антонюк – себе самого як діда неповнолітніх [63, арк. 5 зв].

При цьому Олександр Антонюк стверджував, що покійна перед смертю у присутності трьох свідків, включаючи й його самого, зробила усний заповіт, у якому розпорядилася належним їй майном на користь дітей – у двох рівних частках, натомість на чоловіка поклала обов’язок сплатити усі борги [63, арк. 63].

Зіткнувшись із таким протистоянням, нотаріус Р. Лагодинський як судовий комісар звернувся до міського суду в Щирці з просьбою встановити куратора у судовому порядку, оскільки виник конфлікт інтересів малолітніх з їх батьком (63, арк. 7). 6 листопада 1937 р. міський суд у Щирці призначив

Олександра Антонюка куратором його малолітніх онуків – Нестора Ахіллеса та Орести Зеновії (63, арк. 8).

«Адвокат і оборонець в справах карних др. Петро Хрептовський в Щирці к. Львова, тел. 7» (особистий штемпель на заяві позивача) звернувся до «Городського суду в Щирці» з наступним клопотанням (оригінальний текст українською мовою та орфографія П. Хрептовського – *Н.Р.*): «Підписаний спротивляється дальше втягненню до інвентаря яких-небудь движимостей, бо властителем тих є підписаний, який набув їх за власну готівку, крім двох ковдер, котрі одержала бл. п. жена підписаного від п. Радци Антонюка Олекси. Надто підписаний освідчає, що вписання інвентаря не є згідним з подійсним станом річи, бо там вкралася помилка, а саме втягнення до інвентаря, що бл. п. Каміля Олександра Хрептовська є релігії римо-католицької, бл. п. була релігії греко-католицької.

Коли б мимо всего втягнення до інвентаря недвижиме і движиме майно, то тоді підписаний зголошує до маси спадкової і буде домагати від спадкоємців заплати квоти 56 789 зол., які виложив з власних фондів на купівлю парцелі та вибудування дому поверхового» [63, арк. 9 зв].

Цікаво, що згодом сума позову впала з фантастичних 56 789 зл до цілком скромних 1 100 зл [63, арк. 62]. Не викликає сумніву, що оголошенням явно завищеної суми П. Хрептовський намагався непрямо вплинути на суд.

Прагнучи затягнути справу, адвокат П. Хрептовський двічі звертався до суду з просьбою про відкладення її слухання. Перший раз просив перенести слухання справи з 22 грудня (1937 р.) на інший день, «з огляду на те, що в тім дні припадає греко-католицьке свято, а підписаний є греко-католицького обряду» [63, арк. 15]. День св. Анни, на який посилався батько-опікун Хрептовський, не є аж надто великим «греко-католицьким святом», проте суд погодився перенести дату слухання. Згодом П. Хрептовський ще раз просив перенести судове засідання – з 17 лютого 1938 р. на інший день, бо він нібито був хворий – «долучене свідоцтво лікарське(,) підписаний є

обложно хорий» [63,, арк. 22, 22 зв.]. І дійсно – у справі є відповідна довідка, підписана д-ром медицини М. Мандзюком [63, арк. 23]. Зрештою, Щирецький суд розглянув справу про спадщину К. Хрептовської 25 лютого 1938 р., але його рішення було оскаржене батьком-опікуном.

Тим часом досяг повноліття Нестор-Ахіллес (ухвала міського суду від 31 серпня 1938 р.), і уже 5 вересня 1938 р. власноручно звернувся до суду. На той час «усна остання воля» його матері була встановлена протоколами Гродського (міського) суду в Перемишлі від 15 грудня 1937 р., Гродського (міського) суду у Львові від 21 січня 1938 р., а також і суду в Щирці від 25 лютого 1938 р. Очевидно, під тиском чи обіцянками батька (наприклад, зробити саме його єдиним спадкоємцем) Нестор Ахіллес заявив, що відступає свої права і легати на батькову користь [63, арк. 52, 52 зв.]. Схоже, цей крок мав засвідчити суддям, що навіть діти-спадкоємці не погоджуються з химерними вимогами їх діда-куратора.

З таким розвитком подій не погодився «райця» Олександр Антонюк, який де-юре зоставався куратором Орести-Олександри-Зеновії Хрептовської. 6 вересня 1938 р. Щирецький суд розглядав його позов про виділення підопічній Оресті належної за заповітом частки [Там само, Арк. 53]. Уся спадкова маса померлої була оцінена судом у 8 008 злотих [63, арк. 55 зв.].

Очевидно, й Нестор-Ахіллес змінив свою думку, бо 26 жовтня 1938 р. до Окружного суду цивільного у Львові надійшов позов його батька і опікуна «пізваним: 1) Несторови Ахілеві, 2) мал. Оресті Зеновії Олександрі об узнання розпорядження останньої волі за неважне. Вартість предмету спору подає позовник за квоту 1 100 зол. З внеском о установлення куратора ад астум для нел. Орести Хрептовської в особі Лева Хіля(,) адв. в Щирці» [63, арк. 62].

Кидається у вічі різке заниження П. Хрептовським суми спору – з 8 008 зл оцінки маєтку щирецькими властями до 1 100 зл. Лев Хіль, на аргумент П. Хрептовського, є найкращим куратором для малолітньої Орести, «а це тому, що цей як місцевий адвокат знає найкраще відносини» [63, арк. 62 зв.].

Що ж стосується самого заповіту покійної Камілі Хрептовської, то він, як стверджував П. Хрептовський, був складений усно «в присутности справді 3 свідків з котрих двоє суть дідами пізваних», а це заборонено нормами права [63, арк. 63].

28 жовтня 1938 р. Петро Хрептовський подав – уже до Щирецького міського суду – «позов о уневаження розпорядження останньої волі(,) внесений в отвертім реченці, в виду чого вносить о вдержання ся з видачею декрета наслідства» [63, арк. 61]. Аргументи – усе ті ж: заповіт було складено з порушенням норм права, оскільки свідки – особи зацікавленні, до того ж один із них був призначений куратором неповнолітніх евентуальних спадкоємців.

Згодом до розгляду справи була підключена генеральна прокуратура Польщі, яка відправила кілька запитів на адресу щирецького та львівського судів. Останній з документів справи датований 17 квітня 1939 р., причому і на цей момент конфлікт був далеким від врегулювання.

На нашу думку, затяжний спір у родині Хрептовських-Антонюків пояснювався ще й тим, що обидві сторони – батько-опікун адвокат Петро Хрептовський та дід-куратор «райця» (тобто радник) Олександр Антонюк – мали добру юридичну освіту та певні зв’язки у суддівському середовищі: Хрептовський у Щирці, а Антонюк у Перемишлі та Львові. Отож для обох справа мала принциповий характер, оскільки від її розв’язання на якомусь етапі стала залежати уже й їхня професійна репутація. Подібна ситуація, погодимося, виняткова для тогочасної української провінції.

Взагалі ж у практиці судів справи, що порушувалися з ініціативи самих опікуваних проти своїх опікунів, були, за нашими спостереженнями, рідкістю. Причини передусім полягали у тому, що опіка, як правило, була явищем родинним, а український (та й, зрештою, польський і єврейський) менталітет, категорично не допускав розголосу в таких справах на втіху недоброзичливцям чи просто сусідам.

Висновки до розділу ІІІ

1. Впродовж XVIII – початку XX ст. інститут опіки і піклування розвивається на українських землях неоднорідно, зазнаючи впливів російського та австрійського опікунського законодавства, що проявилося у введенні в дію Зводу Законів Цивільних (Том X) (1935 р.) та Австрійського цивільного кодексу (1912 р.). Але старі українські норми опіки і піклування продовжують діяти в окремих губерніях Російської імперії (до 1917 р.) та на рівні звичаєвого права.

2. Вплив буржуазного права на формування інституту опіки і піклування був значним. Законодавець акцентує увагу на особливій важливості належного виховання та освіти опікуваного. Більш деталізованими стали правові норми, які регламентували діяльність опікуна, пов’язану з використанням майна опікуваного.

3. Вперше поняття опіки і піклування були розмежовані в маніфесті «Учреждения для управления губерниями» 1775 р. За цим документом, опіка закінчувалась у 14-річному віці опікуваного, який міг просити про призначення собі піклувальника. Повноліття і вступ в управління майном починалися з 17 років, але з обмеженим правом продажу і застави нерухомого майна без згоди піклувальника. Лише після досягнення 21 року наступала повна право- і дієздатність.

4. У законодавстві періоду XVIII – початку XX ст. впроваджено систему покарань (аж до кримінальних) та заохочень (винагорода за добросовісне ведення опіки) для опікунів, що сприяло підвищенню якісного рівня опіки і піклування.

5. Починаючи з XVIII ст. в Російській імперії закладаються основи формування системи державних закладів для опіки над малолітніми сиротами та бездоглядними дітьми. Згодом ця практика поширюється на українські землі, де сиротинці займаються опікою малолітніх дітей з

найнижчих суспільних прошарків (яких відмовилися усиновлювати чи брати під опіку їхні родичі), «підкидьків» або народжених поза шлюбом. Потреба в сиротинцях обумовлювалася тим, що, окрім держави, про них ніхто не дбав.

6. Незважаючи на буржуазні впливи щодо розвитку інституту опіки і піклування, у законодавстві був присутній принцип становості. Як правило, його норми поширювалися не на всі суспільні верстви, а в основному застосовувалися до привілейованих станів.

7. Широкого застосування серед непривілейованих суспільних станів набуло звичаєве право, яке було поширене на всій території України і використовувалося при потребі захисту не лише малолітніх сиріт (напівсиріт), але і літніх, неповносправних людей. Опіка і піклування були складовою більш широкого поняття – приймацтва, яке існувало в українській звичаєво-правовій традиції і базувалося на добровільному прийнятті в сім'ю однієї або кількох осіб на умовах опіки або усиновлення.

8. Узагальнюючи практику судів, можна констатувати рідкість справ, що порушувалися з ініціативи самих опікуваних проти своїх опікунів, позаяк опіка здебільшого мала родинний характер, а український (та й, зрештою, польський і єврейський) менталітет стримував розголос у таких справах.

Розділ IV

ОПІКА І ПІКЛУВАННЯ У ДРУГІЙ РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ (1918–1939) ТА УКРАЇНСЬКІЙ РСР

4.1. Визначення завдань опіки і піклування в позитивному праві

Свого часу в праці «Принципи комунізму» Ф. Енгельс висунув тезу про виховання за комунізму «усіх дітей з того моменту, коли вони можуть обходитися без материнського догляду, в державних установах і за державний кошт» [116, с. 333]. Ця теоретична теза класика марксизму в умовах післяреволюційної Росії мала й об'єктивне підкріплення: велика кількість безпритульних та дітей-сиріт після імперіалістичної та громадянської воєн; мобілізація до Червоної Армії мільйонів чоловіків – голів сімейств; розвал та агонія дореволюційної системи освіти тощо. Тож не дивно, що Радянська влада з самого початку свого існування взяла курс на посилення ролі держави у справі виховання нового покоління, включаючи утримання й виховання дітей-сиріт за казенний кошт.

Тенденція зберігалася й надалі. Ленінський план побудови соціалізму передбачав одним із головних завдань державної політики т.зв. культурну революцію. Остання не зводилася до механічного підвищення культурного рівня основної маси населення, а мала на меті формування нової людини – достойного громадянина соціалістичного, а у перспективі – комуністичного суспільства. Зрозуміло, що виховати таку особу в умовах пересічної сім'ї було складніше, ніж здійснити це в державній установі.

Навіть у другій половині 1960-х рр., коли комуністична риторика поступилася місцем більш тверезим поглядам на реальність, відомий радянський правник А. Пергамент стверджував: «На сучасному рівні

розвитку культури, науки і техніки сім'я сама без допомоги держави і суспільства не в стані забезпечити виховання всебічно розвинутих людей комуністичного суспільства. Необхідність суспільного виховання не викликає сумніву» [155, с. IV]. Щоправда, цей науковець уже погоджувався, що «поруч з суспільними формами виховання за сім'єю як ланкою соціалістичного (а у майбутньому – комуністичного) суспільства слід зберегти функції виховання дітей» [155, с. V–VI]. Він гостро полемізує з тими представниками радянської педагогічної думки, які «заявляють, що процес виховання – складна справа, тому краще доручити його спеціально підготовленим педагогам», відкидаючи й інші аргументи прихильників винятково суспільного виховання дітей та підлітків [Там само, с. V – VI].

Приблизно тоді ж, у середині 60-х рр. минулого століття, соціалістична держава повернулася до недержавних (сімейних) форм опіки і піклування про дітей-сиріт та неповнолітніх, позбавлених батьківського піклування.

Проте повернемося до перших років соціалістичного експерименту. А.А. Пономарьов вказує, що «значний вплив на процес народонаселення України здійснили й декрети про шлюб і розлучення, а також «Кодекс законів про акти громадянського стану, шлюбне, сімейне, опікунське право, прийнятий у 1918 р.» [159, с. 60]. Тут ідеться про Кодекс РРФСР.

Інші ж дослідники сходяться в тому, що український шлюбно-сімейний Кодекс 1919 р., побудований на основі російського, так і не вступив у дію, відтак не мав особливого значення. «У зв'язку з активізацією воєнних подій в Україні (наступ денікінських військ) цей перший кодекс УРСР не був запроваджений, а номер «Известий Киевского Совета робочих депутатов» № 169, в якому він був опублікований, став бібліографічною рідкістю» [87, с. 43].

20 лютого 1919 р. були видані перші декрети Раднаркому УРСР: «Про громадянський шлюб і про ведення книг записів акту громадянського стану», «Про розлуку», «Про організацію ЗАГС», які, на думку Н. Крестовської, «були аналогічні відповідним Декретам Раднаркому РРФСР, виданим у

грудні 1917 р., за одним винятком: вони не містили вказівок на зрівняння у правах дітей, народжених у шлюбі і поза ним. У липні того ж року РНК УРСР затвердив Кодекс законів про акти цивільного стану, про сім'ю та опіку, але із зрозумілих причин (в Україні продовжувалася війна, змінювалися влади та уряди) він не набув чинності» [98, с. 125–126]. О.І. Карпенко пов'язує затвердження цього Кодексу з засіданням Раднаркому УСРР 30 червня 1919 р., але погоджується, що він «не був запроваджений, тому не був законодавчим актом у повному розумінні цього слова, але він, безперечно, становить певну цінність, оскільки характеризує першу кодифікацію сімейного законодавства в Українській РСР» [87, с. 44].

Сучасна історико-правова наука критично ставиться до експериментів раннього періоду радянської влади. Коментуючи Кодекс РСФСР 1918 р., який передував українському сімейному Кодексу 1919 р., російський дослідник Ф. Михайлов вказує: «В цей час предметом особливої уваги став адміністративно-правовий аспект опіки, що пояснювалося прагненням огородити, як це не парадоксально, малолітніх, що перебували під опікою, від впливу членів родини і родичів. Опікуни призначалися, як правило, виходячи з ідейних міркувань, тому загальнополітичні, ідеологічні установки дуже сильно впливали, а часами й визначали їх подальшу долю. Особливість опіки над неповнолітніми в той час полягала ще й у тому, що опікун міг бути призначений, незважаючи на те, що батьки, з «обивательської» точки зору, виконують всі обов'язки, але вселяють дітям ворожість до радянського ладу. При цьому призначений опікун не міг відмовитися від здійснення опіки і мав її здійснювати без будь-якої винагороди» [128, с. 737–748].

Інша російська дослідниця Л.Ю. Міхеєва вказує, що «юридична якість» російського Кодексу 1918 р. про акти громадянського стану, шлюбне, сімейне та опікунське право «була вельми невисокою», це зокрема стосувалося й невизначеності відмінностей при призначенні опікуна і піклувальника [131, с. 253]. Вона ж підкреслює, що вперше в історії російського права в Кодексі 1918 р. закріплювалася можливість позбавлення

батьківських прав (ст.ст. 153, 159, 169), «і, як відомо, усіма наступними (тобто радянськими і пострадянськими. – *Н.Р.*) основоположними актами сімейного законодавства» [131, с. 263]. На недосконаліть українського сімейного Кодексу 1919 р. і потребу його подальшого розвитку та значних доповнень вказує О.І. Карпенко [87, с. 44]. Цю обставину відзначають і інші українські історики права.

Громадянська війна в Україні різко підвищила кількість дітей, що потребували опіки та піклування. Радянська держава не могла вирішити цю проблему самостійно. «Перш за все, – стверджує О.І. Карпенко, – через брак державних коштів голод охопив дітей, які перебували в інтернатних закладах. Відбувалося щомісячне скорочення норм харчування. Однак перевантаженість дитячих будинків не змогла вплинути на можливість їх розширення чи збільшення кількості. Така ситуація обумовила пошук нових додаткових шляхів влаштування та утримання дітей, які потребували державної допомоги, що призвело до запровадження системи індивідуального та колективного патронату. Патронування – це система передачі дітей сиріт на утримання та виховання (часткове або повне) окремих підприємств, військових частин, громадських організацій (колективний патронат), або сімей (індивідуальний патронат). Дитячі будинки підлягали колективному патронату. Індивідуальний патронат запроваджувався для вилучених з вулиці безпритульних дітей. На липень 1922 року трудящі забезпечували 248 установ на 22,6 тис. чоловік. Весною 1923 р. під індивідуальним патронатом перебували 35 тис. дітей. Однак система патронування не була спрямована на забезпечення дітям-сиротам сімейного оточення як найкращого для їх соціалізації; метою було полегшення тягаря держави. Пріоритет суспільного виховання був непорушний [87, с. 42].

Ми цілком погоджуємося з такою думкою. Бажання швидкої побудови комуністичного суспільства зумовлювало й відповідну державну політику.

Уже в 1923 р. в Україні почала працювати Комісія по опрацюванню проекту нового Кодексу про шлюб та сім'ю. ВУЦВК у жовтні 1925 р. на

Другій сесії 9-го скликання схвалив представлений Комісією проект та передав його на обговорення трудящих, місцевих органів влади та судових установ. У літературі зустрічаються згадки, що проект Кодексу обговорювався в 293 організаціях та установах.

Доопрацьований проект розглядала Третя сесія ВУЦВК 9-го скликання; після ретельного редагування комісією, створеною з членів ВУЦВК, 31 травня 1926 р. цей Кодекс було затверджено. Проте його офіційна публікація у Збірнику Узаконень і Розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України, а, отже, і вступ у дію, відбулася лише 24 листопада 1926 р.

Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану Української СРР, прийнятий 31 травня 1926 р., діяв зі змінами і доповненнями до кінця 1960-х рр.

У цьому документі, зокрема, регламентувався й порядок встановлення і зняття опіки і піклування, призначення і звільнення опікунів, а також права та обов'язки опікунів і піклувальників.

Державна система опіки та піклування про дітей-сиріт мала наступну структуру:

1) В центрі – а) Народний Комісаріат Соціального Забезпечення; б) Народний Комісаріат Праці – через Головне Управління Соціального Страхування; в) Центральна Опікунча Рада.

2) На місцях – а) Інспектури соціального забезпечення окружних виконавчих комітетів; б) інспектури соціального забезпечення при районних виконавчих комітетах; в) міські, селищні та сільські ради; г) окружні каси соціального страхування; д) уповноважені окружних кас соціального страхування та страхові пункти; е) транспортні страхові каси.

3) Із громадських організацій, що за своїми статутами брали на себе обов'язок піклуватися про сиріт, на селі – сільські товариства взаємодопомоги; в містах і селищах – товариства взаємодопомог і товариства допомоги в містах і селищах; товариство Українського Червоного Хреста;

каси взаємодопомоги членів промислово-кредитових і промислових кооперативних товариств (артілей).

4) Окремі особи.

Згідно з Кодексом 1926 р., опіка призначалася над неповнолітніми не лише у разі смерті їхніх батьків, а й у випадках визнання судом батьків безвісно відсутніми, оголошення померлими чи позбавленими батьківських прав. Закріплювалася в законі й обов'язковість установлення над такими дітьми опіки, безвідносно до місця народження та наявності (чи відсутності) належного їм майна.

Відзначимо, що інтерпретація цього Кодексу, здійснена Народним Комісаріатом юстиції УСРР в грудні наступного року, прямо заборонила служителям культу не лише усиновлення, але й взяття під опіку чи піклування неповнолітніх [161, с. 74–75].

Також не могли бути призначені опікунами та піклувальниками (артикул 74 Кодексу) особи, які, за Конституцією УСРР, були позбавлені виборчих прав, а саме: «ченці та попи» усіх релігійних культів, службовці та агенти колишньої поліції, особливого корпусу жандармів та охоронних відділів, як і особи, що безпосередньо чи опосередковано керували поліцією, жандармами та карними установами за царату та за білих контрреволюційних урядів. Сюди ж потрапляли особи, позбавлені виборчих прав на визначений судом строк; особи, виключені з громадських організацій (найбільш масова – профспілка. – *Н.Р.*), та непрацюючі [87, с. 46, 47].

Тоді ще не існувало встановлених законодавством обмежень для потенційних опікунів та піклувальників з числа представників приватного капіталу та селян-одноосібників (в країні тривав НЕП). Разом з тим не підлягає сумніву, що органи радянської влади, у компетенції яких перебували питання усиновлення, опіки і піклування, від початку намагалися не надавати права на опікунство й усиновлення представникам заможної верстви селянства, торгівцям тощо. Приводом для цього було твердження,

що під такою опікою може приховуватися експлуатація праці неповнолітніх сиріт або бездоглядних дітей [220, с. 89].

Натомість всіляко підтримували опікунів та піклувальників (а тим більше усиновителів) з числа «трудящих», а також комуністичних вождів (відомо, наприклад, що Й. Сталін усиновив Артема Сергеєва – сина загиблого донецького більшовика Федора Сергеєва, більш відомого як «Артьом»).

Характеризуючи 1920-ті рр. та державну політику у сфері охорони дитинства, українська дослідниця О.І. Анатольєва підкреслює: «Істотною проблемою профілактики бездоглядності була відсутність правової бази застосування таких форм влаштування дітей, як усиновлення та опіка. З усіх форм піклування активно використовувався лише патронат» [2, с. 64]. Так, у 1926 р. під патронат було передано 15 тис. дітей. Вона також вказує, що «опікунська справа здійснювалася переважно лише в окружних містах» [2, с. 66].

Дослідники питання сходяться у тому, що Голодомор 1932–1933 рр. завдав потужного удару по інституту опіки і піклування в Українській РСР. Не маючи змоги прогодувати навіть власних дітей, селяни неналежним чином ставилися до дітей чужих, патронованих. Було зафіксовано чисельні випадки, коли таких дітей відправляли на пошуки шматка хліба у місто, відтак зв’язки між опікуваним (патронованим) підлітком і його опікунами (патронами) обривалися.

У 1927 р. була прийнята Постанова ВУЦВК та РНК України «Про заходи боротьби з дитячою безпритульністю». Цим документом передбачалося зарахування до категорії безпритульних, окрім підкидьків, сиріт та дітей, що втратили зв’язок з батьками чи особами, що утримували та виховували їх, також їі дітей, що підлягали вилученню з родини на підставі постанови суду або органів опіки з причини зловживання батьківськими правами батьків або осіб, що їх замінюють. У довгому переліку заходів, що передбачалися державою щодо безпритульних, «встановлення над

безпритульними опіки, згідно з Кодексом законів про родину, опіку, подружжя та акти громадянського стану», та «передача безпритульних під відповідальний догляд обслідувача – вихователя, інспектора або особи, що її визначить громадська організація», – розташувалися на останніх місцях, відразу після «передачі безпритульних на навчання в установи військового підпорядкування (музицькі команди, майстерні тощо» [87, с. 38–40]. Документ не залишав сумнівів у тому, що радянська держава робить свою ставку на державні (а не громадські) форми виховання сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

До вирішення проблеми виховання сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки, радянська держава постійно намагалася залучити різноманітні громадські організації, передусім комсомол.

Так, наприклад, «з ініціативи комсомольців» у Сталінській (суч. Донецькій) області в 1959 р. були створені штаби «легкої кавалерії», які «очолили боротьбу з бюрократизмом, безгосподарністю, дитячою бездоглядністю» [83, с. 8].

На нашу думку, такі зусилля часто мали характер недовговічних ідеологічних кампаній; після гучних рапортів про досягнуті успіхи справа невдовзі занедбувалася і забувалася.

Більш успішними в аспекті майбутньої соціалізації вихованців були патронажні зусилля державних установ, великих заводів, радгоспів, колгоспів. Постанова Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У від 1 листопада 1947 р. № 2039 закликала організувати шефство промислових підприємств, радгоспів, колгоспів, державних установ, вищих учбових закладів і науково-дослідних установ над дитячими будинками, прийомниками-розподільниками, дитячими кімнатами. Подекуди ця, нав’язувана згори, ініціатива переростала у щось більше. Так, у с. Лісоводах Городоцького району Хмельницької області коштами місцевого колгоспу наприкінці 1950-х рр. був створений дитячий будинок, де знайшли притулок всі сироти не тільки цього, а й навколишніх сіл [94, с. 83].

Чи було явище патронату з боку установ та організацій масштабним, можемо судити з наступного факту: на 1 січня 1948 р. в Українській РСР працювало 818 будинків системи Міністерства освіти УРСР, в яких виховувалося понад 126 тис. дітей; у дитячих будинках при промислових підприємствах було влаштовано 1300 дітей [169], тобто близько 1 відсотка.

Звернемо увагу на ту обставину, що радянська практика віддавала перевагу державному вихованню дитини перед домашнім, не в останню чергу і з причини браку необхідних коштів. Нами виявлено архівний документ – «Постанову Кременецької Міської Ради депутатів трудящих» (Тернопільська область) від 1 березня 1947 року «Про затвердження опікунів над дітьми-сиротами та відрядження сиріт у дитячий будинок» [169]. Вирішувалося питання про подальшу долю трьох дітей-напівсиріт Піддубних-Барвінських – Раїси, 1941 р.н., Богдана, 1936 р.н., та Олени, 1939 р.н. Матір дітей Євдокію Федорівну Піддубну призначили опікуном старшої з доньок – Олени, встановивши їй «виплату на отримання (тут помилка, має бути «утримання». – *Н.Р.*) сироти в розмірі 50 карб. (п’ятдесят) щомісячно, починаючи з 1 березня 1947 року» [Вк. док., а. 19]. Брата і молодшу сестру радянські урядовці вирішили «передати на подальше виховання у Кременецький дитячий будинок» [Там само]. Тобто, матір дітей визнано дієздатною (принаймні, цілком придатною для виховання однієї – середньої за віком – дитини). Проте, чи то з причини відсутності змоги виплачувати утричі більшу допомогу на трьох дітей, чи з якихось інших міркувань, державні мужі роз’єднали родину і передали брата і сестру на державне виховання.

В інших архівних справах спостерігаємо схожу картину. Приміром, в с. Пійло Калушського району на Станіславщині у березні 1950 р. комісія у складі 3-х чоловік (помічник начальника політвідділу Калушського МТС, Голова місцевої сільради та завідувач фельдшерським пунктом) досліджує умови проживання сім’ї Кузів, де мати-одиначка Параска Семенівна (в документі – «умственно не развита») виховує аж шістьох дітей. Старша з

дочок, 1933 р.н., працює в колгоспі, решта не мають власного заробітку, «з господарства сім'я не має нічого» [1]. У підсумку двох дітей скеровують у дитячий будинок, «що дасть можливість дітям вчитися і розвиватися». Питання про матеріальну підтримку сім'ї, шефство над нею з боку МТС, не кажучи про призначення опікуна-фізичної особи, навіть не розглядається.

Так чи інакше, але у боротьбі з повоєнною дитячою бездоглядністю радянська влада зробила головну ставку на розширення мережі дитячих будинків, а не на сімейні форми опіки і патронування. Приміром, у 1946 році в Українській РСР станом на 1 грудня налічувалося 72 279 дітей-сиріт, що перебували у дитячих будинках, на патронаті, під опікою та всиновлено – 116 тисяч дітей [175]. А уже через 8 місяців, 1 листопада 1947 р., в дитячих будинках перебували понад 140 тис. дітей; а на патронаті та під опікою – близько 130 тисяч [173]. Тобто, наповненість дитячих будинків зросла на 68 тисяч місць, чи майже на 100%, а опіка та патронат – на 14 тисяч, тобто майже на 12 відсотків.

Відзначимо і той факт, що у радянському дитячому будинку дітям у післявоєнні голодні роки було не краще, ніж у родині. У цій же справі міститься ще один документ – матеріали перевірки Кременецького дитячого будинку [17]. З документа довідуємося, що дитячому будинку – тому самому, у якій мали помістити напівсиріт Піддубних-Барвінських, систематично не надавалися харчові продукти: «сухофрукти, картопля і овочі зовсім не видавалися (…) Має місце повна невидача хліба Дитбудинку, так, у жовтні місяці не видано хліб 7, 8, 30 числа, в листопаді місяці 1, 2, 9 числа (…) продукти Дитбудинку видаються низької якості і попсовані, так, у листопаді місяці виданий сир, з якого 19,5 кг були не придатні до вживання» [Вк. док., арк. 18].

Інший виявлений нами архівний документ (датований серединою листопада 1946 р.), що стосується дитячого будинку с. Качанівка Підволочиського району Тернопільської області, неупереджено свідчить: «III. Для опалювального сезону вимагається для д/будинку 150 кубометрів

дров. Мається наряд на 30 кубометрів дров; наряд лише отриманий, ділянка лісу ще не виділена (…) в наявності дров у д/будинку немає, приміщення майже не опалюються (…) IV. Погано діти забезпечені одягом і взуттям. Для дітей шкільного віку вимагається додатково 20 пальто, 8 шапок (…) Майже зовсім не забезпечена одягом і взуттям дошкільна група (немає взуття, пальто, головних уборів)» [66]. За загальної бідності цього дитбудинку його посадові особи не забували про власну кишеню. Як показав акт ревізії, здійсненої 8 лютого 1947 р., за бухгалтером дитбудинку Олійничем числилася недостача на суму понад 17 тис. рублів; завпед Наливайчук за 8 днів роботи встиг вкрасти 13 460 рублів та 99 копійок і втекти у невідомому напрямку; директор дитбудинку Полянський спільно з бухгалтером Олійничем безоплатно «забрали» у сиріт різні продукти, як-то 3 кг меду, яйця, рибні консерви тощо [78]. Фінансові порушення перелічені ревізорами на двох сторінках друкованого тексту.

Важливо підкреслити, що становище було загалом незадовільним не лише в одному-двох дитячих будинках, а у системі в цілому. Це констатує й державний документ: «приміщення багатьох дитячих будинків (…) за своєю площею не відповідають контингентам розміщених у них дітей і мають незадовільні санітарно-технічні умови. Дитячі будинки не забезпечені меблями, ліжками і особливо взуттям, одягом, натільною й постільною білизною (…) мали місце перебої в постачанні та недовидача продуктів до встановлених норм (…) якість харчування дітей незадовільна [174].

З дитячих будинків масово втікали. Приміром, у 1947 р. по УРСР було зафіксовано понад 500 випадків утечі з дитячих будинків [171].

Як бачимо, перебування дитини в радянському дитячому будинку не гарантувало, що а) підопічному забезпечать харчування та одяг, належні умови проживання; б) державні кошти не будуть розкрадені педагогами. Висловимо припущення, що рідна мати (як це було з Євдокією Піддубною) в разі надання їй державної підтримки на виховання усіх своїх дітей виховала б їх належним чином.

Зате у дитячих будинках проводилася активна виховна робота, особливо напередодні тих чи інших «червоних» днів радянського календаря, наприклад, річниці Жовтневої революції: «Відзначення 30-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції потрібно організувати так, щоб це торжество стало могутнім засобом комуністичного виховання дітей» [134].

Приходимо до не зовсім втішного висновку. Маючи вибір – розвивати мережу державних дитячих будинків чи, навпаки, використати передбачені на дитячі потреби кошти для утримання напівсиріт у їх власних сім'ях та створення системи патронату для повних сиріт у сім'ях прийомних, радянська держава віддала перевагу першому. Але ж, як цілком обґрунтовано вказує О. Карпенко, «перебування дитини на повному державному утриманні потребує значно більших сум, ніж призначення допомоги опікуну. Матеріальне підтримання даного інституту розвантажило б державні інтернатні заклади» [87, с. 80].

Можливо, принаймні для західних українських земель давалися взнаки передусім політичні міркування – тут, у державних дитячих будинках, легше було виконати химерне завдання виховання «людини комуністичного майбутнього».

Висловлене нами зауваження жодним чином не означає тотальної відмови радянської влади від сімейних форм опіки. Приміром, у партійному документі, датованому 1948 р., як позитивне явище відзначаються факти усиновлення та узяття на виховання дітей-сиріт. Так, м. Ромни на Сумщині якась О.А. Деревська виховувала 38 дітей-сиріт, у Старих Кутах Кутського району Станіславської області селянин Каращук – п'ятьох, в с. Придністрянському Ямпільського району на Вінниччині Г. Лисий – трьох; у Можняківці Білолуцького району Ворошиловградської області колгоспниця Нагодина всиновила трьох дітей [172].

Проте ці громадянські почини не мали реальної (передусім матеріальної) підтримки з боку держави. Щоправда, О. Деревська була нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора. З іншого боку, вся

державна підтримка дітей, які «вибували на патронування в сім'ї трудящих» з дитячих будинків, зводилася до забезпечення їх взуттям і одягом у розмірі, встановленому Постановою РМ УРСР та ЦК КП(б)У від 5 квітня 1946 р. № 573, а також першочергового забезпечення дітей-сиріт, що перебувають на патронаті і під опікою, підручниками і шкільно-письмовим приладдям [Вк. док., арк. 19]. Також з середини 1950-х рр. при працевлаштуванні патроновані підлітки могли розраховувати на державну допомогу в розмірі 200 карбованців [176].

Аналіз планів розгортання мережі дитячих будинків у 40–50-х рр. минулого століття свідчить про установку на постійне збільшення числа сиріт і напівсиріт – і це не зважаючи на подолання наслідків війни і поступове повернення до мирного, а відтак і ситнішого життя. Приміром, у Тернопільській області планувалося впродовж 1953–1954 рр. збільшити наповненість дитбудинків в таких обсягах: Заліщицький – зі 126 до 140 дітей, Бережанський № 1 – зі 157 до 165, Збаразький – зі 151 до 160, М.-Подільський – з 89 до 120, Підгаєцький – зі 184 до 185, Скалатський – зі 110 до 135, Бережанський № 2 – з 78 до 100. Незмінним залишався контингент у Качанівському дитбудинку – 75 дітей, зменшувався у Кременецькому – зі 128 до 100 (але тут площі були розраховані саме на 100 дітей) та Теребовлянському – зі 135 до 120 (площі розраховані на 100 дітей) [205].

У практиці радянських державних органів доволі часто виникали ситуації, коли доводилося вибирати між скеруванням проблемної дитини у дитячий будинок та встановленням (збільшенням) державної допомоги. Приміром, 10 листопада 1959 р. виконавчий комітет Рогатинської районної ради вирішував долю напівсироти Ганни Завалко, 1950 р.н. Мати її часто хворіла й на момент розгляду питання перебувала на лікуванні у психіатричній лікарні. Проте у дитини був родич-опікун Литвин Степан Олексійович, «живуть вони за рахунок городу та грошей, котрі одержує пів сирота з боку райвно по 40 карб. щомісяця») [185]. Вирішили передати дитину до дитячого будинку (в постанові навіть не конкретизовано, до якого

саме), хоча, на нашу думку, принаймні у цій ситуації збільшення матеріальної допомоги опікунові могло б вирішити справу. Зрозуміло, що місячне утримання дитини в дитячому будинку обходилося державі значно дорожче, ніж 40 дореформених карбованців (з 1 січня 1961 р. – 4 карбованці «новими»). У разі, якби цю різницю отримав опікун С. Литвин, можна було б, напевно, не розривати соціальні зв'язки майже десятирічної дівчинки. На жаль, подібна можливість виконавчим комітетом районної ради навіть не розглядалася.

У жовтні 1961 р. на XXII з'їзді КПРС була прийнята нова партійна програма, яка закінчувалася обіцянкою «Партія урочисто обіцяє, що нинішнє покоління радянських людей житиме при комунізмі». Виховання людини майбутнього комуністичного суспільства вимагало особливої уваги партійних і радянських органів.

Проблемні діти (а саме такими зазвичай були сироти і діти, позбавлені батьківського піклування) не вписувалися в загальну оптимістичну картину, допускаючи дрібні правопорушення, прогулюючи навчальні заняття чи роботу (ті, хто її уже мав), конфліктуючи з педагогами та комсомольськими лідерами. Проблема вирішувалася скеруванням дитини в установу інтернатного типу, де її вихованням починали займатися професіонали від комуністичної педагогіки.

Однак саме на початок 1960-х рр. припадає своєрідний поворот у державній політиці щодо дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Приміром, у Молдавській РСР в 1961 р. з числа дітей-сиріт, прийнятих на облік органами опіки, у сім'ї було передано майже удвічі більше дітей, ніж потрапило в дитячі установи. А у Російській Федерації наступного 1962 р. ця пропорція складала уже майже три до одного [155, с. 6].

Вважаємо, що в інших місцевостях картина була не такою радісною (інакше цитоване джерело, поза сумнівом, згадало б і про інші радянські республіки), але тенденція заслуговує на увагу.

У середині 1960-х рр. відомий радянський правознавець А. Пергамент уже стверджував, що «опіка (…) є найбільш доступною формою виховання в родині дітей, позбавлених батьківського піклування, а внаслідок цього й найбільш поширеною» [155, с. 7]. Одночасно заговорили про низьку соціалізацію випускників інтернатів, їх непристосованість до повсякденного життя. З'ясувалося, що звиклі до державної опіки діти, отримуючи на руки заробітну платню, могли всю її витратити на одну покупку, не замислюючись над тим, що їстимуть наступні кілька тижнів. Дівчата не вміли куховарити, хлопці – відремонтувати стільця тощо.

На нашу думку, поворот від переважно державних форм опіки (дитбудинків, шкіл-інтернатів) до сімейних форм виховання сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, диктувався суспільним усвідомленням того факту, що омріяне комуністичне суспільство якщо колись і наступить, то дуже нескоро. Відтак дитину слід підготувати до дорослого життя у суспільстві соціалістичному.

Ці зміни мали своє – пряме і непряме – відображення в праві. У Кодексі Української РСР про шлюб і сім'ю (КШіС), прийнятому 26 червня 1969 р., норми опіки і піклування були виокремлені з розділу «Сім'я» у самостійний розділ «Опіка і піклування». Вважаємо, що це невипадково.

На відміну від КШіС Російської РФСР, український аналог не називав прямо у числі членів сім'ї і родичів, зобов'язаних утримувати непрацездатних повнолітніх осіб, що потребують допомоги, брата, сестру, діда і бабу. Проте, на думку українських юристів, «у відповідності із загальним принципом радянського сімейного законодавства про взаємність аліментних прав і обов'язків членів сім'ї, і в УРСР ці родичі можуть за необхідності притягатися до утримання своїх непрацездатних, повнолітніх, потребуючих допомоги братів, сестер, внуків і вихованців» [120, с. 167]. Законодавче та практичне розширення кола потенційних опікунів, поза сумнівом, мало на меті збільшення числа осіб (дітей), опікуваних родичами, і, відповідно, зменшення опікуваних державою.

Для полегшення тягара здійснення опіки для малоспроможних родичів осиротілих дітей (і тим самим – суттєвого розширення кола опікунів) передбачалося покладення частини їхніх обов'язків на т.зв. громадських вихователів. Положення про громадських вихователів неповнолітніх затвердив Указ Президії Верховної Ради УРСР від 26 серпня 1967 р. Пункт 7 вказаного документа оголошував, що «громадські вихователі проводять свою роботу у тісному контакті з батьками неповнолітнього чи особами, які їх заміняють, з громадськими організаціями по місцю навчання, роботи чи проживання неповнолітнього, із співробітниками міліції та представниками громадськості, які працюють серед неповнолітніх» [81, с. 39]. В Указі сформульовані права (і обов'язки) громадських вихователів, передбачені заохочення, зокрема грошова премія чи цінний подарунок, для найбільш «добросовісних» – додаткова відпустка до 3 днів на рік [81, с. 39].

Положення про комісії у справах неповнолітніх Української РСР було затверджено Указом Президії Верховної Ради УРСР 26 серпня 1967 р. Верховна Рада республіки неодноразово поверталася до цього питання, вносячи відповідні зміни та редагуючи окремі статті – 16 лютого 1972 р., 24 січня 1975 р. та 13 квітня 1977 р. Розділ II вказаного документа «Запобігання безнаглядності і правопорушень неповнолітніх. Облаштування неповнолітніх» встановлював чіткий порядок призначення опікунів сиротам та дітям, позбавленим батьківської опіки, а також державно-громадські форми контролю за діяльністю опікунів і піклувальників.

Важливе значення у справі належного регулювання інституту опіки мала Постанова Пленуму Верховного Суду Союзу РСР від 9 грудня 1979 р. «Про практику застосування судами законодавства при вирішенні спорів, пов'язаних з вихованням дітей». У документі, зокрема, регулювався порядок відновлення батьківських прав, а також передання дітей-сиріт, виховуваних у державних інтернатах, під опіку родичів чи інших осіб, визначених опікунами.

Проте повністю відмовитися від казенного виховання сиріт Радянська держава так і не змогла.

Наприкінці існування Союзу РСР налічувалося (дані по республікам не виявлені – *Н.Р.*) 422 будинки дитини для 35 тис. дітей, 745 дитячих будинків для 84 тис. дітей, 237 шкіл-інтернатів для 71 тис. дітей [109, с. 3].

Зі 150 обстежених у 1986 р. дитячих установ хороші і показові склали лише одну п'яту частину. Узявши на себе турботу про майже 200 тис. своїх неповнолітніх громадян, відносно заможна і стабільна Радянська держава могла забезпечити хороші умови для розвитку лише кожній п'ятій дитині.

Ситуація катастрофічно погіршилася в результаті т.зв. перебудови та пов'язаних з нею національних конфліктів і соціальних пертурбацій. У 1991 р. в СРСР 1 млн. 100 тис. дітей виховувалися державою в дитячих інтернатських установах (кількаразове зростання від цифр середини 1980-х рр. – *Н.Р.*), 900 тис. підлітків щорічно затримувалися органами МВС за правопорушення і бродяжництво [121, с. 132]. Стало зрозуміло, що ситуація виходить з-під контролю.

27 вересня 1991 р., після ратифікації, для України набрала чинності Конвенція ООН про права дитини [87, с. 79]. Проте прийняття цього документа співпало у часі з серйозними соціальними потрясіннями, коли на грань виживання були поставлені мільйони раніше благополучних громадян. Зрозуміло, що для позбавлених батьківської опіки дітей ця загалом неблагополучна ситуація приховувала значно посилену загрозу.

Одним із наслідків змін стало те, що суспільна думка, цілком природно, звернулася до вивчення зарубіжного досвіду, а також власних історичних здобутків. Принаймні, у частини істориків, педагогів, соціологів з'явилося навіть намагання ідеалізувати «старі, добрі часи». Найближчою у часі, в соціальному аспекті (сформоване буржуазне суспільство) та й географічно, виявилася міжвоєнна (1918–1939 рр.) Галичина.

Незважаючи на те, що тут (особливо в селянському побуті) й на початку XX ст. в питаннях опіки над осиротілими дітьми проявлялись

традиції звичаєвого права, формальну силу при вирішенні пов'язаних з опікунством спадкових, майнових, шлюбних, сімейних та інших прав мали вже статті державного законодавства: австрійського цивільного кодексу, а від 20-х рр. – цивільного законодавства Польщі.

Як і звичаєве право, позитивне цивільне законодавство визнавало синів і дочок обов'язковими спадкоємцями майна батьків, при встановленні опіки надавало пріоритет найближчим родичам померлого батька (насамперед братові), засуджувало тих опікунів, які дозволяли собі розпоряджатися майном підопічних на шкоду останнім, шукало шляхи забезпечення сприятливих умов для виховання і громадянського становлення осиротілих дітей.

Разом з тим, на відміну від звичаєвого права, за яким батько чи мати напівосиротілих дітей автоматично виступали в ролі природнього опікуна, цивільне законодавство допускало опіку зі сторони у випадку смерті одного з батьків, передбачало обмеження овдовілих батька чи матері у розпорядженні долею і майном своїх дітей, деталізувало умови набуття правоздатності опікуваними дітьми.

Міжвоєнна (1918–1939 рр.) Польща дістала «у спадок» те цивільне право, яким давніше користувалися її правопопередники: Росія, Австрія (Угорська частина імперії мала своє цивільне право) та Німеччина. Тобто, на Волині ще деякий час діяло російське цивільне право, в Галичині та Буковині – австрійське тощо.

Цивільне австрійське законодавство кінця XIX ст. стосовно правового регулювання опіки над осиротілими дітьми знало два правочинних суб'єкти: «куратор» і власне «опікун», що не було властиво для звичаєвого права.

Четвертий титул (розділ) австрійського цивільного кодексу містив положення про «повновластців» (Bevollmachtidge), зазначаючи в параграфі 26, що «сторони або їх законні заступники (отець, опікун, куратор, спільник, члени старшини, начальник громади, заступники інших осіб правничих і т.

п.) можуть оскільки в сім законі не є інакше постановлено – виконувати чинності процесові або особисто або через повновластців» [107, с. 74].

Обов'язки куратора були вужчі, він ніс відповідальність лише за стан майнових справ опікуваного-куранда. Обов'язки ж опікуна були ширшими, він мав турбуватися як про майно, так і освіту опікуваного, його правомірну поведінку, умови проживання і т.д.

Опікун призначався неповнолітньому(- ім) не лише у разі смерті їхнього батька, матері чи обох батьків разом, але й у випадку тимчасової тривалої відсутності батьків, наприклад, при виїзді на заробітки до Америки [32], при визнанні одного з батьків недієздатним тощо [61]. Так, визнавши недієздатною душевнохвору Катерину Гавірко, Перемишлянський повітовий суд (Львівське воєводство) установив опікуном неповнолітньому Олексі Гавірко його рідного батька [37].

Найчастіше в ролі опікуна осиротілої дитини (дітей) виступав пережилий член подружжя – біологічний батько або мати, але також вітчим чи мачуха.

Усунути біологічного батька чи матір (пережилого члена подружжя) від одноосібної опіки міг заповіт померлого. Це стає зрозумілим, якщо прийняти до уваги, що одним із головних завдань інституту опіки в буржуазному суспільстві є збереження (і примноження) спадкової маси, призначеної для неповнолітніх дітей-спадкоємців. Для прикладу, можемо розглянемо справу про встановлення і присудження спадщини Дзіжак Анни [52], яка від квітня 1935 р. перебувала у провадженні Буського міського суду (Львівське воєводство).

Померла залишила як повнолітніх, так і неповнолітніх дітей. Доньки Катерина, 1921 р. н., та Ярослава, 1925 р. н., опинилися під опікою батька [52, арк. 2]. Але А. Дзіжак у своєму заповіті спеціально вказала, що житловий будинок, господарство і город залишає синові Юліанові, «з тим, що дочки Марія, Катерина і Ярослава, допоки не вийдуть заміж, а також чоловік Григорій Дзіжак має до смерті проживати в записаних йому будинках, а

також – до смерті його утримувати. Поле, записане Катерині і Ярославі Діжак, має син Юліан уживати, допоки не вийдуть заміж або не досягнуть повноліття, і має їм справити весілля» [52, арк. 4].

Мотиви рішення заповідачки не зовсім зрозумілі. Можливо, її чоловік Григорій був п'яничкою чи інвалідом і не міг ефективно господарювати.

У справах про опіку зустрічаємо і таку фігуру, як *куратор ad actum*. Він міг бути призначений неповнолітньому (-ій) на певний час – для того, щоб кваліфіковано і без конфліктів провести розподіл спадкової маси по померлому батькові (батьках) з опікуном, який теж мав свою частку у спадщині, та з іншими братами і сестрами – у разі настання повноліття опікуваного чи при його одруженні.

Саме така ситуація мала місце у справі про присудження спадщини Вернюка Миколи (Михайла) [44] з практики Олеського повітового суду (Львівське воєводство). Загиблий австрійський вояк Михайло Вернюк залишив спадщину, яку суд розподілив між дружиною (2/8 частки) та двома малолітніми дітьми – Євгенією (3/8 частки) та Мироном (3/8 частки) [45]. Також дітям загиблого належала військова пенсія, яку почали виплачувати 1 лютого 1924 р. [45]. За неї Катарина Вернюк у 1927 р. придбала на ім'я своїх неповнолітніх дітей 1 морг поля [45, арк. 21].

Згодом мати-опікунка встигла вийти заміж другим шлюбом за Йозефа Дубаса. Відтак, виділення належної частки майна для неповнолітньої Євгенії Вернюк, яка у 19 років вийшла заміж за Антона Турчиняка, становило певні труднощі. Питання про дозвіл на одруження неповнолітньої Євгенії Вернюк Олеський суд розглядав 26 вересня 1930 р. за заявою (зрозуміло, і згодою) її матері-опікунки Катарини Вернюк-Дубас [45, арк. 22, 22 зв]. Питання ж про виділення Євгенії Вернюк належної їй частки майна цим же судом розглядалося раніше – ще за 4 дні до надання дозволу (22 вересня 1930 р. в присутності Катарини Вернюк-Дубас (матері-опікунки та співвласниці майна, що підлягало розподілу) та якогось Лукаша Мандюка з Олеська, заявленого як *куратор ad actum* неповнолітніх Євгенії Вернюк та Мирона

Вернюка. Опікунка та куратор спільно переконали суд, що пропонований ними проект розподілу земельної спадщини Михайла Вернюка стане для опікуваних «вельми корисним» [45, арк. 23, 24, 24 зв, 25].

Не зовсім зрозумілим є призначення Лукаша Мандюка *куратором ad actum* для неповнолітніх. Проте не підлягає сумніву, що принаймні хтось один з них – Євгенія чи Мирон – залишилися невдоволеними його діями, оскільки справа переглядалася судом ще двічі – 6 грудня 1930 р. [45, арк. 30] та 9 лютого 1931 р. [45, арк. 34, 34 зв, 35], а від імені дітей діяв уже новий представник – Михайло Покутницький.

Якщо до числа спадкоємців потрапляв, разом з дітьми померлого, їхній опікун (батько, мати, вітчим, мачуха), таким дітям зазвичай надавали дорослого представника з числа родичів-неспадкоємців або члена гмінної сирітської ради, який на цей час ставав їх фактичним куратором *ad actum*.

Приміром, таке зустрічаємо у справі про встановлення і присудження спадщини Гольдевіча Томаша та про установлення опіки над малолітніми Гольдевіч Станіславом, Юзефом та ін. [40]. Томаш Гольдевіч помер 18 січня 1916 р., полишивши двох повнолітніх дітей та п’ять неповнолітніх, з яких одна донька (Анна, 1894 р.н.) перебувала замужем. Опікуном неповнолітнім дітям була призначена мати, Клара Гольдевіч [40, арк. 2 зв].

22 листопада 1927 р. Перший відділ повітового суду в Олеську як надопікунча влада неповнолітніх Станіслава Гольдевіча (1907 р. н.), Йозефи Гольдевіч (1912 р. н.), а також як влада надкураторська безвісти відсутнього Йозефа Гольдевіча (повнолітнього) затвердив контракт поділу майна, укладений 11 серпня 1927 р. в Олеську між спадкоємцями [40, арк. 6, 6 зв]. При його розробці й погодженні від імені неповнолітніх Станіслава і Йозефи Гольдевичів, а також безвісти відсутнього Йозефа Гольдевіча, виступав якийсь Антоній Олейнік, 42-річний селянин з Черемошні [40, арк. 18]. Він виконував роль куратора майна, а не опікуна (яким була мати Клара Гольдевіч).

Незрозуміло, ким Олейнік доводився Гольдевічам. Найвірогідніше, що це хтось з авторитетних сусідів, можливо, війт чи голова місцевої сирітської ради.

Куратор ad actum не призначався, якщо при остаточному розрахунку опікуна з опікуваним (досягненні ним повноліття чи одруженні) останній отримував не лише частку з батьківської спадщини, але й ще щось додатково від опікуна. З таким розвитком подій зустрічаємося в справі про присудження спадщини Цимбала Міхала та про установлення опіки над малолітніми Цимбала Василем, Анною та ін. [38].

Після смерті 12 серпня 1914 р. Міхала Цимбали залишилося 4 неповнолітніх дитини (1895, 1899, 1902 та 1911 р.н.), яким суд установив опікуном матір Гонорату Цимбалу [38, арк. 2 зв]. Гонората Цимбала, мати і опікунка Анни Цимбали, якій виповнилося 20 з половиною років, звернулася в січні 1920 р. до Олеського повітового суду (наглядової інстанції) за дозволом на шлюб формально неповнолітньої (до 21 року) Анни з Якобом Гурніком. Опікунка вказала, що додатково до належної доньці частки, яка залишилася від батька, вона відписує їй ще й «кавалок поля» з свого власного, Гонорати Цимбали, майна [38, арк. 11]. У цій ситуації суд обійшовся без призначення «неповнолітній» Анні куратора, бо не було у цьому потреби.

На перший погляд, призначення опікуном для дитини-напівсироти біологічного родича (батька або матері) повинно вважатися оптимальним, якщо не єдино прийнятним варіантом, зрозуміло, якщо потенційний опікун є дієздатним та не схильним до аморального способу життя. А якщо дитина дістає ще й співопікуна з числа шанованих у суспільстві людей (учитель, священик, адвокат), її майбутнє бачиться однозначно влаштованим.

Проте з будь-якого правила є свої винятки. На початку 1930-х рр. міський суд в Щирці (Львівське воєводство) провадив справу про встановлення та присудження спадщини Василя Серванчука [70]. Спадкодавець помер 2 травня 1930 р. в Амхерсті, Массачусетс, США.

Єдиним спадкоємцем виявився малолітній Ян (Іван) Серванчук, що проживав разом з матір'ю, Оленою Серванчук. Олена Серванчук (уроджена – Яремко) на жодну частку спадщини претендувати не могла, оскільки офіційно розлучилася з чоловіком 4 січня 1927 р. [70].

Іванові Серванчуку, народженому 27 березня 1914 р., ще після розлучення батьків опікункою встановили матір [70]. 3 березня 1932 р. вона та пропонований нею куратор ad hoc греко-католицький священик Дмитро Романовський з'явилися до Щирецького міського суду, щоб запропонувати аж 4 угоди купівлі нерухомості на користь опікуваного [70]. Продавцями нерухомості виступили: Василь Яремко, син Юрка (на 2 000 зл) [70], Олена Яремко, в заміжжі Серванчук (на 3 000 зл) [70], Пелагея Яремків (на 3 375 зл) та Катерина Фітьо (на 1 450 зл) [70]. Опікунка та куратор просили видати на руки ще 600 доларів, на які опіка планувала закупити живий та неживий інвентар, збіжжя на засів та збудувати господарські приміщення [70].

Далі опікунами купувалися поле, ліс, корови (по ціні 400 злотих) та таке інше. Уся спадкова маса – приблизно 3,5 тисячі доларів (понад 30 тис. зл) – була до останнього гроша витрачена 5 квітня 1935 р. [70]. А 27 березня 1935 р. спадкоємець Іван Серванчук досяг повноліття (21 рік), вийшов з-під опіки і отримав право самостійно розпоряджатися батьковою спадщиною. Уся вона на той час була переведена у натуральну форму, причому, як видається, зловживали спадщиною в своїх інтересах не лише родичі дитини зі сторони матері, але й цілком сторонні особи.

Не виявив потрібної пильності й Щирецький міський суд як наглядова інстанція. Чи не тому, що на оформленні лише п'яти контрактів купівлі-продажу нерухомості нотаріус Роман Лагодинський отримав 457 зл 10 гр [70], виплачених з коштів спадщини. Ця особа була водночас і судовим комісаром, через якого суми з депозиту переходили до рук опікунки. Не було відповідної негативної реакції і зі сторони громадського (гмінна сирітська рада) контролю.

На нашу думку, розглянутий епізод як ніщо інше свідчить, що особливих підстав ідеалізувати буржуазну організацію системи опіки немає. У неї були свої сильні сторони (орієнтація на сімейні форми виховання, намагання, наскільки це можливо, зберегти соціальні зв'язки дитини та звичне їй середовище проживання). Але не можна закривати очі й на недоліки – майнові права дитини вона захищала не надто ефективно, особливо коли йшлося про значні суми.

Прихід Червоної Армії та зміна державно-територіального статусу західноукраїнських земель спричинили значні зміни у праві, включаючи й шлюбно-сімейне законодавство. По суті, це було не просто право іншої держави (Союзу РСР), а іншої суспільно-економічної формації, соціалістичної. Зрозуміло, що таке реформування відразу внесло напругу в уже налагоджені відносини.

Прикладом цього може бути цивільна справа, розглянута судом м. Коломиї у квітні 1941 р. [138].

Досить сказати, що загальна кількість аркушів Справи – 46. Суть її наступна. Дора Мавлькарб у 1934 р. народила позашлюбну дитину Рузю (Розу), яку її знайомий передав на виховання бездітній Блімі Кам. Через три роки Кам удочерила Розу, але увесь цей час отримувала від біологічної матері певні (схоже, не надто великі) кошти на утримання дитини. Зі зміною політичного ладу (та суспільного ставлення до матерів-одиначок) Дора Мавлькарб вирішила повернути дитину. Бліма Кам намагалася зберегти прийомну дочку, а також вимагала продовження грошових надходжень від фактичної матері. В процесі суду, касацій, повернення на повторний розгляд тощо з'ясувалося, що радянське сімейне право взагалі не знає усиновлення, при якому біологічні батьки продовжують матеріально утримувати дитину. Тож відразу постало питання, чи вважати удочеріння дійсним з правової точки зору. Потім з'ясувалося, що біологічним батьком дитини є третя особа, якийсь Герш Гольдман, який до цього жодної участі в утриманні позашлюбної доньки не брав. Далі суду потрібно було встановити, де має

здійснюватися подальше виховання Рузі, причому – згідно з нормами радянського права – «в інтересах дитини». Для цього була створена спеціальна комісія з трьох осіб у складі депутата міської ради м. Коломиї, представника облздороввідділу та Наросвіти (Суд підготував три відповідні клопотання) [138, арк. 33, 34, 35]). У постанові суду («Ухвалі цивільній») обов'язок сплати аліментів (50 рублів щомісяця) був покладений на біологічного батька дитини, Герша Гольдмана, який до того сім років про гріхи молодості навіть не згадував, дитину залишили з Блімою Кам, але удочеріння юридично не визнали. В Ухвалі вказувалося: «щодо усиновлення, то формально воно було, а фактично позовниця одержувала гроші від матері та виписала посвідчення на прізвище метері Маулькарб (так в тексті – *Н.Р.*), а батьком зазначила Хаіма Маркшайда, якого вона вважала за батька, цим самим анулювала факт усиновлення» [138, арк. 30].

Іншими словами, звичні для місцевого населення норми і практика вирішення такого роду цивільних справ були поставлені з ніг на голову. Те, що було абсолютно нормальним для австрійського та польського «буржуазного» права та звичаєвої практики, дістало абсолютно інші оцінку та тлумачення в радянському суді. Зі свого боку відзначимо, що для опікуваної дитини уся ця судова тяганина, схоже, обернулася неабияким стресом.

Окреме питання – справи з питань опіки, що провадилися на території західних областей України в часи гітлерівської окупації. Нами у ДАТО виявлені архівні матеріали [206], що, попри усю свою випадковість та відсутність системності (аркуші належним чином не пронумеровані, самі документи не лише тернопільського, але й, приміром, скалатського походження тощо), переконливо свідчать: суд керувався тими нормами цивільного права, що залишилися від «австрійського» та «польського» часу. Про це свідчить як нормативна база (встановлення «куратора ад актум» для Євгенії Тишковської [206, арк. 35], «тестамент» у справі про спадщину Марії

Полотнянки [206, арк. 23–25]), так і обчислення належних до виплати сум у злотих (а не радянських рублях чи окупаційних марках).

Поновили й практику призначення матері офіційним опікуном при відсутньому нешлюбному батькові дитини. Такими, приміром, за рішенням суду стали Стефанія Складеновська [182, арк. 50] та Алла Михальська [182, арк. 27].

На нашу думку, це пояснюється тим, що радянські судді та народні засідателі втекли від німецької армії, відтак провадити цивільне судочинство для українського населення узялися правники, які свою юридичну освіту отримували в польських (чи ще австрійських) навчальних закладах, а радянського права не знали та й не сприймали. Якихось нових, власних «українських» цивільно- та шлюбно-правових норм виробити їм не вдалося – для цього були об'єктивні причини, тож довелося користуватися «старим», дорадянським правом.

Цікаво, що повноваження (і юридична практика) цивільних українських судів на окупованій території первісно поширювалася і на єврейське населення. Нами виявлена архівна справа Шльоми Лемпеля про встановлення опіки над малолітнім Йосифом Лемпелем, розглянута в жовтні – листопаді 1941 р. Кременецьким судом [179]. Показово, що до «українського» суду прибули, окрім сторін, ще й по три представники (євреї) з боку батька та матері опікуваного [179, арк. 3]. Справа ж розглядалася на основі артикулів (польського) Цивільного Кодексу – 375, 349, 389, 394, 427, 429 і 448. Головному і натуральному опікуну – Ш. Лемпелю, батькові дитини – встановили додаткового опікуна – Сальоп Хаю-Лею, тітку малолітнього Йосифа. Зрозуміло, що з поміщенням євреїв до гетто та розгортанням Голокосту єврейський сегмент населення випав з-під юрисдикції українських цивільних судів.

Відзначимо ще одну важливу обставину. Функції контролю за опікою над малолітніми сиротами й напівсиротами та майном безвісті відсутніх родичів таких дітей звично покладалися на органи місцевого

самоврядування, які, своєю чергою, створювалися за дорадянським зразком. Приміром, 29 грудня 1941 р. Суд при окружному комісаріаті в Кременці встановив опіку Марії Вознюк, дружини Івана Вознюка, мобілізованого в червні 1941 р. до Червоної Армії, над її сином – Сергієм Вознюком, народженим 25 травня 1941 р., та майном безвісті відсутнього чоловіка. Показово, що обов'язок скласти «докладний опис всього майна, що залишилося після безвісно-відсутнього Івана Вознюка» та передати його за актом Марії Вознюк, покладався на начальника громади с. Жолків [202о].

Начальник громади виявляв ініціативу й у пошуку опікуна. Приміром, при встановленні опіки над малолітнім Леонтієм Васютинським начальник громади Іван Фещук пропонував стати головним опікуном Максиму Васютинському, який, втім, відмовився, посилаючись на похилий вік і хворобу [178, арк. 10]. Цікаво, що у цій справі була створена ціла фамілійна (опікунська) рада з семи чоловік, причому не тільки родичів опікуваного, але й сусіда, Юрія Світловицького.

Часами ці функції покладалися й на вище, районне керівництво. Незважаючи на відносну незначність майна відсутнього Максима Привроцького (два з половиною морги землі, дев'ять вуликів бджіл та одна вівця з ягням), при встановленні опіки над його сином суд доручив здійснити опис майна начальникові Старо-Олексинецького району (а не місцевому голові громади, як можна було сподіватися) [178, арк. 12].

Наступна особливість – визнання цивільними судами, що діяли в умовах німецької окупації, цивільних правочинів радянської доби. Приміром, безуспішною стала спроба Катерини Дубчак добитися для своєї дочки Марії можливості отримувати дохід з майна її батька, безвісно відсутнього Федора Дубчака, шляхом призначення куратора для цього майна. Судовий відділ при Окружному комісаріаті в Кременці роз'яснив, що ним визнаються акти колишнього ЗАГС, зокрема й офіційно оформлене у 1940 р. розлучення Катерини та Федора Дубчаків [178, арк. 8]. Більше того, з документа дізнаємося, що ухвала про «важність актів б(бувшого) ЗАГС» було

оприлюднене на сторінках «Крем'янецького вісника», № 25 за 23 листопада 1941 р.

Якщо порівнювати сильні і слабкі сторони радянської та буржуазної моделей опіки і піклування, то відзначимо передусім таке:

– сильними сторонами радянської моделі були всеосяжність, комплексність, достатня ефективність державного і громадського контролю. Протягом першого місяця після смерті батьків або безпосередньо на суді, який позбавляв батьківських прав, неповнолітні отримували офіційно встановленого опікуна (піклувальника) або скеровувалися до державних установ інтернатного типу. Дитяча безпритульність, окрім післявоєнної, була рідкістю. До справи виховання дитини, окрім опікунів (піклувальників), залучалися державні і громадські інстанції: від районних відділів народної освіти до дитячих кімнат міліції, від педагогів до громадських вихователів. У буржуазному суспільстві дитина, яка не мала власного майна, могла роками і десятиріччями не мати офіційного опікуна. Слабким був (про що буде йтися далі) і громадський та – особливо – державний контроль;

– радянське законодавство практично не стимулювало опікуна (піклувальника) чи громадського вихователя матеріально. Громадському вихователю держава додавала три дні додаткової відпустки, опікун (піклувальник) здійснював діяльність на практично безоплатній основі, принцип взаємного аліментування у відносинах з опікуваним не діяв. У соціалістичній моделі опікун у певних випадках ризикував власними коштами, якщо проти опікуваного висувався позов про відшкодування завданих ним збитків. У буржуазному суспільстві опікун міг розраховувати на матеріальну винагороду своїх зусиль, а також мав змогу отримувати певну користь від оренди належного опікуваному майна;

– в соціалістичному суспільстві сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, набагато частіше опинялися в установах інтернатського типу. Подальша соціалізація сиріт, психологічно травмованих розривом із звичним середовищем, як правило, була затрудненою. Разом з

тим, їх загальна та професійна освіта була не гіршою, а у багатьох випадках і кращою, ніж у їхніх ровесників в буржуазному супільстві;

– Радянська держава з ідеологічних міркувань заперечувала виховні можливості Церкви. Практично виключалася можливість взяття під опіку чи усиновлення дитини служителем культу, т. зв. «лишенцем» (позбавленим політичних прав), дисидентом, іноземним громадянином. Буржуазні суспільства були щодо цього більш поблажливими, тож можливостей знайти для дитини опікуна було загалом більше;

– спроби відновити в повному обсязі т. зв. соціалістичну модель опікування сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, неможливі в сучасній Україні. Це пояснюється не лише браком фінансування, але й іншими чинниками: ідеологічними, культурними, правозахисними тощо. Нерозумно й відтворювати у чистому вигляді досвід Західної України міжвоєнного періоду. Разом з тим, позитивні аспекти обидвох моделей можуть і повинні бути вивчені та використані новітньою вітчизняною системою опіки.

4.2. Пошук та призначення опікунів. Права та обов’язки опікунів (піклувальників) та опікуваних

Згідно з нормами радянського права, батьки та усиновлювачі стосовно своїх неповнолітніх дітей виступали відповідно опікунами чи піклувальниками без спеціального призначення (ст. 53 КШіС РРФСР та відповідні статті кодексів союзних республік). Тим самим смерть одного з батьків за умови, що продовжував жити інший (або його подружжя, яке здійснило усиновлення нерідної дитини у встановленому законом порядку), не вимагало спеціального втручання державних установ чи громадських інституцій. У буржуазних Австрії та Польщі в таких випадках суд як

наглядова інстанція у справах опіки призначав дитині опікуна офіційно. Найчастіше (але не завжди) таким опікуном, подібно до радянського аналогу, ставав пережилий член подружжя (батько, мати, прийомний батько, прийомна мати), проте додатково дитині міг бути призначений співопікун або куратор *ad actum*. Остання обставина диктувалася тим, що опікуваний неповнолітній міг мати майно або майнові права, які потрібно було захистити від евентуальних посягань опікуна. В радянському праві, якщо опікуваний мав власне майно, опіку над таким майном брав на себе державний орган опіки за місцем знаходження майна.

Складнішою була ситуація, коли неповнолітній втрачав обох батьків внаслідок їх фізичної смерті, тривалої безвісної відсутності чи позбавлення батьківських прав. Згідно з радянськими законами, опікуни не мали права користування майном своїх підопічних. Відтак будь-які корисливі мотиви, принаймні в теорії, виключалися.

Однак в СРСР опіка чи піклування над неповнолітніми встановлювалися в обов'язковому порядку, незалежно від того, бажала цього дитина чи ні. Згода опитуваного враховувалася лише при виборі особи піклувальника [74, с. 17].

Органами опіки і піклування були виконавчі комітети районних (міських), районних в містах, селищних та сільських Рад народних депутатів. Опіка (піклування) встановлювалися за місцем проживання опікуваного або за місцем проживання опікуна (піклувальника). Стосовно неповнолітніх здійснення опіки покладалося на відділи народної освіти при відповідному виконкомі. Ними здійснювалося виявлення неповнолітніх, які потребували опіки чи піклування, підбір опікунів і піклувальників: вивчення умов життя неповнолітніх та осіб, яких планувалося призначити опікунами чи піклувальниками; надання заключень органам опіки і піклування (відповідним виконкомам); видача опікунам і піклувальникам посвідчень встановленого зразка та ряд інших питань, пов'язаних із захистом особистих та майнових інтересів підопічних.

Підготовлений відділом народної освіти матеріал передавався на розгляд виконкому, і лише виконком мав право винесення спеціального рішення. Надалі саме у компетенції виконкомів перебувало надання дозволів на відчуження майна, належного опікуваним, та інші дії, передбачені законом.

Радянський закон висував певні обмеження до особи опікуна (піклувальника). Ним не могли стати особи, молодші за 18 років, позбавлені батьківських прав, а також визнані судом недієздатними або обмежено дієздатними. Бажання неповнолітнього підопічного враховувалися, якщо це було можливо. Кандидату в опікуни роз'яснювали, що свої обов'язки з опіки (піклування) він виконуватиме безоплатно.

При встановленні особи опікуна важливе значення надавалося згоді його подружжя. Зрозуміло, що хто б саме не був призначений опікуном (піклувальником), турбота про підопічного фактично лежатиме на обох членах подружжя. Як відзначала у цьому зв'язку Н. Єршова, «хоч законом це спеціально не обумовлено, на практиці встановилося правило, згідно з яким при призначенні особи опікуном чи піклувальником вимагається письмова згода не лише самого кандидата в опікуни, але й його подружжя, якщо він перебуває у шлюбі, а за наявності інших членів сім'ї бажано врахувати їх згоду» [74, с. 26].

Бажаючий (чи просто згідний) стати опікуном чи піклувальником мав надати наступні документи: заяву про бажання стати опікуном чи піклувальником; письмову згоду подружжя та інших членів сім'ї; довідку про розмір власної заробітної плати та заробітної плати інших членів його сім'ї; автобіографію; характеристику з місця праці, а якщо інші члени його родини працюють, то надання таких характеристик вимагається й для них; виписку з паспорта про місце прописки з вказанням осіб, які з ним спільно проживають; довідку про наявність житлової площі» [74, с. 28].

Майбутнього опікуна (піклувальника) після надання ним усіх необхідних матеріалів викликали на засідання виконкому Ради. Сюди ж

могли прибути й інші зацікавлені особи. Своєю чергою, виконком міг прийняти одне з трьох рішень: встановити опіку (піклування); направити матеріали на допрацювання та збір додаткових відомостей; відмовити.

Ця бюрократична тяганина мала на меті, принаймні в теорії, захист інтересів підопічного. Орган державного нагляду (виконком) мав дійсно переконатися, що опікун належним чином виконуватиме свої обов'язки. Також від опіки усувалися (ще в процесі збору матеріалів інспектором районного відділу народної освіти або уже безпосередньо на виконкомі) ті, хто не викликав особливої довіри: священики, раніше судимі (в т.ч. і за політичними статтями), особи з негативними характеристиками з місця праці тощо. Тим самим зусилля радянської бюрократичної машини зводилися не стільки до пошуку опікуна (піклувальника), який ще мав зголоситися особисто, а й до недопущення до виконання громадянського обов'язку недостойних – з точки зору радянського чиновника – осіб.

23 жовтня 1963 р. була прийнята Постанова Пленуму Верховного Суду СРСР за № 16 «Про судову практику за позовами про відшкодування збитку», п. 15 якої встановлював, що «за позовами про відшкодування збитків, завданих неповнолітніми, які досягли 15-річного віку, суди не лише на прохання позивача, але й з власної ініціативи мають притягати до участі в справі як співвідповідачів батьків чи піклувальників (…) Майнова відповідальність батьків чи піклувальників у разі завдання збитків неповнолітнім, який досяг 15-річного віку, є додатковою, і на майно чи на інші доходи цих осіб стягнення може бути накладене лише за відсутності у неповнолітнього майна, заробітку чи інших джерел доходу, достатніх для відшкодування збитків» [81, с. 95].

Вважаємо, що ця Постанова додатково ускладнила пошук кандидатур на опікуна (піклувальника) для тих неповнолітніх сиріт чи дітей, позбавлених батьківської опіки, чия поведінка була небездоганною. Очевидно, що навіть далекі родичі, не кажучи уже про кумів, сусідів чи просто знайомих, у таких випадках змушені були остерігатися висунення позовів, спричинених

евентуальними деліктними діями своїх потенційних підопічних. Відтак неповнолітнього шибеника чекав інтернат.

З іншого боку, маємо і певні свідчення намагань державних органів, принаймні від середини 60-х років, скоротити число дітей, виховуваних державою в закладах інтернатного типу. Найчастіше йшлося про передачу дитини на виховання за договором патронату.

Підставою для виникнення відносин патронату є договір, укладений відповідним державним органом, а не акт органів опіки; припинення відносин патронату за відсутності згоди сторін є можливим лише у судовому порядку, і, нарешті, основне – патронат є оплачуваним. Винагорода передбачає не лише витрати на утримання дитини, але й оплату праці вихователя. Дослідник практики патронату в СРСР заслужений юрист РРФСР А. Пергамент стверджував, що «якщо ми звернемося до аналізу відносин, які складаються фактично у наш час за договорами патронату, то переконаємося, що вони лише формально називаються патронатом, а по суті становлять ту ж опіку, але з видачею опікунові допомоги на утримання дитини (…) Це прямо підтверджується встановленим правилом про те, що при призначенні дитині пенсії, грошової допомоги чи отриманні нею аліментів у розмірах, які перевищують винагороду за договором патронату, договір розривається, а вихователь призначається опікуном» [155, с. 73, 74].

Цей же науковець вказував: «якщо при патронаті у його первісному вигляді вихователями завжди були сторонні для дитини особи, для яких виховання дитини було додатковим засобом для життя, то тепер (йдеться пр середину 60-х рр. минулого століття. – *Н.Р.*) договір патронату, як правило, укладається з близькими родичами дитини. По суті єдиним критерієм вибору патронату як форми виховання є та обставина, що дитина не отримує пенсії чи інших засобів, а вихователь сам не в змозі йому їх надати» [155, с. 74–75].

Кодекс про шлюб і сім’ю (КпШС) Української РСР, прийнятий 20 червня 1969 р., у ст. 155 застерігав, що «при зловживанні правами і

зоставленні підопічних дітей без нагляду і турботи опікун чи піклувальник притягається до передбаченої законом відповідальності» [81, с. 477].

Положення про опікунську раду при виконкомі місцевої ради депутатів трудящих, затверджене 5 листопада 1974 р. Міністерством юстиції УРСР, Міністерством освіти УРСР, Міністерством охорони здоров'я і Міністерством соціального забезпечення УРСР, передбачало створення при кожному районному виконавчому комітеті опікунської ради у складі 7–11 осіб. Така рада складалася з депутатів районної ради, представників установ народної освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення із залученням представників громадськості, комсомолу, профспілкових організацій, жіночих рад, батьківських комітетів шкіл, ЖЕКів, добровільних товариств тощо. Встановлювалася загальна норма розгляду справ у опікунській раді – до 15 днів після отримання відповідної інформації про порушення прав опікуваних (питання про влаштування неповнолітніх, позбавлених батьківської опіки – до 5 днів) [81, с. 481]. Така прискорена процедура вирішення долі дитини теж, на нашу думку, збільшувала число вихованців інтернатів. Адже навіть у разі появи кандидатури опікуна (піклувальника) збір бюрократичних довідок міг тривати довше вказаного терміну.

На відміну від радянського аналога, буржуазне сімейне право в Австрії та міжвоєнній Польщі бюрократичні формальності зводило до мінімуму. Принаймні, довідки з місця роботи, про наявність власної житлової площі, несудимість, політичну благонадійність тощо не вимагалися. Щоправда, заборонялося призначати опікуном особу, засуджену за злочин, або ту, від якої «не можна було сподіватися, що вона як слід справлятиме опікунство». Якщо в УРСР для прийняття опіки вимагалася згода усіх членів родини потенційного опікуна, то в Австрії, а згодом у міжвоєнній Польщі ця вимога стосувалася лише чоловіків заміжніх жінок. Не вимагалося такої згоди, якщо йшлося про власну дитину опікунки, у випадку визнання чоловіка розумово хворим чи безвісно відсутнім, а також у разі розлучення подружжя [136, с. 163].

Державні наглядові органи у справах опіки (міські та повітові суди) слідкували за тим, аби опікунські функції не здійснювали особи, позбавлені власної волі, тобто визнані душевнохворими. Стандартний бланк, що заповнювався судовими чиновниками, у разі визнання рішенням судової колегії особи недієздатною, містив окремий пункт – чи той, хто позбавлений власної волі, не був (попередньо призначений) опікуном чи куратором [136]. Тим самим держава намагалася не допустити продовження здійснення функцій опіки громадянами, які втрачали дієздатність внаслідок душевної хвороби. Призначення опікуна відбувалося на основі: 1) заповідального розпорядження батька (якщо такого не було, бралася до уваги воля матері); 2) закону; 3) судового розпорядження. Пошуки опікуна, в разі відсутності заповіту, відбувалися відповідно до ступеня спорідненості осиротілої дитини, причому чоловіки однакового ступеня спорідненості (дід, брат і т.д.) мали перевагу над жінками (баба, сестра і т.д.), а родина батька (свекор, свекруха і т.д.) мала перевагу над відповідним ступенем спорідненості з боку матері (тесть, теща і т.д.). Могли відмовитися від прийняття опіки жінки (за винятком матері і баби), представники духовенства, діючі військові та цивільні чиновники, особи, старші за 60 років, а також ті, хто мав п’ятеро дітей та онуків, уже здійснював «одну тяжку або три менші опіки», а також ті, хто міг би справляти опіку «тільки з великим трудом або коштами з причини завеликого віддалення» [136, с. 163, 164].

Традиційна українська (польська, єврейська та ін.) сім’я намагалася не залишити «свого» сироту без належної опіки. Також опікун міг розраховувати на вигоди від користування майном опікуваного (нагадаємо, що в Радянському Союзі майно неповнолітнього опікуваного брала під свою опіку держава). Це деколи призводило до конфліктів між потенційними опікунами, які вирішувалися в суді.

Можливим виходом в разі їх виникнення слугувало призначення одній окремій дитині (кільком, чи усім разом осиротілим братам і сестрам) співопікуна (рідше – кількох співопікунів), або ж куратора *ad actum* поряд з

основним опікуном. Співопікун призначався в обов'язковому порядку, якщо такою була остання воля батька дитини; якщо про це просила мати опікуваної дитини; якщо дитині належала нерухомість, управляти якою, на думку суду, матері було не під силу; якщо мати-опікунка перебувала поза шлюбом та існувала необхідність кваліфікованого розпорядження належним дитині майном [136, с. 164]. Така ситуація могла виникнути, якщо позашлюбний батько, не бажаючи пов'язувати свою долю з «безпутною» матір'ю дитини, виділяв на утримання свого потомства якусь нерухомість чи робив банківський внесок. Суспільна думка виходила з того, що мати, яка не зуміла зберегти власну «честь» та довести справу до шлюбу, не зможе успішно розпорядитися і цими засобами, призначеними на утримання дитини. Рідше відбувалася зміна опікуна, усунення від обов'язку опіки (співопіки) або додаткове призначення співопікуна – уже через певний час після встановлення опіки.

До прикладу, справа про встановлення опіки над Янкув (Янків) Стефанією і Янкув (Янків) Параскевою [36], яку протягом 11 років (1917–1928) провадив Перемишлянський повітовий суд (Львівське воєводство). 22 вересня 1916 р. помер від сухот селянин Микола Янків, 32 роки. У покійного залишилася донька Стефанія від першого шлюбу з Паранькою Горин [36]. Після смерті батька 5-річна Стефанія залишилася при своїй матері, яка теж скоро померла (13 червня 1917 р.). Донька від другого шлюбу 2-річна Паранька Янків залишилася з матір'ю, другою дружиною покійного Миколи Янківа, – Катериною. Про бажання прийняти співопіку над обома доньками покійного заявив їх дід (батько М. Янківа) Микола Янків [36].

14 листопада 1917 р. 27-річна Катерина Янків прийняла опіку над своєю донькою Паранькою Янків, а на співопікуна запропонувала Матвія Пастернака, селянина з Добряниці, 56 років. Тим самим Микола Янків наразі усувався від співопіки, на яку претендував. Після смерті Параньки Горин, першої дружини М. Янківа, іншої його доньки, Стефанії Янків, Микола Янків став єдиним опікуном осиротілої дитини.

Покійному Миколі Янківу належали 3 морги поля під городом [36], обтяжені боргами до Банку Крайового (2.000 крон) та Банку Жидівського [36]. Дід Микола Янків, син Федька, звернувся до суду зі скаргою, що вдова від другого шлюбу Катерина Янків використовує спадкове майно безвідповідально. Маючи «значні доходи», витрачає їх на власні потреби, не погашуючи боргів чи навіть відсотків за ними, відтак створюючи загрозу втрати землі за іпотечною заборгованістю [36].

У відповідь на скаргу 28 листопада 1917 р. Перемишлянський повітовий суд уклав Декрет спадкування, за яким частка у 2/8 від спадщини померлого Миколи Янківа переходила до дружини Катерини, а Стефанії та Параньці Янків належало по 3/8 від спадкової маси [36].

Дід Микола Янків, діючи уже як співопікун малолітніх Стефанії і Параскеви Янків, звернувся до суду з проханням видати дозвіл на продаж частини належної їм земельної ділянки, обтяженої боргами: 1700 крон Крайовому банку та 1600 і 100 крон – фізичним особам [36]. По суті маємо відкритий конфлікт між співопікунами – матір'ю дітей та їх дідом. 23 квітня 1923 р. ця заява розглядалася у повітовому суді. Для з'ясування усіх обставин суд у Пермишлянах вирішив звернутися із запитом до Крайового банку у Львові [36]. Слухання справи відклали. 15 грудня 1926 р. суд виніс рішення про розподіл майна і задовільнення вимог кредиторів [36].

7 лютого 1928 р. повітовий суд прийняв рішення про розподіл тієї частини спадщини, яка залишалася після погашення боргів, що обтяжували спадкову масу. 5/16 наділу мало перейти малолітній Параньці, 3/16 – її матері Катерині Янків, з тим, що Стефанія Янків мала отримати доплату (компенсацію) у 42 зл [36]. Відзначимо побіжно, що співопікун Матвій Пастернак, свого часу запропонований Катериною Янків, участі у цих засіданнях уже не брав.

Тим самим задавнений конфлікт між опікунами (дідом і матір'ю однієї з сестер) був – з третьої спроби – вирішений у судовому порядку.

Роль державного наглядового органу (повітового суду) тут, у порівнянні з радянською моделлю, зведена до мінімуму. Наглядова інстанція не займається збором довідок на потенційних опікунів, а в разі сумніву чи спору встановлює співопіку, причому інколи число співопікунів може сягати 5–7 осіб, не обов'язково родичів. У разі виникнення конфлікту між співопікунами судова інстанція не починає з'ясовувати, хто з них достойніший, а вирішує суто майнову суперечку. Інтереси дітей захищені передусім в тому, що зберігається звичне середовище проживання, дитина не рве соціальних зв'язків з оточенням, як це відбувається з вихованцями державних інтернатів. Майно опікуваного, якщо таке є, перебуває у його полі зору, тож у разі виявлення зловживань дитина має змогу звернутися до інших родичів і навіть до суду.

Недоліком буржуазної моделі було те, що малолітні сироти та діти, позбавлені батьківської опіки, подекуди отримували опікунів, зацікавлених насамперед у власних інтересах.

Такого опікуна цікавив можливий зиск від оренди належного опікуваному майна, використання опікуваного на роботах у власному домашньому господарстві, а не його освіта чи професійний ріст. Це, своєю чергою, породжувало чисельні суперечки між опікунами та опікуваними, розв'язувати які був покликаний суд.

4.3. Юридична практика вирішення суперечок між опікуваним та опікуном (піклувальником)

В Радянському Союзі, в т.ч. в Українській РСР, справи про конфлікти між опікуном і опікуваним майнового і немайнового характеру до судового розгляду практично не доходили. Радянський закон непохитно (принаймні, теоретично) стояв на охороні прав дитини, а спроби підкупу суддів у таких

справах практично виключалися – залишався ще й партійний нагляд за судами, а тут ідеологічна складова була ще відчутнішою. Уже на засіданні опікунської ради конфлікт зазвичай вичерпувався – опікунові (піклувальнику) вказували на можливість притягнення до кримінальної відповідальності, роз'яснюючи, на підставі яких правових норм буде вирішуватися його справа.

Кримінальне законодавство союзних республік встановлювало відповідальність за зловживання опікунськими обов'язками до двох років виправних робіт або 300 руб. штрафу (ст. 124 КК РРФСР і відповідні статті КК союзних республік). Крім того, опікун, у випадку встановлення його вини, був зобов'язаний відшкодувати майнову шкоду, завдану підопічному [74, с. 32]. Однак, як вже зазначалося, зазвичай до цього не доходило.

У критичному випадку опікуна увільняли від здійснення його прав та обов'язків, що своєю чергою вимагало здійснення підсумкового розрахунку з опікуваним і відповідного звіту опікуна перед опікунською радою.

Відтак судові спори і позови опікуваного проти опікуна (чи навпаки) були вельми рідкісними, або й практично неможливими. Принаймні, нами не виявлено архівних справ такого роду у «зрілих» (маємо на увазі не післябуржуазних) радянських судах. У гіршому випадку тяжба починалася ще за капіталістичного ладу у міжвоєнній Польщі, а завершував її розгляд уже радянський суд на основі нових, радянських законів. Державна система нагляду за здійсненням опіки передавала ініціативу у вирішенні таких конфліктів у руки опікунських рад (та прокуратури).

У цьому була певна логіка, оскільки представництво інтересів опікуваного у суді за законом, має здійснювати опікун (піклувальник). Відтак для початку належалося звільнити попереднього опікуна (піклувальника), щоб новопризначений міг представити неповнолітнього у суді. Уже на етапі такої зміни опікунська рада роз'яснювала відстороненому опікуну його «неправоту» (інакше – навіщо відсторонювати) та зобов'язувала провести повний розрахунок.

Єдина реальна правова колізія, пов’язана з конфліктом опікуваного і його фактичного опікуна, не врегульована радянським законодавством аж до розпаду Союзу РСР у 1991 р., стосувалася аліментних зобов’язань т. зв. фактичних вихователів щодо неповнолітніх, прийнятих ними на виховання без офіційного встановлення стану опіки. Згідно зі ст. 85 Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб і сім’ю, фактичні вихователі були зобов’язані утримувати неповнолітніх вихованців, які потребують допомоги, також і в тих випадках, коли вони узяли до себе дітей на постійне виховання і утримання, а надалі спробували відмовитися від подальшого їх утримання.

Радянський правник В.А. Рясенцев писав у 1978 р., що призначення таких фактичних вихователів офіційними опікунами (піклувальниками) звільнятиме їх від аліментування, зоставлення ж у попередньому стані – означатиме позбавлення права на виховання [191, с. 43].

В. Шахматов звернув увагу на ситуацію, коли «надання допомоги дитині має тимчасовий характер (наприклад, у зв’язку з хворобою матері чи під час перебування відповідача у відрядженні, відпустці, перебування у родичів і т. п.». На думку юриста, «за таких умов стягнення аліментів не може відбуватися» [221, с. 177].

Натомість у буржуазному суспільстві конфлікти інтересів опікунів і опікуваних були явищем практично неминучим. Особливості вирішення таких конфліктів можемо спостерігати у справах про опіку в Галичині протягом кінця 1910-х – 1939 рр.

Цікаво передусім проаналізувати звичаєву (і судову) практику розподілу спадкової маси, якщо на неї претендували одночасно опікун і опікуваний (-ні).

Загалом можливими були наступні варіанти розвитку подій:

– **спадщина ділилася рівними частками між усіма родичами, включаючи опікуна і його підопічних.** Саме цей варіант практично завжди зустрічається тоді, коли від участі в розподілі спадкової маси усувається

пережилий член подружжя (або він з тих чи інших причин відсутній) і опікуном неповнолітньої(-іх) дитини(-ей) призначається повнолітній брат або сестра, які претендують на батьківську спадщину на рівних підставах з опікуваним(-и). Рідше зустрічаємо вказаний варіант, коли опікуном стає мати (батько) дитини. Конфлікти у таких випадках могли виникнути лише при досягненні підопічним повноліття, коли виникало питання про передачу спадкової маси та надходжень (а також і можливих збитків) від неї повнолітньому спадкоємцеві;

– **на підставі заповіту померлого опікун і опікувані ним неповнолітні члени родини (діти, молодші брати чи сестри) отримують різні (як правило, нерівноцінні) частки, залежно від останньої волі спадкодавця.** В таких випадках конфліктні ситуації, як правило, не виникали, оскільки спадкоємці повинні були прийняти волю померлого власника майна.

До прикладу, після смерті Григорія Татарчука з Переволочні, власника 6 моргів землі [48], опікуном для 4 неповнолітніх дітей була встановлена їх мати Катерина. За заповітом, усім спадкоємцям, включаючи дружину і дітей, належались конкретні ділянки батьківського поля [48]. Зрозуміло, що у цьому випадку досягнути повної рівності часток було практично неможливо.

Так, дочка Настасія (Тацька), як випливає з даного Олеським міським судом (Львівське воєводство) дозволу на її шлюб з якимось Петром Ковалишиним, «по батькові має близько 4 моргів поля» [48]. Підрахунки показують, що двом іншим дітям (третій – Гавришко Татарчук помер ще в 1912 р.) [48] та дружині померлого разом дісталося близько двох моргів із загальних шести спадкової маси. Очевидна несправедливість поділу у цьому випадку зумовлена належно оформленим заповітом спадкодавця, тож конфлікту не виникло;

– **опікун (пережилий член подружжя чи старший з дітей) отримує більше, ніж неповнолітні діти, які перейшли під його опіку.** Конфлікт міг

і не виникнути – тут усе залежало від того, чи був заповіт або своєчасне судове рішення.

Так, після смерті Івана Мисака 8 червня 1915 р. [43] четверо дітей, 1903, 1905, 1907 та 1913 р.н., перейшли під опіку матері Параньки Мисак [43]. Акт про смерть був укладений у Соколівці через шість років – 10 березня 1921 р., а Декрет призначення спадщини – 10 серпня 1922 р. Удові Паранці Мисак суд виділив 4/16 частки спадкової маси, кожному з дітей – по 3/16. Конфлікту не виникло, на нашу думку, тому, що діти й надалі залишалися неповнолітніми, і саме матері належало їх утримувати до повноліття.

У одному виявленому випадку частка матері-опікунки була аж утричі більшою, ніж у кожного з опікуваних дітей. Так, у справі про присудження спадщини Куницця Івана та про встановлення опіки над малолітніми Куницями Олексієм, Анною та ін. [59] міський суд в Жовкві 17 березня 1937 р. присудив 9/36 спадщини дружині Агафії, а кожному з трьох повнолітніх: Михайлові (28 р.), Катерині (26 р.), Марії (24 р.) та п’яти неповнолітніх дітей: Олексі (20 р.), Анні (18 р.), Ксенії (16 р.), Анастасії (11 р.), Іванові (10 р.) – по 3/36 частки спадщини [59]. Того ж дня суд встановив опікуном над неповнолітніми дітьми покійного його дружину Агафію та роз’яснив їй опікунські обов’язки [59].

Вважаємо, що більша частка матері-опікунки пояснювалася тими міркуваннями, що неповнолітні діти залишаться на її утриманні, у той час як повнолітні спадкоємці розпоряджатимуться своєю часткою у власних інтересах. Показово, що і в цьому випадку жодного конфлікту між дітьми і матір’ю не виникло.

Більшу, ніж у опікуваних дітей, частку спадщини міг отримати й батько-опікун, а не лише жінка (мати-опікунка). Так, у справі про встановлення і присудження спадщини Климак Марії [60] Жовківський міський суд (Львівське воєводство) розподілив спадкову масу так: 5/20 частки – чоловікові Гнату Климаку і по 3/20 частки кожному з п’яти дітей,

четверо з яких були неповнолітніми [60]. І у цьому випадку, на нашу думку, суд врахував ту обставину, що батько-опікун утримуватиме дітей;

– **опікун (зазвичай член подружжя, але не старший з дітей померлого) отримує менше, ніж діти, які перейшли під його опіку.** Розглянемо цей варіант на таких прикладах. Після смерті 5 квітня 1915 р. Францішка Ковалка, який залишив дружину Марію та дочку Катажину (18 квітня 1913 р. н.), останню передали під опіку матері [42]. Спадковий акт склали 16 серпня 1918 р., через 3 роки після смерті спадкодавця. Спадщину оцінили у суму 915 крон 75 гелерів [42]. Ухвалою повітового суду в Олеську (Львівське воєводство) 16 серпня 1918 р. спадкова маса розподілена у пропорції: ¼ частка – дружині, ¾ частки – неповнолітній доньці. Дружина не протестувала.

Спадщину по іншому спадкодавцю – загиблому на фронті Іванові Грицині (478 крон 57 гелерів) той же Олеський повітовий суд поділив у лютому 1917 р. між дружиною-опікункою Анною Курилко-Грициною та спільною донькою подружжя Ольгою у пропорції 7/16 частки – дружині, 9/16 – доньці. Не зовсім зрозумілі міркування, якими керувалися судді при встановленні пропорцій розподілу спадкової маси, але жодних оскаржень – ні в момент прийняття ухвали (наприклад, від родичів опікуваної по батьківській лінії), ні після (після досягнення Ольгою повноліття) не виявлено.

Померла при родах першої дитини 17 серпня 1935 р. Юлія Ган з родини Савлюків, залишила чоловіка Миколу та дочку Ксенію [57]. Її спадщина (земельна ділянка) була оцінена у 230 злотих [57]. 5 вересня того ж 1935 р. Жовківський міський суд (Львівське воєводство) виніс ухвалу, що чоловікові померлої належить ¼ ділянки, неповнолітній доньці – ¾ [57]. Виникає питання про підстави встановлення пропорцій розподілу спадкового майна. Разом з тим, констатуємо факт, що чоловік (батько)-опікун жодною мірою не виявив свого невдоволення і не спробував апелювати до суду вищої інстанції;

– опікун (батько, дід, третя особа) отримує пожиттєвий сервітут за здійснення обов'язку опіки.

Після смерті 4 жовтня 1912 р. Марії Мартинюк з Ангелівки, гміна Ожидів [41], справа про розподіл спадку розглядалася у суді. 26 листопада 1911 р. Олеський повітовий суд призначив її чоловіка Теодора Мартинюка опікуном двох неповнолітніх синів – Івана (1 вересня 1889 р. н.) та Петра (4 липня 1891 р.н.).

16 грудня 1912 р. Теодор Мартинишин від імені формально неповнолітніх (Івану виповнилося 23 роки, Петру – 21) синів звернувся до суду з клопотанням, оскільки померла не залишила заповіту, здійснити розподіл майна на основі діючого спадкового права. До спадку також була покликана Анастасія Мартинюк, у заміжжі Клеман, повнолітня дочка покійної [41]. Ухвалою суду уся спадщина покійної була поділена між трьома її дітьми на рівні частки [41], чоловікові частка виділена не була.

Проте вже 26 листопада 1925 р. (така перерва у часі, на нашу думку, свідчить про спеціальне звернення до суду чоловіка покійної – Теодора) повітовий суд в Олеську встановив пожиттєве право користування однією четвертою часткою спадкового майна для Теодора Мартинишина [41]. Згодом до справи про розподіл спадщини довелося ще повернутися. 4 березня 1934 р. перший відділ міського суду в Олеську підтвердив судове рішення десятирічної давності.

Спадщина, яка складалася з чотирьох земельних ділянок, підлягала розподілу між трьома спадкоємцями-дітьми у рівних частках. Одночасно за Теодором Мартинюком збереглося право пожиттєвого користування ¼ часткою «реальності, вказаної у пунктах a, b, c, d» [41], тобто кожної із земельних ділянок.

Те, що десять років потому було прийняте нове рішення суду у задавненій справі, на нашу думку, свідчить про конфліктну ситуацію у сім'ї Мартинюків після досягнення опікуваними синами повноліття. Суд же не

поступився своїм рішенням десятирічної давності ані в бік ослаблення, ані посилення.

Тобто, на наш погляд, тут спостерігаємо намагання суддів запобігти сутяжництву шляхом створення прецеденту перегляду попереднього рішення, навіть у випадку виникнення (чи виявлення) якихось нових обставин;

– **опікун не отримує взагалі нічого, уся спадкова маса підлягає поділу між дітьми покійного у тих чи інших пропорціях.**

Така ситуація виникала, наприклад, якщо спадкодавець складав заповіт на користь самих лише дітей. Як показує судова практика, це часто (але не–завжди) призводило до конфліктів між опікуном і опікуваними.

Приміром, якась Каміла Хрептовська у заповіті поділила навпіл спадкову масу між неповнолітніми сином і дочкою, залишивши на чоловіка сплату усіх боргів, якими була обтяжена спадкова маса [63].

Іван Гринчишин у заповіті розподілив належні йому земельні ділянки між 3-ма неповнолітніми дітьми – Стефанією, Йозефом і Миколаєм, нічого не позоставивши своїй дружині (матері неповнолітніх дітей), яка призначалася для них опікункою [56].

Відзначимо також ту незрозумілу обставину, що суд, який розглядав скарги т.зв. природніх опікунів на заповіти їх подружжя чи батьків, не умотивовував спеціально своє рішення посиланням на ті чи інші об’єктивні факти, як-от, стан здоров’я (інвалідність) опікуна, наявність або відсутність у нього інших джерел грошових надходжень (приміром, ренти від нерухомості, державної пенсії чи заробітної платні), наявність або відсутність нової сім’ї у опікуна тощо.

Не виключено, що, принаймні в окремих випадках, зацікавлений опікун (піклувальник) шукали якісь не надто прозорі підходи до високого суду. А це своєю чергою, породжувало напругу у стосунках між опікуном і опікуваним(-ми), призводило до ескалації конфліктів. Особливо це стосувалося ситуацій, коли з тих чи інших причин належний поділ майна

здійснювався через певний, інколі доволі значний час після відкриття спадщини.

За нашими спостереженнями, конфлікт між матір'ю-опікункою та опікуваними нею дітьми був загалом набагато рідкіснішим явищем, ніж конфлікт між рідними братами і сестрами, з яких старший був опікуном молодшого (-их). У разі майнового конфлікту між дітьми (братами і сестрами) предметом судового розгляду могла бути й загалом мізерна нерухомість (город, «халупа», господарське приміщення) чи копійчана грошова сума (тут, очевидно, уже йшли на «принцип»).

До прикладу, після смерті удови Анни Павлини залишилося 6 дітей, з них двоє – неповнолітніх [62]. Для Івана, 17 років, та Міхала, 12 років, 28 липня 1916 р. опікуном встановили їх заміжню сестру Марію Гавришків (друга за віком серед дітей померлої, проживала окремо від братів, у м. Буськ). Суд в Олеську (Львівське воєводство) здійснив розподіл спадщини померлої аж 13 січня 1926 р., тобто через 10 років, присудивши кожному з дітей рівну частку.

22 листопада 1932 р. до Олеського суду звернувся Міхал Павлина з позовом про стягнення з Марії Гавришків з Буська належної йому суми 36 крон 5 гелерів, а також про винесення судом такого ж рішення стосовно частки його брата Івана Павлини [62]. Проте, ще у грудні 1919 р. їхня опікунка Марія Павлина-Гавришків повідомила власті Олеська, що на забезпечення обов'язкової частки неповнолітніх Івана та Міхала Павлини нею зроблено банківські депозити у сумі 36 крон 5 гелерів на кожного [62]. Тож з врахуванням післявоєнної гіперінфляції 36,05 австрійських крон становили на 1932 р. символічну суму.

Те, що 33-річний Міхал через 10 років після досягнення повноліття вирішив у судовому порядку стягнути з колишньої опікунки-сестри задавнений борг, свідчить про ворожі стосунків між родичами.

Суд відправив справу на доопрацювання, але слухання так і не були поновлені.

Висловимо припущення, що тут далися взнаки громадська думка та громадське втручання. Навіть в умовах прискореного розкладу патріархальної сімї в 20–30-х рр. минулого століття це був ще дуже дієвий фактор суспільних відносин. Спробу судитися з братом чи сестрою (не кажучи уже про матір чи батька) український менталітет однозначно засуджував. Відтак саме громадський осуд гасив внутрісімейні суперечки.

Показовим прикладом громадського втручання у «внутрісімейний» конфлікт між опікуном і опікуваним є справа про установлення опіки над малолітніми Дякув (Дяків) Іваном, Теклею та іншими [50] з фондів Олеського повітового суду. 27 березня 1916 р. помер неімущий Гаврило Дякув, полишивши родині крихітну спадщину – готівку на суму 10 крон 62 гелери [50]. У 1927 р. пішла з життя і вдова, яка заповіла присадибний город у спільну власність двом молодшим синам: повнолітньому Олексі та малолітньому Теду (Федору). Старшим дітям – синові Івану та дочці Теклі – взагалі нічого не перепало.

Мізерна спадщина викликала неабияку ворожнечу. Опікуном Федорові була встановлена його сестра Текля Дякув, у шлюбі Калата. 26 квітня 1929 р. малолітній (1911 р.н.) Федір подав до Олеського міського суду скаргу, що сестра Текля, встановлена опікункою, його справами зовсім не займається, оскільки перебуває на службі у Львові. Внаслідок її бездіяльності брат Олекса протягом 2 років привласнює належне Федорові право користування спадковою часткою. Заявник також повідомив, що живе не у Розважу, де знаходиться злощасний город, а перебуває на службі в Олеську у якогось Гринька Максимовича [50].

Суд прийняв рішення про виклик на судове засідання Теклі (опікунки) та Олекси (відповідача) Дякувих. 8 травня 1929 р. сестра та брат позивача давали пояснення щодо того, що відбувається. Усі суми, що фігурують (доходи від землі, сплачені податки тощо) не перевищують 10 злотих річно. Так, за увесь 1927 р. опікунка Текля отримала від

співвласника городу Олекси лише 2 злотих, що залишилися після сплати податку. Разом з тим, як стверджували члени родини, малолітній Федір свого часу не дав на похорони матері жодної копійки, хоча його частка у цих сумарних витратах становила 10 зл. Отже, це він винний сестрі і братові, а не вони йому [50].

За роз'ясненнями суд звернувся до сирітської ради в Розважу.

22 травня рада повідомила, що покійна дійсно заповіла свій город у спільне користування синам. Свою частку Федір надав на 1929 р. Анні Вихопницькій з Розважу за річний платіж у 15 зл. Цю ж свою половину городу він надав Іллі Бабушевичу за 10 зл. річно. «Щодо будинку – халупа стоїть пусткою, а стодола розвалена, комора стоїть пусто. До того ж на заслуховуванні Євка Витязь (свідок – *Н.Р.*) зізналася, що не знає, чи Федір Дякув додав 10 злотих до кошту (на) погребіння матері. Посмертне вбрання робила Євка Витязь як кравчиня за життя померлої, а матеріал давала Текля Дякув, дочка ...» [50].

У справі № 120 міститься також документ від 29 травня 1931 р. Олеський повітовий суд на просьбу опікунки-сестри Теклі надав згоду на шлюб неповнолітньому Теодору (Федору) Дякуву, народженому 4 травня 1911 р., якому виповнилося (повних) 20 років, з якоюсь Мартою Лесньовською, 24 років, донькою Анни, заробітчанки з Гавареччини. Тобто, не зважаючи на судовий конфлікт, зміна опікуна так і не відбулася, а Текля й далі продовжувала залишатися опікункою Федора. На нашу думку, це свідчить, що внаслідок втручання у нього місцевої опікунської ради сторони прийшли до примирення.

У практиці повітових та міських судів зрідка траплялися справи, у яких різні опікуни дітей-сиріт, які походили з однієї родини, позивалися – від імені опікуваних дітей – між собою. Подібні тяжби зазвичай відзначалися тривалістю і безкомпромісністю.

4.4. Законодавче забезпечення та організація системи державного і громадського нагляду за здійсненням опікуном (піклувальником) своїх обов'язків

Завдання (функції) опіки в умовах буржуазного суспільства, а відтак і належне (чи неналежне) їх виконання опікуном, мали спільні та відмінні риси у порівнянні з функціями опіки у суспільстві соціалістичному від нього. При тому, що кінцева мета формально була однаковою – виховання опікуваного як повноцінного члена соціуму та захист його майнових інтересів – саме розуміння цих понять суттєво відрізнялося. У буржуазному вихованні молоді цінувалися передусім традиційні цінності, такі як освіта, зокрема професійна, вишуканість (шляхетність), належна побожність, цнота (особливо для дівчини) тощо.

В соціалістичному – політична зрілість (в розумінні відданості комуністичним ідеалам), фізичне здоров'я та готовність до «праці і оборони», колективізм, внутрішня стійкість до буржуазних впливів та релігійної пропаганди і т. п. Захист майнових інтересів опікуваного в соціалістичному суспільстві розумілися значно вужче – як належне збереження тієї невеликої власності, що могла бути в опікуваного (наприклад, сільської хати, швейної машинки, грамофона) та розумне, в інтересах опікуваного, розпорядження його грошовими сумами (спадок, пенсії по втраті годувальника) для здійснення невеликих побутових покупок.

В суспільстві буржуазному добрий опікун мусив турбуватися й про те, щоб власність опікуваного приносила належний дохід, а можливо, й примножувалася.

Відтак і належне (чи неналежне) здійснення опіки в цих суспільствах оцінювалося по-різному. Опікун, «хороший» для одного суспільства, міг виявитися «поганим» для іншого (приміром, віддав опікувану дівчинку на виховання до жіночого монастиря, сумлінно оплачуючи її харчування та

освіту з доходів від оренди належної сироті нерухомості). Тож і завдання контролюючих органів суттєво різнилися.

Вкажемо й на ту відмінність, що в радянській частині України основними контролюючими органами були державні структури, натомість у Східній Галичині, Буковині, Карпатській Україні – громадські структури, максимально близькі до конкретної дитини.

У Радянській Україні органи державного нагляду за здійсненням опіки складалися під впливом російського радянського зразка. В міру поширення радянської влади на Україні її територією поширювалася дія нормативно-правових актів РСФРР, а також приймалися нові, розроблені на підставі російських.

У березні 1919 р. при відділі охорони дитинства Народного Комісаріату соціального забезпечення було створено Раду захисту дітей під головуванням наркома соцзабезпечення М. Зубкова. Це був орган міжвідомчий – до його складу увійшли представники комісаріатів освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, шляхів сполучення і продовольства, а також від Російського та Українського Червоного Хреста. Декретами Ради Народних Комісарів України від 4 березня та 17 травня 1919 р. у відання Народного Комісаріату соціального забезпечення були передані націоналізовані притулки та дитячі будинки. Відтак, Рада захисту дітей від самого початку зосередилася на справі державної опіки над сиротами та дітьми, позбавленими батьківського нагляду. Протягом 1919 – першого кварталу 1920 рр. кількість дитячих будинків в Українській радянській республіці зросла з 200 до 300, а число вихованців – з 10 тис. до 20 тис. [2, с. 52–53].

У 1920 р. Раднарком України видав ряд декретів «дитячої» тематики, найважливішим з яких став декрет «Про охорону материнства і дитинства».

На засідання ЦК КП(б)У 20 червня 1920 р. було вирішено створити при РНК України Українську надзвичайну комісію захисту дітей. На виконання цього рішення з 29 липня 1920 р. почала діяти Рада захисту дітей (РЗД), що

підпорядковувалася Урядові і очолювалася його Головою Х. Раковським. Однойменний орган у складі НКСЗ був ліквідований.

Голод 1921 р. і завдання постачання продовольства з України в російське Поволжя різко звузили й без того невеликі ресурси державної системи допомоги дітям. Аби не допустити її повного розвалу, Український радянський уряд спробував організувати систему патронування – передачі безпритульних і бездоглядних дітей на утримання. За даними Секції допомоги голодуючим дітям, державними установами, господарчими органами, а також партійними, військовими, професійними та кооперативними організаціями патронувалися понад 8 тис. вихованців 106 дитячих установ. У окремих громадян перебували на патронуванні понад 6,5 тис. дітей [2, с. 56]. Ця ж установа підрахувала загальну кількість дітей, що потребували державного захисту, і станом на грудень 1921 р. це становило 80 тис. осіб.

Досвід РЗД дозволив створити новий надвідомчий орган – Центральну комісію допомоги дітям при ВУЦВК. Очолив цей орган Голова ВУЦВК Г. Петровський. Основним завданням цієї структури стало вилучення безпритульних з вулиць, що тривало до кінця 20-х рр.

Великий обсяг роботи виконувало громадське товариство «Друзів дітей». У березні 1927 р. РНК України прийняла рішення про ліквідацію районних комісій допомоги дітям, передавши їх функції цьому товариству.

На думку О. Анатолієвої, «істотною проблемою профілактики бездоглядності була відсутність правової бази застосування таких форм влаштування дітей, як усиновлення та опіка. Тільки у 1926 році під патронат було передано близько 15 тис. дітей (…) Опікунська справа здійснювалася лише в окружних містах. На початку 1929 року Народний Комісаріат соціального забезпечення та Центральна опікунська рада провели перевірку, метою якої було з’ясування, як здійснюється керівництво опікою. Виявилося, що штатних працівників опіки мали лише 12 окружних опікунських рад» [2, с. 64, 66].

Тобто, зіткнувшись наприкінці 1910-х – початку 1920-х рр.. з валом дитячої безпритульності, Українська радянська держава зробила ставку на державні форми опіки (дитячі будинки, нічліжки, їдальні для безпритульних дітей та підлітків). Улаштування потребуючих опіки дітей під патронат фізичних осіб, встановлення опіки чи усиновлення не набрали відчутних масштабів (приміром, Г. Петровський оцінював кількість дітей, що потребували допомоги, у 400 тис. осіб), за нескладними підрахунками, цими формами було охоплено до десяти відсотків потребуючих. Відповідно, і державний контроль за здійсненням опіки був швидше символічним – жодного власного майна опікувані чи патроновані апріорі не мали, тож у першій половині 1920-х рр. добровільний опікун (патрон) бачився мало не благодійником, який до того ж полегшував тягар державної системи соціальної допомоги. Контролювати такого «благодійника» держава бралася лише у разі претензій до нього як представника експлуататорського класу.

В передвоєнні та, особливо, післявоєнні роки державний нагляд за діями опікунів (піклувальників) став набагато дієвішим, проте й надалі наглядові структури реагували передусім на деліктну поведінку підопічного, а також на зловживання опікунськими правами, що могло знайти свій вияв у втягненні підопічного у злочинну діяльність, бродяжництво тощо.

Передусім відбулися суттєві зміни у порядку призначення опікуна. Так, до початку 1922 р. (до прийняття Циркуляра від 2 січня 1922 р.) особі про призначення її опікуном (піклувальником) органом опіки надсилалося повідомлення, після чого вона вважалася такою, що приступила до виконання своїх обов’язків. При цьому призначуваний не мав можливості відмовитися від опіки; також фізична особа не могла внести своєї пропозиції про призначення її опікуном [73, с. 20]. До 1950-х рр. процедура суттєво ускладнилася і залишалася такою аж до розпаду Радянського Союзу. Тепер уже кандидат в опікуни (піклувальники) повинен був вийти з відповідним клопотанням, а також надати відповідні довідки про себе та членів своєї родини. Паралельно збором матеріалів займався інспектор райвно (причому

не лише шляхом аналізу довідок, але й особистих бесід із сусідами кандидата, його колегами по роботі тощо), а питання по суті вирішувалося виконкомом місцевої ради.

Надалі той же інспектор районного відділу освіти був зобов'язаний наглядати за умовами життя та виховання підопічних – переважно шляхом систематичних відвідувань. Їх періодичність, принаймні теоретично, залежала від конкретних умов, у яких виховувалася дитина. Про кожне відвідування інспектор мав зробити відповідний запис, де вказувалися зміни в умовах проживання, а також поточні вказівки, дані ним опікуну (піклувальнику) [73, с. 20].

Зошити з записами зберігалися в особистих справах опікуваних, сюди ж вносилися їхні скарги і побажання, а також інформація про стан належного опікуваним майна.

Опікуни були зобов'язані вести ретельний облік усіх витрат, здійснених ними на утримання підопічного, і подавати до районного відділу освіти щорічний звіт не пізніше 1 лютого наступного року. В ньому вказувалося також те, як опікун турбувався про здоров'я опікуваного, його успіхи в школі, поведінка, стан належного йому майна тощо. Органи опіки зберігали право вимагати такого звіту і достроково – якщо виникали певні сумніви.

При виявленні порушень опікуна (піклувальника) могли зобов'язати відшкодувати шкоду, завдану майну опікуваного, усунути від обов'язку опіки (піклування) чи – у крайніх випадках – притягнути до кримінальної відповідальності. З ініціативою виходив відділ народної освіти, а вирішував справу, в залежності від серйозності порушень та висунутих опікунові звинувачень, відповідний виконком або суд.

Ця радянська схема мала ту слабку сторону, що опікувані були свого роду заручниками добросовісності конкретного інспектора районного відділу освіти, а також його суб'єктивного сприйняття умов життя дитини. Громадські організації та громадськість в широкому розумінні слова (сусіди,

вчителі, однокласники тощо), не кажучи уже про Церкву, відігравали відносно незначну роль.

Натомість у Західній Україні впродовж 1918–1939 рр. (у Буковині – до 1940 р., у Карпатській Україні – до 1945 р.) роль державних наглядових інстанцій (суду) була відносно незначною. Огляди умов проживання опікуваної дитини могли не проводитися роками. Натомість громадські інституції мали набагато ширші можливості. У літературі відзначено, що своєрідною наглядовою інституцією за справою опіки сиріт були т.зв. громадські ради. У селах Західної України до вересня 1939 р. сільська громада за майновим станом поділялася на чотирі виборчі кола. Кожне з них обирало однакову кількість радників (зазвичай 4 або 5). Радники обирали війта, а з 1935 р., коли польською владою були створені т.зв. зборові гміни, – солтиса. Один раз на місяць громадська рада збиралася на нараду, де вирішувалися різні питання, що становили громадський інтерес, зокрема й контроль за опікунством сиріт [5, с. 64–65].

Суд як наглядову інстанцію цікавив передусім належний захист майнових прав сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування. Усі виявлені на момент встановлення опіки і належні опікуваному готівкові суми відразу поміщалися на депозит у сирітську касу, а, отже, не могли бути використані опікуном без спеціальної згоди суду. Причому йшлося про всі, навіть дуже скромні кошти. Так, у Книзі реєстрації поступлень депозитів у сирітську касу [53] Яворівського повіту за вересень 1918 р. зустрічаємо депозити, належні неповнолітнім опікуваним: Анна (прізвище нерозбірливо) – 107 крон, Миколай Варбуда з Яворова Старого – 20 крон 70 гелерів, Іван Іванович – 100 крон, четверо неповнолітніх (прізвища нерозбірливо) – 80 крон на усіх, ще 4 неповнолітніх (прізвища нерозбірливо) – по 59 крон 41 гелеру на кожного, Іван Мацілко – 732 крони 84 гелери [53]. З урахуванням інфляції це були зовсім незначні суми, але навіть за ними опікун міг звернутися, лише достатньо обґрунтувавши своє прохання перед судом як наглядовою інстанцією.

Матеріальний інтерес опікуна полягав у доходах від оренди належного сиротам нерухомого майна, причому часто таким орендарем був сам опікун. Тут приховувалися можливості для зловживань, а відтак, виникала й необхідність контролю.

Формально опікун повинен був щорічно надавати судові як наглядовій інстанції у справах про опіку звіт про свої дії щодо управління майном. Проте звітувати перед урядовими інстанціями було відносно нескладно, оскільки молоді буржуазні держави, що виникли на осколках Австро-Угорської імперії, поки не ставили завдання налагодження всеосяжного контролю за опікою та піклуванням (були і значно важливіші завдання, що вимагали коштів і сил). Натомість громадський контроль (особливо у селах) був значно ефективнішим.

Буржуазне, зокрема польське, цивільне право визнавало за опікуном (а також і за співопікуном) можливість компенсувати здійснені ними витрати і навіть отримати певну винагороду за здійснення опікунських функцій (лише для основного опікуна). Рішенням Вищого Суду Польщі від 25 жовтня 1927 р. встановлювалося, що «співопікун може жадати лише звороту тих коштів, котрі були доцільні і потрібні для сповнення його обов'язків, а не має права до винагороди за справування опіки. Низші суди признали співопікунови лиш ті кошти і видатки, котрі наросли внаслідок поручених йому судом чинностей, як також тих чинностей, при котрих силою закона участь співопікуна була потрібна, а відмовили винагороди за саме справування співопіки, мотивуючи це тим, що лиш опікун має право до такої винагороди (...). Уряд опікуна і співопікуна є інституцією чисто горожанською (тобто цивільною – *Н.Р.*) і тому лише у виїмкових випадках, законом передбачених (§. 266, 267. з. ц. – а щодо співопікуна §. 214. і 282. з. ц.) може опікунчий суд призначити їм винагороду. В справі виїздів жалуючогося до Львова, то залежить від угоження суду, чи заходить потреба особистого переслухання співопікуна, бо з правила можна його переслухати через візваного суддю, якщо він мешкає в окрузі іншого суду. Загальне,

сумаричне начислення коштів «чисельних подань, тєлєграмів» і таке інше не надається зовсім до перевірювання і тому найв. Суд не узаглядниv зажалення [143].

Виникає закономірне питання про розміри цієї евентуальної винагороди. Як вказує джерело, «уряд опікуна мусить бути цілком безплатний. Коли маєток пупіля (опікуваного – *Н.Р.*) є значнійший а опікун придбав ощадності, суд може призначити опікунові винагороду, але вона не може виносити більш як 5 процентів чистого доходу [136, с. 165].

Як бачимо, польське право, на відміну від радянського, визнавало легальну можливість отримання винагороди основним опікуном – але виключно за рішенням суду. Проте позови такого роду на практиці були рідкісними, можливо, з причини незначного відсотка винагороди, право на яку ще треба було довести в судовому порядку. Висловимо припущення, що опікун знаходив інші, не такі складні та витратні (через звернення до суду, витрати на адвокатів) можливості.

З іншого боку, як уже вказувалося, справи за позовами опікуваних проти опікунів не були рідкісними.

Саме цим пояснювалася необхідність поєднання державного і громадського контролю за опікунською діяльністю.

Вказані функції належали гмінним сирітським радам та повітовим (міським) судам. Проте така спостережно-наглядова діяльність була для них не основною та фактично неоплачуваною, а отже, суттєво залежала від добросовісності державних і громадських контролерів. Втручання державних і сільських та містечкових самоуправлінських структур у справи опіки було явищем досить рідкісним, а сам нагляд мав нерегулярний, а подекуди і чисто формальний характер.

Закон, подібно до радянського аналога, встановлював обов’язок опікуна складати щорічні звіти про свою діяльність (протягом двох місяців після закінчення року, в УРСР – до 1 лютого), а також дати остаточний звіт (кінцевий обрахунок) після досягнення опікуваним

повноліття або зняття опіки в іншому випадку (наприклад, при вступі опікуваного у шлюб).

Найменше контроль стосувався тих випадків, коли опікуном був рідний батько напівсироти (напівсиріт). Тут зазвичай діяла презумпція, що ті чи інші суми надходжень були витрачені на потреби опікуваних.

До прикладу, наведемо справу про встановлення опіки над малолітніми Обрембальськими, що розглядалася в Перемишлянському (Львівське воєводство) повітовому суді у 1921–1924 рр. 27 травня 1920 р. померла Анна з Дзякович Обрембальська, полишивши чоловіка, 5 самостійних повнолітніх та 6 неповнолітніх дітей «під владою батька» [29]. Покійній, окрім нерухомості, належали й певні грошові суми, зокрема допомога за призваного до армії старшого сина у розмірі 100 марок на місяць [29] за термін від 1 вересня 1919 р. (дата призову сина) до 27 травня 1920 р. (дата її фактичної смерті). Означена сума була віднесена до спадкової маси покійної Анни Обрембальської та передана її родині. Протягом тих трьох років, що тривала тяжба між спадкоємцями, ні вони, ні суд не вимагали від батька сімейства, чоловіка покійної, звіту про те, як ці та інші грошові суми зі спадкової маси померлої були витрачені чи розподілені між спадкоємцями.

Дещо іншою була ситуація, коли опікунські функції здійснювала біологічна мати напівсиріт, як приклад, розглянемо справу про присудження спадщини Вернюка Миколи (Михайла) [44]. Померлий в 1918 р. у військовому шпиталі в Пльзені рядовий австрійської армії Михайло Вернюк залишив доньку Євгенію, 1911 р.н., та сина Мирона, 1913 р.н. На підставі устави від 18/3 1921 (dz. U.R.P. Nr 32/21 poz. 192) та устави від дня 4/8 1922 р. (Dz. U.R.P Nr. 67/22 poz. 608), починаючи від 1 лютого 1924 р, дітям-сиротам виплачувалася грошова допомога. Кошти перераховувалися повітовому суду в Олеську як владі надопікунській, а уже ним поміщувалися до Каси Скарбової у Золочеві [44]. Коли у матері-опікунки Катарини Вернюк виникла нагода придбати у якогось Йосифа Дубаса за 1000 зл ділянку в 1 морг землі, вона звернулася до суду для отримання накопиченої ренти

1098 зл 36 гр готівкою (різниця мала піти на оформлення угоди про придбання земельної ділянки на ім’я неповнолітніх дітей) [44]. Суд прискіпливо розглянув це звернення і таку згоду надав.

Одночасно, як випливає з матеріалів справи, мати-опікунка Катарина Вернюк вільно розпоряджалася натуральними доходами з нерухомого майна, яке залишилося у спадок і було у судовому порядку розподілене між дружиною і дітьми [44]. Контроль за вказаними надходженнями був цілковито формальним, суд задовільнявся щорічними усними заявами матері-опікунки про «нормальний стан» ведення господарства. Якихось спеціальних обстежень умов проживання напівсиріт не проводилося.

Вважаємо, що державні наглядові інстанції з певною довірою ставилися до т.зв. природніх опікунів (батька чи матері) напівсиріт. Разом з тим, кредит довіри до батька-опікуна був зазвичай дещо вищий (вільне розпорядження сумами, що надходили з державних фондів пенсійного забезпечення).

Це ж стосується й інших опікунів з числа родичів. Чим ближчим був ступінь спорідненості, тим рідше і з меншою ретельністю державні наглядові служби контролювали стан опіки.

Інший визначальний фактор – це спадкова маса (чи її частка), яка належала опікуваному на правах особистої власності. Якщо спадкового майна було обмаль чи його не було взагалі, суди і гмінні сирітські ради виявляли значно менший інтерес до дій опікуна.

На підтвердження цих міркувань наведемо акт обстеження умов життя чотирьох малолітніх підопічних – Івана, Теклі, Олекси і Фед(ор)а Дякувих з Розважа (Львівське воєводство), здійснений місцевою сирітською радою 15 грудня 1925 р. на виконання розпорядження Олеського повітового суду [39]. Померлий батько залишив їм спадщину готівкою – на суму 10 крон 62 гелери, жодної нерухомості не було [39].

Опікуном призначили матір. Перевіряючі навіть не здійснили візуальний огляд умов проживання підопічних, а обмежилися тим, що

викликали опікунку Марію Дякув, аби з її слів записати відповіді на два питання зі стандартного бланку:

«Чи господарство малолітніх № будинку 113 добре провадиться і ким?

– Господарство посідає лише мати і провадить (його) сама.

1. Чи будинки і господарський інвентар є в доброму стані?

– В доброму стані.» [Там само, а. 1].

Більше жодних обстежень не було аж до самої смерті матері-опікунки. Формальність такого державного і громадського контролю – поза найменшим сумнівом, але вона має своє пояснення: а) близький (найближчий з можливих) ступінь спорідненості опікуна та опікуваних; б) мізерна сума спадкової маси, належної опікуваним.

Навіть доля круглих сиріт мало турбувала наглядові інстанції, якщо вони не мали значного майна (нерухомості чи банківського вкладу) або постійних джерел надходжень, як-от пенсії, грошові перекази з-за кордону тощо.

На підтвердження приведемо матеріали справи про присудження спадщини Рижан Марії та про установлення опіки над малолітніми Рижан Луцем, Ксенією та Олексою. 24 жовтня 1914 р. в Боложицеві померла Рижан Марія, чоловік якої Іван перебував на фронті, залишивши чотирьох дітей 1905, 1907, 1910 і 1913 р.н. [46]. Олеський суд (Львівське воєводство) аж 24 березня 1916 р. призначив опікуном малолітніх дітей якусь Зофію Рижан [46], вірогідно, родичку. Спадщину померлої оцінили у 32 крони 50 гелерів [46]. Після цього влада втратила будь-який інтерес до напівсиріт. Тільки на початку 1926 р. наглядова інстанція (Олеський повітовий суд) звернулася до сирітської ради у Боложицеві із запитом, чи повернувся з війни Іван Рижан. 1 березня 1926 р. складено відповідь, що Іван Рижан з війни повернувся, узяв дітей під опіку і «справується сам над своїми дітьми» [46].

Наглядовій інстанції (судові) навіть не було відомо, що призначений опікун Зофія Рижан склала свої обов’язки (де-юре ніхто цю опіку не відміняв ні до 1926 р., ні після). Не згадуємо уже про те, що умови життя чотирьох

напівсиріт, навіть залишених під опікою близької родички, мали б хоч кілька разів за десять років привернути увагу наглядових інстанцій.

Можливо, принаймні у цьому випадку, забудькуватість польських властей пояснювалася ще й тим, що діти загиблих вояків користувалися правом на отримання державної пенсії за втратою годувальника. Відтак, контролювати стан опіки над ними було для бюрократа «не цікаво», адже це могло обернутися початком виплат належної компенсації, а отже додатковим тягарем для державного бюджету.

Для прикладу, вояк Ян Мовний рішенням Окружного цивільного суду у Львові ще 31 січня 1922 р. був визнаний таким, «що не пережив день 1 березня 1919 р.» [55]. Залишилися сиротами троє неповнолітніх дітей. Згідно устави від 18 березня 1921 р. та ряду інших нормативних документів, що приймалися польськими властями у часовому проміжку від 18 березня 1921 р. до 1 жовтня 1928 р., діти-сироти загиблих на війні військовослужбовців мали право на державну пенсію. Дружина Яна Юлія звернулася до Ізби Скарбової у Кракові, яка власне і займалася питаннями виплати пенсій сім'ям загиблих вояків і тих, що пропали безвісти, дещо запізно – аж у 1931 р. На той час старші з дітей (Марія та Август) уже досягли повноліття і втратили право на таку пенсію. 9 липня 1931 р. Ізба Скарбова повідомила пані Юлію Мовну, що молодшій з дітей, Анні, народженій 18 квітня 1914 р., належить рента по загиблому батькові – від дня 31 жовтня 1931 р., що до досягнення нею повноліття складе разом 359 зл 40 гр. Ця сума буде перечислена міському судові у Щирці [55]. І дійсно, Анна Мовна, в заміжжі Тарновська, цю суму отримала у 1935 р., лише після свого особистого звернення до суду [55]. А на двох інших дітях загиблого вояка польська бюрократична машина кошти зекономила.

Отже, нагляд за «сирітськими» справами дітей загиблих військовослужбовців з боку державних наглядових інстанцій (повітових та міських судів) був вибірковим. Для отримання державної пенсії вимагалася ініціатива самого зацікавленого сироти (його опікуна). Якщо ж таку

ініціативу виявили запізно або з тих чи інших причин узагалі не виявили, наглядові інстанції не надто поспішали встановлювати справедливість. Зрозуміло, що й нерозторопного опікуна держава не карала.

Разом з тим, у випадках смерті фізичних осіб урядові установи реагували оперативно. Наприклад, у справі про опіку над малолітніми Обрембальськими Людвікою, Юзефом та ін. матері 6-ох дітей належала допомога від Війська Польського, до якого був призваний її син Станіслав, у розмірі 100 марок місячно. 27 травня 1920 р. Анна Обрембальська померла, а 1 червня 1921 р. Повітова призовна комісія чітко визначила, що допомога буде виплачена лише за термін від дня призову 1 вересня 1919 р. до дня смерті Анни Обрембальської, 27 травня 1920 р. [30]. Те, що без державної допомоги зосталися неповнолітні брати і сестри Станіслава, призовну комісію не цікавило – буква закону поширювалася лише на матір юнака.

Зустрічаємо в практиці роботи гмінних сирітських рад та повітових судів й інші свідчення бюрократизму та формалізму, що виявлялися у відписках.

Приміром, 22 квітня 1937 р. Перемишлянський (Львівське воєводство) міський суд як наглядова інстанція у справах опіки зробив запит до гмінної сирітської ради у Новосілках про стан маєтку народженого поза шлюбом Михайла Осадця [35].

Михайло народився 1 червня 1919 р., а опіка над ним була встановлена за рішенням суду в лютому 1921 р. [35]. Прості підрахунки показують, що 16 років доля підопічного наглядову інстанцію мало цікавила. 2 червня 1937 р., з певним запізненням проти відведених двох тижнів, гмінна сирітська рада повідомила суд, що мати опікуваного повторно вступила у шлюб і мешкає у громаді Хемниця цього ж повіту, забравши малолітнього Михайла до себе [35]. На тому й зупинилися. Отримавши відповідь-відписку, наглядова інстанція – міський суд – уже не робила жодних нових спроб проконтролювати умови життя опікуваного, який потрапив у інший населений пункт цього ж повіту.

Бюрократизм у роботі державних наглядових інстанцій (повітових і міських судів) виявлявся й у тому, що значна частина сиріт, напівсиріт та дітей, позбавлених батьківської опіки, так ніколи й не отримувала офіційного опікуна. Зрозуміло, що майнові інтереси дитини страждали, оскільки звіт можна було вимагати лише від опікуна де-юре. Навіть якщо дитина й виростала під наглядом близьких чи далеких родичів, їх фактичну опіку вважати повноцінною не можна.

З таким зустрічаємося у справі про встановлення опіки над (майном) Москвяк Анною [34]. Анна Москвяк з Дунаєва Перемишлянського повіту (Львівське воєводство) ще на поч. ХХ ст. виїхала «до Америки», зоставивши на родичів сина Гілярія. Коли той підріс, самочинно захопив належних матері 5 моргів землі, щоб самостійно господарювати. Родичі висунули позов про визнання Анни Москвяк безвісти відсутньою зі встановленням офіційного куратора для її майна [34].

Маємо показові свідчення керівництва гміни, солтиса громади Дунаїв та кількох сусідів [34]. Як виявилося, Анна Москвяк разом з чоловіком ще приблизно 20 років тому виїхала до Америки, її ж син ріс під наглядом анонімних «родичів», які увесь цей час провадили господарську діяльність на ділянці його матері. 28 вересня 1922 р. повітовий суд виніс рішення про те, що надалі користуватися землею має право якась Катерина Шаравська, але повнолітній Гілярій Москвяк призначається куратором нерухомого майна своєї матері [34].

Отже, по-перше, без офіційного встановлення опіки (та особи опікуна) інтереси дитини не були дотримані. По-друге, жодна з наглядових інстанцій – від гмінної сирітської ради до повітового суду – протягом 20 років не виявила бажання втрутитися, аж поки уже повнолітній Гілярій Москвяк не почав відновлювати справедливість самостійно.

Проте навіть втручання з боку наглядових інстанцій (у тих випадках, коли опіка була встановлена, а контроль здійснювався) ще не гарантували, що майнові та інші права опікуваного(-их) будуть достатньо захищені.

Далеко не завжди наглядові інстанції, передусім гмінні сирітські ради, захищали інтереси саме дитини, а не опікуна. Очевидно, що особистий авторитет опікуна в сільській громаді, його зв'язки, а іноді й посадове становище тут відігравали значну роль.

Відтак певний інтерес викликає справа про присудження спадщини Гнида Марка та про установлення опіки над малолітніми Гнида Василем, Стефаном та ін. [49], що протягом 12 років розглядалася в Олеському (Львівське воєводство) повітовому суді.

Спадкодавець помер ще за Австрії, 4 березня 1915 р., залишивши повнолітнього сина Івана від першого шлюбу, удову Анну з 7 дітьми: Василем (повнолітнім), Стефаном, Анною, Теклею, Павлом, Марією та Михайлом, відповідно 1896, 1899, 1902, 1904, 1908 та 1911 р.н. [49]. Молодші діти, як завжди у таких випадках, потрапили під опіку матері. Спадкова маса була оцінена у 2056 крон 56 гелерів, або менш ніж по 250 крон на кожного потенційного спадкоємця.

Старший син, Іван Гнидь, порвав зв'язки зі своїми зведеними братами і сестрами. Тож, коли мати-опікунка Анна померла, опікуном неповнолітніх виявив бажання бути якийсь інший Іван Гнидь, але «син Василя», а не Марка. 27 лютого 1925 р. він звернувся до суду з просьбою затвердити угоду з нерухомістю (імовірно йдеться про оренду), яка належить неповнолітнім. При цьому самозваний опікун заявив, що мати дітей померла, а він є опікуном малолітніх Василя, Стефана, Анни, Теклі, Марії, Михайла і Павла Гнидь [49]. Станом на 1925 р. неповнолітніми залишалися лише 3 молодших з 7 перелічених «опікуном» дітей. Тим не менше, Олеський повітовий суд 26 березня 1925 р. затвердив угоду і визнав Івана Васильовича Гнидь опікуном Марії і Михайла Гнидь, куратором майна відсутнього Василя Гнидь та спадкового майна померлого Стефана Гнидь [49].

Розподіл спадкового майна був здійснений відповідно до вимог закону – за участю гмінних таксаторів – у 1925 р. У тому ж 1925 р. опікун Іван Гнидь продав належну опікуваному ним Михайлові корову за 140 зл,

віддавши половину готівки (70 зл) Анні Гнидь, а другу половину привласнив без жодних пояснень [49].

Малолітній Михайло Гнидь у 1925–1926 роках проживав у своєї сестри Анни. У 1927 р. опікун узяв його до себе на проживання разом з належним йому майном. Того ж року він надав гмінній сирітській раді звіт, де зокрема вказав, що доходи від продажу 4 кіп пшениці (по 40 зл за копу), 2 кіп жита (по 30 зл), 1 копи ячменю (по 30 зл) та 1 копи гречки (по 30 зл), а також сіна (ще 32 зл) склали загалом 297 зл (фактично 352 зл – *Н.Р.*). Натомість витрати на утримання сягли 451,40 зл. До цієї суми входили щоденні витрати (365 зл. на рік) на харчування, 11,20 зл – на ліки, і навіть 0,70 зл – на якусь «водну спілку» (*spolka wodna*). Отже, навіть враховуючи 70 зл, присвоєних опікуном за продану корову опікуваного, той залишався винним опікунові ще 84,40 зл [49].

19 жовтня 1928 р. місцева сирітська рада переслала повітовому суду в Олеську матеріали засідання, на якому звітувався опікун Іван Гнидь.

Йому вдалося переконати раду, що опікуваний є хворим, непридатним до праці і не може вважатися навіть «слугою» [49]. Щоправда, незрозуміло, чому на ліки для цієї цілком безпорадної дитини за рік витрачено 11,20 зл, тобто менше ніж по 1 злотому на місяць.

Рада сирітська вказала, що не бачить зловживань з боку опікуна. А далі в тексті червоним олівцем підкреслено: «А хто поза Радою сирітською має щось проти того освідчення, може собі то перепровадити через суд» [49]. В результаті опікуваний Михайло удруге переселився до сестри, під її догляд (якщо дійсно був аж таким хворим), а його земельним наділом і далі розпоряджався опікун.

Помітні очевидні упередженість опікунської ради та відверта пасивність наглядової інстанції – повітового суду. Можемо зробити припущення, що Іван Васильович Гнидь був у селі людиною знаною, з певними зв’язками, натомість сирота Михайло та його брати і сестри – відвертими злидарями, не вартими уваги.

Вже при побіжному перегляді матеріалів опікунської справи відзначаємо поблажливість державної наглядової інстанції (суду) та її громадського аналога (місцевої сирітської ради) до самопроголошеного опікуна. Сирітська рада, чиє призначення – захищати інтереси передусім сиріт, не лише виправдала опікуна, а ще й залишила підопічного з боргом. При цьому усі обчислення робилися з подачі опікуна, на віру, без жодної перевірки їх обґрунтованості.

Відтак, нагляд у відносини опікуваного й опікуна наглядові інстанції здійснили, але в інтересах останнього.

Державні та громадські наглядові інстанції не поспішали втручатися й у тих випадках, коли опікун своїми діями надавав перевагу комусь одному з кількох опікуваних, навіть якщо інтереси інших при цьому ним відверто нехтувалися.

Після визнання безвісти відсутнього Яна Мовного таким, що загинув на війні [54], його дружина Катерина здійснювала опіку над трьома дітьми – Марією (1910 р.н.), Августом (1912 р.н.) та Анною (1914 р.н.)., віддаючи відверту перевагу молодшій. Так, у 1931 р. опікунка виклопотала пенсію по загиблому батькові, проте тільки для Анни [54]. Коли ж з’ясувалося, що її покійному чоловікові належить 1/4 спадщини від першої дружини Катерини, померлої ще у 1905 р., опікунка вирішила, що сума у 429 зл 73 гр має відійти Анні Мовній, замужем Тарновській [54].

Як відомо, норми цивільного права передбачають, що його суб’єкт повинен виявити власну волю для здійснення належних йому прав, у тому числі й щодо прийняття спадщини. Щирецький повітовий суд (Львівське воєводство) як наглядова інстанція у справах про опіку не заперечував проти дій опікуна щодо фактичного усунення від виявленої спадщини (належної покійному батькові частки від першої дружини) двох інших дітей покійного.

Тут постає й інший аспект питання – що саме може вважатися неналежним виконанням опікунських обов’язків, де пролягає межа між допустимою недбалістю і зловживанням обов’язками, що вимагає втручання

наглядової інстанції. Варто також з'ясувати, чи у всіх випадках, коли бездіяльність опікуна завдає шкоди інтересам опікуваної дитини (дітей), повинні втручатися органи громадського і державного контролю.

У ряді випадків можна зафіксувати певну пасивність опікунів у справі відстоювання прав опікуваного, що безперечно йшло на шкоду такому малолітньому.

Приміром, у справі про опіку над Панчуком Стефаном [31], що розглядалася в Перемишлянському (Львівське воєводство) повітовому та міському судах протягом 1921–1937 рр., внаслідок пасивності опікуна протягом 17 років (з 1921 по 1938 рр.) не стягувалися аліменти з вірогідного батька, який заперечував своє батьківство. Гмінна сирітська рада і повітовий суд як наглядові інстанції у справах неповнолітніх не поспішали втручатися в ці правовідносини, приймаючи рішення на чиюсь користь.

Висловимо припущення, що вичікувальна лінія поведінки наглядових інстанцій (як громадських, так і державних) була не випадковою. Дітям, позбавленим майна, підшукати опікуна було важко, оскільки останній не мав жодного зиску зі своєї по суті благочинної діяльності. Якби контроль наглядових інстанцій був надто прискіпливим, бажаючих узяти на себе цей громадський обов'язок могло б узагалі не виявитися.

Разом з тим, нами зафіксовано випадки, коли наглядові інстанції боролися не тільки зі зловживаннями, але й з недбалістю і навіть невиправданою пасивністю опікунів, що явно перевищувало суто бюрократичні обов'язки.

Приміром, мати Михайла Ількува, позашлюбного сина якогось Анджея Ковцуна, протягом 12 років (1914–1926 рр.) не зверталася до судових інстанцій, можливо, сподіваючись, що біологічний батько дитини одумається і повернеться у сім'ю. На жаль, ці надії не справдилися.

20 лютого 1926 р. Олеський повітовий суд доручив місцевій сирітській раді провести обстеження умов життя малолітнього Михайла Ількува. До 7 запитань у типографському бланку чиновник з Олеського повітового суду

власноруч дописав: 8. Чи Анджей Ковцун дав для дитини якийсь маєток, чи, якщо не дав, який саме маєток посідає? [47]. Іншим почерком (треба думати, члена сирітської ради) вписано: Анджей Ковцун одружився з Катариною Берестовою (…) не дав для дитини жодного маєтку, а посідає близько 1/3 морга поля. Належало б тій опікунці потурбуватися про те, щоб він надав якийсь маєток на дитину [47].

До цього прислухалися. 26 березня 1926 р. в повітовому суді Олеська розглядався позов Анни Ількув до Анджея Ковцуна, «натурального батька неповнолітньої дитини Міхала Ковцуна» [47]. Відповідач визнав себе батьком позашлюбного сина Анни Ількув, але пояснив, що не дає нічого на утримання дитини, бо нібито не має жодного маєтку [47]. Мати Михайла Ількува тим не менше внесла аліментний позов.

Цікавим є той факт, що ініціатива наглядових інстанцій (висловлена у повітовому суді і підхоплена членами місцевої сирітської ради) сприяла активізації зусиль матері-опікунки у відстоюванні матеріальних інтересів позашлюбної дитини. Михайло Ількув, як випливає з документів справи, народився 18 вересня 1914 р. Мати була призначена опікункою на засіданні Олеського повітового суду 23 травня 1916 р. [47]. Тим самим можемо відзначити повну пасивність матері-опікунки навіть у здійсненні тих правочинів, які відповідали нагальним потребам опікуваної дитини. Натомість між рекомендацією наглядової інстанції про те, що опікунці належало б потурбуватися, аби Анджей Ковцун надав якийсь маєток на утримання позашлюбного сина (10 березня 1926 р.) і розглядом позову у повітовому суді (26 березня того з року) пройшло заледве два тижні.

Прогнозованішою бачилася ситуація, коли дії опікуна відзначалися не лише пасивністю, але й умислом, а зловживання ставали відвертими і очевидними. У цих випадках наглядові інстанції змушені були застосовувати ті владні повноваження, яких вимагали від них посадові інструкції.

Зіткнувшись з непорядністю і корисливістю, гмінні сирітські ради усували офіційних опікунів від виконання ними частини належних їм

функцій, зокрема, кураторства майнових справ неповнолітнього. Звичайно, для такого рішення повинні були існувати суттєві підстави. Прикладом такого втручання може слугувати справа про встановлення і присудження спадку Лин Марії [58] з практики Жовківського повітового суду (Львівське воєводство). 18 вересня 1935 р. в Кунині померла Марія Лин, удова 57 років [58]. Її чоловік Гринь Лин помер за 5 років до того. Від шлюбу залишилися: син Іван Лин, 35 років, донька Анастасія Дзвоник (з Линів), 26 років, син Олекса Лин, 22 роки, який відбував кримінальне покарання в м. Тєшині, а також неповнолітня Єва Лин, 15 років. Опікуном для неї була призначена заміжня сестра Анастасія Дзвоник [58].

9 листопада 1935 р. міський суд в Жовкві заслухав свідчення Дмитра Зюбука, Яна Галича та Францішка Іванця, які стверджували, що помираюча Марія Лин встигла скласти усний заповіт, за яким передала увесь свій маєток неповнолітній Єві Лин, 50 злотих заповідала синові Олексі, і нічого – двом іншим, бо «решту дітей уже попосажила» [58].

Схоже, заповіт став неприємною несподіванкою для старших дітей, бо 5 грудня 1935 р. до нотаріуса Казиміра Ладлєра, як до комісара судового, прийшли Анастасія з Линів Дзвоник та Іван Лин. Перша відмовилася від діючої на цей час згоди провадити опіку над сестрою, яку вона висловила 30 жовтня 1935 р., під тим формальним приводом, що постійно проживає у Крехові і не може опікуватися неповнолітньою та її маєтком, а неповнолітня не хоче перебиратися до неї. Нотаріус Ладлєр негайно запропонував Іванові Лину прийняти опіку, але й той відмовився, не побажавши надати жодних роз’яснень [58].

Колективна відмова старшого брата та сестри від опікунських обов’язків (ще один потенційний опікун на той час перебував за ґратами) створювала необхідність призначення опікуна Єві Лин через суд.

Сама ж Єва Лин висловила бажання мати опікуном якогось Олексу Липницького з Кунина, «близького сусіда» [58]. Це побажання підтримувала і сирітська рада Кунина. Але поки справа чекала свого вирішення в суді,

сирітська рада виявила, що Настя Лин, замужем Дзвоник, вже продала хату неповнолітньої сестри Єви Лин якійсь Насті з Коцьомів-Іняк з Крехова за 120 зл [58]. З утратою житла Єва Лин втратила і сусіда, а захистити її права у суді формально було нікому. Тим часом повернувся Олекса Лин, який 28 лютого 1936 р. з'явився у суд разом з братом Іваном, аби требувати у нього – як опікуна Єви Лин – належні за заповітом 50 зл.

Ненормальність ситуації була очевидною і вимагала реакції сирітської ради Кунина. 28 квітня 1936 р. вона доповіла Жовківському міському судові, що здала в оренду землю неповнолітньої Єви Лин чотирьом орендарям, в тому числі й Іванові Лину, за відповідно 80, 15, 17,60 та 4,60 зл річно [58]. Та ж сирітська рада (а не опікун) згодом виплатила Олексі Лину належні йому за заповітом Анни Лин 50 зл [58].

Іван Лин сповнював обов'язки «опікуна» недовго. 18 травня 1937 р. Жовківський міський суд зі згоди офіційного опікуна Івана Лина дав 16-річній Єві Лин дозвіл на шлюб з якимось Василем Гринюком. Посаг нареченої склав 5/4 морга поля [58].

У розглянутій справі обидва опікуни Єви Лин відверто нехтували її правами. Сестра, відмовившись перед судом від опікунства, продала хату, що за заповітом належала опікуваній. Обох братів, схоже, також цікавили лише власні інтереси. Місцева сирітська рада на власний розсуд, без окремого рішення наглядової інстанції почала курувати майновими справами неповнолітньої сироти, чим частково перебрала на себе функції опікуна. При цьому одна з угод по оренді належного Єві Лин майна була укладена сирітською радою з її офіційним опікуном – братом Іваном. «Обов'язки» ж останнього звелися до надання згоди на шлюб неповнолітньої сестри.

Оперативність і зваженість дій наглядових інстанцій була рідкістю. Питання зазвичай впиралося у фактор людської порядності членів гмінних сирітських рад та окремих чиновників міських та повітових судів.

Про продажність буржуазного суду свідчить справа про встановлення опіки над Шнайд Йідес (Юдитою Шнейд), що провадилася в

Перемишлянському повітовому і міському суді (Львівське воєводство) з 1925 по 1938 рр. [33].

У 1925 р. Бейля Шнейд звернулася до суду з просьбою про встановлення батьківства для трьох її дітей у особі біологічного батька – Вольфа Паперніка. Суд визнав його батьком [33].

У позовному переліку не було Юдити Шнейд, народженої 1 жовтня 1922 р. Її метрика була датована 3 лютого 1923 р. Батьком (позашлюбним) у метриці названий Вольф Папернік [33]. Проте 4 грудня 1937 р. Бейля Шнейд виробляє спростування цієї метрики, згідно з яким Юдита Шнейд народилася не в 1922, а у 1918 році. Отже, при складанні метрики в лютому 1923 р. п'ятирічна дитина подавалася як кількамісячне немовля. Фальсифікація настільки очевидна, що під виправленою метрикою стоїть підпис немісцевого старости, а його заступника, якогось Вл. Блоцького [33]. Схоже, староста не хотів докладатися до фальсьфікації. Заднім числом вноситься виправлення до акту про розгляд у суді справи (Protokol audiencii) від 14 квітня 1925 р. про призначення Вольфа Паперніка опікуном чотирьох дітей Бейлі Шнейд: Германа, Дори, Зигмунта та Юдити. Проти імені останньої проставлена дата народження – 1 жовтня, але рік від руки виправлено з 1922 на 1918-й.

У справі зберігся акт обстеження умов життя «сироти» (при живому батькові-опікуні) Юдити Шнейд, здійснений за постановою міського суду в Перемишлянах 1 червня 1937 р. Як випливає з цього документа [33], малолітній Юдиті належить нерухоме майно (10 моргів поля). Схоже, їх надав батько-опікун. Найцікавіше, що в цьому, датованому літом 1937 року документі вказана невиправлена дата народження неповнолітньої Юдити Шнейд – 1.10.1922 р.

26 лютого 1938 р. Бейля Шнейд звертається до міського суду в Перемишлянах з просьбою зняти обов'язки опікуна з Вольфа Паперніка, оскільки той «старий і більше не може повноцінно опікуватися малолітніми дітьми» Зигмунтом і Юдитою [33]. Суд відмінив опіку біологічного батька,

який 13 років піклувався дітьми, і призначив їм нового опікуна – матір Бейлю Шнейд. 11 березня 1938 р. Перемишлянський міський суд пішов назустріч просьбі малолітньої Юдити Шнейд, яка нібито від свого імені заявила, що відмовляється від підсумкових розрахунків з опікуном (призначеною рік назад матір'ю Бейлею Шнейд) щодо управління її майном, якщо суд звільнить її від материнської опіки [33].

Ось і розв'язка багатоходової комбінації. Якщо у березні 1938 р. Юдиті Шнейд було майже 20 років, як про це свідчить «виправлена» метрика, то природно, що вона може відмовитися від остаточних розрахунків з матір'ю-опікуном як особа майже повнолітня, що добре усвідомлює реальний стан справ. І навпаки, якщо Юдиті на час відмови усього 15 років (народжена 1 жовтня 1922 р.), то для Бейлі Шнейд буде не так просто прокрутити свою оборудку з відмовою від звіту про те, як нею здійснювалося управління майном неповнолітньої Юдити.

Фальсифікація у справі, причому заактована підписами польських урядовців і офіційних осіб єврейської громади (виправлена метрика), не підлягає сумніву. Незважаючи на всю очевидність необхідності втручання наглядової інстанції (суду) у цю аферу, посадові особи умили руки, зробивши вигляд, ніби інтереси неповнолітньої опікуваної належним чином захищені. Отже, й буржуазна модель нагляду за належним виконанням опікуном (піклувальником) обов'язків опіки була небездоганною. Висловимо також припущення, що тут не виключалися елементи підкупу посадових осіб.

Висновки до розділу 4

Завдання інституту опіки в буржуазному та соціалістичному суспільстві суттєво відрізнялися. Законодавство буржуазних країн (Австро-Угорщини та Другої Речі Посполитої) головним завданням опікуна вважало

захист майнових інтересів опікуваного, соціалістичної УРСР – виховання «будівника комуністичного суспільства». Відповідно, відрізнялася й законодавча база встановлення опіки й подальшого регулювання відносин опікуваний – опікун (піклувальник) та судова практика розв'язання конфліктів між сторонами.

Радянська модель тривалий час (до середини 1960-х рр.) віддавала перевагу державній формі опіки, здійснюваній в установах інтернатного типу. Умовою згоди державних органів на прийняття опіки фізичною особою було подання нею власного клопотання, погодженого з усіма членами родини, надання великої кількості довідок тощо. Такий опікун, за задумом комуністичних законодавців, мав стати не лише куратором майнових справ опікуваного неповнолітнього, але і його вихователем – у розумінні «комуністичного виховання». Кандидату могло бути відмовлено з класових (у 20–30-х рр.), політичних (дисидентська судимість) чи ідеологічних (служитель культу) міркувань. У позитивному праві закріплювалося безоплатне здійснення обов'язку опіки, більше того – опікун (піклувальник) ніс додаткову відповідальність за майнову шкоду, завдану діями опікуваного. Тим самим невиправдано звужувалася можливість віднайдення потенційного опікуна та збереження соціальних зв'язків дитини, що потребувала опіки, шляхом її залишення у звичному середовищі.

Буржуазне суспільство (для українських земель – до періоду Другої світової війни включно), навпаки, віддавало абсолютну перевагу недержавним формам опіки, розробивши чіткі й зрозумілі алгоритми пошуку та призначення опікуна (піклувальника). Буржуазне позитивне право створювало легальні можливості компенсації реальних затрат опікуна та стимулювання його матеріальної зацікавленості. Важливо, що з кола потенційних опікунів виключалися душевнохворі, кримінальні злочинці, а також особи, не здатні здійснювати опіку в силу фізичних недоліків, похилого віку, надмірної зайнятості тощо. З іншого боку, загальна нерозвиненість державної системи соціального забезпечення призводила до

того, що наглядові інстанції з відносною легкістю допускали до справи опіки випадкових осіб, які, за відсутності батьків чи ближчих родичів, висловлювали готовність узяти під опіку позбавлених власного майна сиріт. Контроль за діяльністю опікунів часто був формальним. Функціонерів буржуазних судів (як наглядових інстанцій у справах про опіку) мало цікавили опікувані, позбавлені майнової маси. Вони спокійно сприймали передачу опікунами неповнолітніх підопічних у найми, мало цікавилися їхньою освітою.

Майнові інтереси опікуваного краще захищала буржуазна модель, але тільки за умови, що опікуни (співопікуни, куратор *ad actum*) виявлялися людьми достойними і достатньо кваліфікованими. Якщо радянське сімейне право передбачало головним завданням опіки майна неповнолітнього його збереження, то західні моделі – отримання прибутку (для потреб опікуваного і евентуальної винагороди опікуна) та примноження. У разі непорядності органів опіки спостерігалася низька активність та загалом невисокі можливості контролю.

Перевагами радянського шлюбно-сімейного законодавства та існуючої практики були всеосяжність і ретельність державного контролю за діяльністю опікуна-фізичної особи, особливо у тому, що стосувалося умов утримання, освіти та виховання опікуваного.

У разі виникнення майнового конфлікту між опікуном (піклувальником) та опікуваним більш лояльною до дитини та її інтересів була радянська модель. Зі свого боку відзначимо, що такий стан справ не сприяв збільшенню числа охочих узяти на себе обов’язки (без надання мінімальних прав) опікуна (піклувальника).

Ефективність дій державних органів нагляду за опікою, а також громадських інституцій в обох моделях (соціалістичній та буржуазній) слід вважати в основному задовільною, але далекою від досконалості. Бюрократизм та формалізм прослідковуються в обох моделях. Однак сам факт існування наглядових інстанцій має значення позитивне.

Від середини 1940-х рр. у радянській системі опіки спостерігаються явища конвергенції. Це знаходить свій вияв у повороті від переважно державних форм опікування сиротами та дітьми, позбавленими батьківської опіки, до недержавних, а також у переході держави до матеріального стимулювання опікуна (поширення т.зв. патронату) тощо.

Підкреслимо, що як буржуазне, так і соціалістичне суспільства робили усе можливе, аби позбавлені батьківської опіки діти не втягувалися у світ криміналу через посередництво опікуна.

ВИСНОВКИ

Дослідження формування та еволюції інституту опіки і піклування в Україні, аналіз поглядів науковців, які розглядали окремі елементи цієї історико-правової проблеми, вивчення судової практики, використання нових підходів до осмислення або переосмислення розвитку опікунства на українських землях дозволило зробити такі висновки:

1. Запропоновано визначення поняття інституту опіки і піклування як системи відособлених правових норм у межах сімейного права, що регулюють суспільні відносини, пов’язані з реалізацією права малолітньої чи неповнолітньої дитини (сироти або позбавленої батьківського піклування) на захист її особистих та майнових інтересів.

2. Опрацьована джерельна база свідчить про більш раннє виникнення норм опіки, ніж прийнято вважати. Руська Правда стверджувала і закріплювала вже існуючі норми Закону Руського та діючого звичаєвого права. Тому можемо датувати виникнення інституту опіки і піклування на українських землях VII–IX століттям, тобто періодом виникнення Закону Руського.

Згадки про нього містяться у русько-візантійських договорах (907, 911, 944 та 971 років), де описується порядок розподілу спадку руських людей, які померли у Візантії, та отримання його родичами в Київській Русі (норми опіки у феодальному суспільстві тісно пов’язані зі спадковими, тому очевидним є існування в Законі Руському поняття опіки). Процес цей мав здійснюватися за Законом Руським, що свідчить про високий, як на той час, його рівень, адже ігнорувалися норми високорозвиненого греко-римського права, що діяло у Візантії.

3. Відповідно до історіографічних традицій періодизації розвитку держави і права, визначено етапи становлення і розвитку інституту опіки і піклування в Україні. Відзначено наступність і запозичення на кожному етапі формування інституту опіки і піклування, що проявлялося у збереженні

діючих національних основ регулювання опікунських відносин та використанні іноземного правового досвіду щодо опіки і піклування в національній системі права.

4. Домінуючу роль в укладанні писаних нормативно-правових актів (Руської Правди, Литовських статутів) відігравало звичаєве опікунське право, яке в подальшому враховувалося при регулюванні суспільних відносин на українських землях, що перебували під владою Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій. У XVIII ст. в Росії відбувся ряд спроб кодифікувати українські правові норми (в тому числі опікунські), що втілилися у «Правах, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.) і «Збірнику малоросійських прав» (1807 р.). При укладанні Зводу Законів Цивільних (Том X) 1835 р. було використано норми опіки і піклування попередніх кодифікацій, дію яких було санкціоновано для українських губерній. На території Східної Галичини та Північної Буковини, попри дію Австрійського цивільного кодексу, широкого застосування набуло звичаєве українське право. Це свідчить про збереження національних особливостей інституту опіки в Україні, використання яких сприяло кращому врегулюванню суспільних відносин.

5. Зважаючи на домінування станового принципу в інституті опіки і піклування та слабке законодавче регулювання опіки для непривілейованих суспільних верств, широкого поширення набуло звичаєве право. Воно було розповсюджено на всій території України і використовувалося при потребі захисту не лише малолітніх сиріт (напівсиріт), але й літніх чи неповносправних людей. Опіка і піклування були складовою більш широкого поняття – приймацтва, яке діяло в рамках української звичаєво-правової традиції і базувалося на добровільному прийнятті в сім'ю однієї або кількох осіб на умовах опіки або усиновлення.

6. Упродовж усього історичного розвитку інституту опіки і піклування на українських землях простежується взаємозв'язок між місцем, яке посідає дитина в суспільстві, та рівнем опіки нею в разі відсутності

батьківського піклування. Опіка у феодальному праві була зорієнтована на збереження майна опікуваного. Поширення ж буржуазного права фокусується на важливості охорони особистих прав дитини (виховання, освіта). Радянська модель опіки передбачала необхідність ідеологічної складової у вихованні дитини, але при цьому усувала будь-які відмінності між дітьми, народженими в шлюбі та поза ним.

7. Важливим елементом інституту опіки і піклування в Україні було врегулювання відносин у сфері опіки майна малолітньої дитини, боротьба зі зловживаннями з боку опікунів своїми обов'язками. Вже починаючи з Литовських статутів, законодавець закріплює норму, за якою розпоряджатися майном опікуваної дитини може особа, що володіє не меншими статками, ніж в опікуваного (окрім того, вона повинна мати авторитет господарника та порядної людини в громаді). На українських землях під владою Австрії (Австро-Угорщини) це питання врегульовується шляхом призначення куратора, що безпосередньо доглядав за майном. Якщо вартість майна опікуваного була значною, то призначався професійний управлінець з відповідною освітою та навичками. У Російській імперії майном опікуваного займався співопікун, який здебільшого призначався з числа родичів.

Зважаючи на сучасний розвиток ринкових відносин в Україні, належне збереження майна опікуваного (якщо воно має високу ринкову вартість) може становити певні труднощі. Тому є потреба в додатковому врегулюванні таких відносин шляхом призначення професійного управителя майном опікуваного.

8. За радянською моделллю організації опіки і піклування надавалася перевага державній формі опіки, здійснюваній в установах інтернатного типу. Умовою згоди державних органів на прийняття опіки фізичною особою було подання нею власного клопотання, погодженого з усіма членами родини, надання великої кількості довідок тощо. Такий опікун, за задумом комуністичних законодавців, мав стати не лише куратором майнових справ опікуваного неповнолітнього, але і його

вихователем – у розумінні «комуністичного виховання». Кандидату могло бути відмовлено з класових (у 20–30-х рр. XX ст.), політичних (дисидентська судимість) чи ідеологічних (служитель культу) міркувань. У позитивному праві закріплювалося безоплатне здійснення обов'язку опіки, більше того, опікун (піклувальник) ніс додаткову відповідальність за майнову шкоду, завдану діями опікуваного. Тим самим невиправдано звужувалася можливість віднайдення потенційного опікуна та збереження соціальних зв'язків дитини, що потребувала опіки, шляхом її залишення у звичному середовищі.

9. При здійсненні опіки і піклування у дорадянський період важлива роль відводилася громадським організаціям, Церкві, освітнім закладам, які всіляко допомагали опікунам у здійсненні ними своїх обов'язків, створенні сприятливих умов виховання дитини, її соціалізації. При цьому обґрунтовано позицію щодо поступової ліквідації дитячих будинків радянського зразка, які не забезпечують належного рівня опіки та виховання дітей, обмежують їхню соціалізацію, що призводить до відірваності дитини від реального суспільного життя і повної неготовності до самостійної життєдіяльності при досягненні повноліття.

10. При вдосконаленні чинного законодавства у сфері опіки і піклування в Україні повинні враховуватися історичні особливості його розвитку, що полягають у домінуванні сімейних форм опіки (і у позитивному, і в звичаєвому праві); належному захисті майнових інтересів опікуваного (при потребі призначення професійних управляючих майном); встановленні юридичної відповідальності опікуна (включаючи кримінальну) за неналежне виконання чи зловживання своїми правами щодо опікуваного; впровадженні системи заохочень за належне виконання опікуном своїх обов'язків; залученні до вирішення проблеми бездоглядних дітей громадських організацій, Церкви, освітніх закладів та інших дієвих інституцій громадянського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акт 1950 года, 28 март, село Пийло // Станіславський обласний відділ народної освіти. – Справа № 2. – Том ІІІ. Листування з райміськвно і іншими організаціями про влаштування дітей в дитячі будинки. – ДАІФО, Ф. Р-3, оп. 3, од. зб. 12, арк. 20.

2. Анатолієва О.І. Правове регулювання боротьби з безпритульністю, бездоглядністю та правопорушеннями неповнолітніх в УСРР у 20-х роках ХХ століття: дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / О.І. Анатолієва. – К.: НАВСУ, 2003.

3. Бардах Ю. История государства и права Польши / Ю. Бардах. – М., 1980. – 570 с.

4. Бегей С.І. Передача і поділ спадщини в селянських родинах Галичини в ХІХ – 30-х роках ХХ ст.: дис. … канд. істор. наук: спец. 07.00.05 / С.І. Бегей. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 214 с.

5. Бідула Г. Мала історія отчого краю. Книга друга / Г. Бідула, С. Зелінська. – Тернопіль: Джура, 2010. – 484 с.

6. Бойко І.Й. Правове регулювання шлюбно-сімейних відносин у Галичині в складі Польського королівства (1349–1569) / І.Й. Бойко // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – 2007. – № 2. – Т. 20 (59).

7. Василенко М.П. Вибрані твори у трьох томах. Т. 1. Юридичні праці / М.П. Василенко; упор. І.Б. Усенко та ін.; відп. ред. Ю.С. Шемшученко, І.Б. Усенко. – К.: Юридична думка, 2006. – 608 с.

8. Википедия – свободная энциклопедия / Владимир Святославич – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki

9. Левицький Я. Реформа подружого права / Я. Левицький. – Життя і право. – 1932. – № 2.

10. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права / М.Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов-на-Дону, 1995. – 640 с.

11. Владимирский-Буданов М.Ф. Очерки изъ истории Литовско-русского права / М.Ф. Владимирский-Буданов. – Ч. 2: Черты семейного права XVI в. – К., 1890. – 60 с.

12. Волинські грамоти XVI ст. / упоряд. В.Б. Задорожний, А.М. Матвієнко; НАН України. Ін-т укр. мови. Ін-т укр. археології. – К.: Наук. думка, 1995. – 245 с.

13. Вступ до українського права / за ред. С.В. Ківалова, Ю.М. Оборотова. – Одеса: Юридична література, 2005. – 616 с.

14. Галицько-Волинська держава XII–XIV ст.: зб. наук. праць: у 2 кн. / упор. О.С. Кучерук. Кн. 1. – Львів: Світ, 2002. – 128 с.

15. Гваньїні Олександр. Хроніка Європейської Сарматії / Олександр Гваньїні; упор. та пер. з пол. о. Юрія Мицика. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1006 с.

16. Гельб Ж. Недоліток як предмет карної оборони (у світлі принципів польського карного кодексу) / Ж. Гельб. – Життя і право. – 1933. – Ч. 4. – С. 10–17.

17. Главное управление Государственной Торговой Инспекции Министерства торговли Союза СССР. Постановление. 29 января 1947 года № 13, гор. Чертков. – ДАТО, Ф. Р-320, од. зб. 2. Кременецкий детдом. Решения, постановления, приказы вышестоящих организаций за 1947 год, а. 18, 18 зв.

18. Горинь Г. Громадський побут сільського населення Українських Карпат (XIX – 30-ті рр. XX ст.) / Г. Горинь. – К.: Наукова думка, 1993. – 200 с.

19. Гошко Т.Д. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – початок XVII ст.) / Т.Д. Гошко. – Львів: Афіша, 2002. – 255 с.

20. Гошко Ю. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV–XX ст. / Ю. Гошко. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. – 336 с.

21. Гошко Ю. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV–XX ст. / Ю. Гошко. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. – С. 281 з посиланням на: НБ ЛДУ. Від. рукоп. – № 572/III. – Арк. 1.

22. Гражданское уложение. Книга 2. Семейственное право; проект Высочайше учрежденной Редакционной комиссии по составлению Гражданского уложения (с объяснениями, извлеченными из трудов Редакционной комиссии) / под ред. И.М. Тютрюмова. – М: Волтерс Клувер, 2008. – 664 с.

23. Гримич М.В. Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття / М.В. Гримич. – К.: Арістей, 2006. – 560 с. – с. 359 з посиланням на: Труды комиссии по преобразованию волостных судов. Т. IV: Харьковская и Полтавская губернии. – СПб., 1873 – 370 с. – С. 20, 23, 25; Т. V. – С. 48, 52, 60, 120, 279, 285, 290, 295, 300, 320, 390.

24. Гримич М.В. Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття / М.В. Гримич. – К.: Арістей, 2006. – 560 с.

25. Гримич М.В. Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття / М.В. Гримич. – К.: Арістей, 2006. – 560 с. – С. 361 з посиланням на: Гражданские решения волостных судов. – № 49. – С. 274.

26. Грінченко Борис. Братства і просвітна справа на Вкраїні за польського панування до Б. Хмельницького / Борис Грінченко. – Черкаси: Сіяч, 1917. – 34 с.

27. Грушевський М.С. Історія України–Руси: в 11 т., 12 кн. / М.С. Грушевський; редкол. П.С. Сохань та ін. – К.: Наук. думка, 1991. – Т. 5. 1994. –704 с.

28. Грушевський Михайло. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці / Михайло Грушевський. – К., 1912. – 248 с.

29. ДАЛО, Ф. 15, оп. 14, од. зб. 661.

30. ДАЛО, Ф. 15, оп. 14, од. зб. 661, арк. 5.

31. ДАЛО, Ф. 15, оп. 14, од. зб. 662.

32. ДАЛО, Ф. 15, оп. 2, спр. 5537
33. ДАЛО, Ф. 15, оп. 2, спр. 5538.
34. ДАЛО, Ф. 15, оп. 13, од. зб. 95.
35. ДАЛО, Ф. 15, оп. 114, од. зб. 660.
36. ДАЛО, ф. 15, оп. 14, спр. 439.
37. ДАЛО, Ф. 15, оп. 15, од. зб. 1501, арк. 2.
38. ДАЛО, Ф. 156, оп. 1, спр. 88.
39. ДАЛО, Ф. 157, оп. 1, спр. 120, арк. 1, 1 зв.
40. ДАЛО, Ф. 157, оп. 1, спр. 87.
41. ДАЛО, Ф. 157, оп. 1, спр. 91.
42. ДАЛО, Ф. 157, оп. 1, спр. 92.
43. ДАЛО, Ф. 157, оп. 1, спр. 93.
44. ДАЛО, Ф. 157, оп. 1, спр. 94.
45. ДАЛО, Ф. 157, оп. 1, спр. 94.
46. ДАЛО, Ф. 157, оп. 1, спр. 99.
47. ДАЛО, Ф. 157, оп. 1. спр. 119.
48. ДАЛО, Ф. 157, оп.1, спр. 90.
49. ДАЛО, Ф. 157, оп. 1, спр. 100.
50. ДАЛО, Ф. 157, оп. 1, спр. 120.
51. ДАЛО, Ф. 157, оп. 1, спр. 123.
52. ДАЛО, Ф. 401, оп. 1, од. зб. 3.
53. ДАЛО, Ф. 414, оп. 2, спр. 1.
54. ДАЛО, Ф. 421, оп. 2, спр. 2.
55. ДАЛО, Ф. 431, оп. 2, спр. 2.
56. ДАЛО, Ф. 431, оп. 2, спр. 5, арк. 4
57. ДАЛО, Ф. 525, оп. 1, спр. 6.
58. ДАЛО, Ф. 525, оп. 1, спр. 7.
59. ДАЛО, Ф. 525, оп. 1, спр. 9.
60. ДАЛО, Ф. 525, оп. 1, од. зб. 3.
61. ДАЛО, Ф.15, оп.14 , од. зб. 429.

62. ДАЛО, Ф.157, оп. 1, спр. 95.

63. ДАЛО, Ф.431, оп. 2, спр. 9.

64. Данильченко Н. Этнографические сведения о Подольской губернии / Н. Данильченко. – Вып. 1. – Каменец-Подольский, 1869. – 156 с.

65. Дашкевич А.И. Гражданский обычай – приймачество у крестьян Киевской губернии / А.И. Дашкевич // Юридический вестник. – 1887. – № 8. – С. 538–565.

66. Дело № 6. Акты обследования работы детдома. 16 ноября 1946 г. – ДАТО, Ф. Р-1347, оп. 2. Детский дом села Качановки Подволочиского района Тернопольской области. – Арк. 1, 1 зв. 2.

67. Державний архів м. Херсон, Ф. 287, од. зб. 28, оп. № 1. – Арк. 1–7.

68. Державний архів Чернігівської області, Ф. 131, од. зб. 2995, оп. 1. – Арк. 1–14.

69. Державний архів Чернігівської області, Ф. 145, оп. 3, спр. 154. – Арк. 21–24.

70. Державний архів Львівської області, Ф. 431, оп. 2, спр. 3.

71. Дністрянський С. Цивільне право / С. Дністрянський. – Відень, 1919. – 1063 с.

72. Дювернуа Н. Источники права и суд в Древней России: Опыты по истории русского гражданского права / Н. Дювернуа. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. – 396 с.

73. Ершова Н.М. Опека и попечительство над несовершеннолетними по советскому праву / Н.М. Ершова. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1959. – 106 с.

74. Ершова Н. Опека, попечительство, усыновление / Н. Ершова. – М.: Московский рабочий, 1984. – 108 с.

75. Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат: у 4 т. Т. ІІ: Етнологія та мистецтвознавство за ред. С.П. Павлюка. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2006. – 870 с.

76. Женщины Древней Руси / под ред. Н.Л. Пушкаревой. – М.: Мысль, 1989. – 286 с.

77. Загоровский А. Об опеке над несовершеннолетними / А. Загоровский // Русская мысль. – 1902. – № IV. – С. 44–85.

78. Заключение ревизионной комисссии. Дело № 7. Акты обследования работы детдома. 8 февраля 1947 г. – 26 мая 1947 г. На 5 листах. – ДАТО, Ф. Р-1347, оп. 2. Детский дом села Качановкы Подволочиского района Тернопольской области, аркуші без нумерації (2–3).

79. Законодательные акты Великого княжества Литовского XV–XVI вв. / подг. к печати И.И. Яковкиным. – Соцэкгиз. Ленингр. отд-ние, тип. «Печатній двор» им. А.И. Горького, 1936. – 160 с.

80. Законодательные памятники Русского централизованного государства XV–XVI вв. / ред. изд. Е.Б. Томсинская; Академия наук СССР; Институт истории. – М.-Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1952. – 620 с.

81. Законодательство об охране детства: сборник нормативных актов. – К.: Радянська школа, 1982. – 519 с.

82. Заруба В.М. Держава і право Київської та Галицько-Волинської Русі (кінець VIII ст. – початок XIV ст.) / В.М. Заруба. – К.: Істина, 2007. – 128 с.

83. Зінич В.Т. Роль робітничої громадськості в боротьбі за комуністичну перебудову побуту / В.Т. Зінич. // Народна творчість і етнографія. – 1962. – № 4. – С. 3–10.

84. Іваницький-Василенко Сергій. Закони про опіку над недолітками в джерелах Магдебурзького права Західної Руси й Гетьманщини / Сергій Іваницький-Василенко // Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та вкраїнського права / за ред. Голови комісії академіка Н.П. Василенка. – Вип. перший. – К.: УАН, 1925.

85. Історія української культури: у 5 т. Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII ст. / за ред. Я.Д. Ісаєвича. – К.: Наукова думка, 2001. – 848 с.

86. Карпенко О. Сімейні форми утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування: проблеми правового реформування / О. Карпенко. – Право України. – 2001. – № 3. – С. 79–82.

87. Карпенко О.І. Правові засади утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування: дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / Ольга Іванівна Карпенко. – К., 2001. – 191 с.

88. Кащенко А.Ф. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове: коротка історія Війська Запорозького з малюнками, картами й планами: оповідання для серед. та ст. шк. віку / Адріан Феофанович Кащенко. – К.: Веселка, 1992. – 270 с.

89. Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): Історико-правове дослідження / М. Кобилецький. – Львів: ПАІС, 2008. – 406 с.

90. Ковальчук І.В. Становлення і розвиток інституту усиновлення в Україні: історико-правове дослідження: дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / І.В. Ковальчук. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2009. – 226 с.

91. Ковальчук І.В. Становлення і розвиток інституту усиновлення в Україні: історико-правове дослідження: дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / І.В. Ковальчук. – Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2009. – С. 72 з посиланням на: Дашкевич А.И. Гражданский обычай – приймачество у крестьян Киевской губернии / А.И. Дашкевич // Юридический вестник. – 1887. – № 8. – С. 538–565.

92. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя / ред. О.Б. Головко. – К.: Стилос, 2006. – 575 с.

93. Корпанюк М. Слово, Хрест, Шабля (українське монастирсько-церковне, світське крайове літописання XVI–XVIII ст., компіляції козацького літописання XVIII ст. як історико-літературне явище / М. Корпанюк. – К.: Смолоскип, 2005. – 904 с.

94. Косарик Д.М. Риси нового в побуті подільського села / Д.М. Косарик. – Народна творчість і етнографія. – 1960. – № 2. – С. 78–84.

95. Костомаров Н.И. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях / Николай Иванович Костомаров. – СПб.: Тип. Вульфа, 1860. – 214 с.

96. Котляр М.Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі / М.Ф. Котляр. – К., 2002. – 348 с.

97. Крестовська Н.М. Дитина у правовому житті українського суспільства в добу високого Середньовіччя / Н.М. Крестовська // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – 2008. – Т. 21 (60). – № 1. – С. 30–36.

98. Крестовська Н.М. Ювенальне право України: історико-теоретичне дослідження: монографія / Н.М. Крестовська. – Одеса: Фенікс, 2008. – 332 с.

99. Крип'якевич Іван. Галицько-Волинське князівство: 2-ге вид. / Іван Крип'якевич // Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; відп. ред. Я. Ісаєвич. – Львів, 1999. – 220 с.

100. Кристер А. До питання про виучування народнього права України / А. Кристер // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України. Вип. 2 / за ред. акад. А.Е. Кристера, керівничого справами Комісії. – К.: ВУАН, 1928. – IV, 440 с.

101. Кульчицький В. Галицько-волинська держава (1199–1349): монографія / В. Кульчицький. – Львів, 2005. – 280 с.

102. Кульчицький В. Джерела, структура, основні положення Австрійського цивільного кодексу 1811 р. / В. Кульчицький, І. Левицька // Вісник Національного університету ім. І. Франка. Серія юридична. – 2009. – Вип. 48.

103. Кульчицький Володимир. Історія держави і права України: навч. посібник / Володимир Кульчицький, Борис Тищик. – Львів, 2000. – 404 с.

104. Кучерук О.С. Хронічка мала…: художньо-історичне видання / О.С. Кучерук. – К.: Темпора, 2005. – 132 с.

105. Лащенко Р.М. Лекції по історії українського права / Р.М. Лащенко. – К.: Україна, 1998. – 254 с.

106. Левассер де Боплан. Описание Украины / Левассер де Боплан; пер. с франц. З.П. Борисюк. – М.: Древлехранилище, 2004.

107. Левицький К. Про новий цивільний процес в Австрії. – Часопись правнича / Кость Левицький // Видавництво Наукового тов. імени Шевченка для теорії і практики. Рочник V. – Львів: Наукове Товариство імени Шевченка, 1895.

108. Ливанцев К.А. История государства и права феодальной Польши XIII–XIV вв. / К.А. Ливанцев. – Ленинград, 1958. – 192 с.

109. Лишенные родительского попечительства: Хрестоматия: учеб. пособие для студентов пед. ун-тов и ин-тов / ред. сост. В.С. Мухина. – М.: Просвещение, 1991. – 223 с.

110. ЛОДА, Ф. 157, оп. 1, спр. 94.

111. ЛОДА, Ф. 157, оп. 1, спр. 98. – Арк. 1–18.

112. Лопухин А.П. Законодательство Моисея / А.П. Лопухин; под. ред. В.А. Томсинова. – М.: Зерцало, 2005. – 328 с.

113. Макарчук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник / В.С. Макарчук. – К.: Атіка, 2001. – 624 с.

114. Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол.: Ю.І. Римаренко [та ін.]; НАН України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – К.: Довіра; Генеза, 1996. – 942 с.

115. Малиновський Оникій. Революційне радянське звичаєве право / Оникій Малиновський // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України. Вип. 3. – К.: ВУАН, 1925.

116. Маркс К. Принципы коммунизма / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Сочинения. – Т. 4. – М.: Госполитиздат, 1955. – С. 333.

117. Марочкін В.П. Українське місто від XV до середини XVIII ст. Звичаєво-правова атрибутика як історичне джерело: історична монографія / В.П. Марочкін. – Toronto: Hypertext Plus, 1999. – 157 с.

118. Маслійчук В. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. / В. Маслійчук. – Х.: Харківський приватний музей міської садиби, 2008. – 128 с.

119. Маслійчук В. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. – Х.: Харківський приватний музей міської садиби, 2008. – С. 27 з посиланням на ЦДІАК України. – Ф. 1807, оп. 1, спр. 1211. – Арк. 6, зв. 7.

120. Маслов В.Ф. Действующее законодательство о браке и семье / В.Ф. Маслов, З.А. Подопригора, А.А. Пушкин. – Х.: Вища школа, 1974. – С. 167.

121. Мастюкова Е.М. Они ждут нашей помощи / Е.М. Мастюкова, А.Г. Московкина. – М.: Педагогика, 1991. – 159 с.

122. Матвеев Г.К. История семейно-брачного законодательства Украинской ССР / Г.К. Матвеев. – К.: Изд-во КГУ, 1960.

123. Материалы к изучению истории государства и права СССР «Русская Правда» / отв. ред. Г.С. Калинин. – М.: Росвузиздат, 1962. – 132 с.

124. Матковська О.В. Львівське братство: Культура і традиції. Кінець XVI – перша половина XVII ст. / О.В. Матковська. – Львів: Каменяр, 1996. – 71 с.

125. Маячанець Л. Про шлюб на Україні-Руси / Л. Маячанець. – Б.в., 1906 – 64 с.

126. Мельниченко О.В. Звичаєве право: навчально-методичний посібник для студентів юридичного факультету / О.В. Мельниченко. – Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2008. – 95 с.

127. Милов Л.В. Исследования по истории памятников средневекового права: сборник статей / Л.В. Милов. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2009. – 336 с.

128. Михайлов Ф.Н. Становление и развитие института опеки и попечительства в России // Михайлова Н.В. Традиции и инновации в постижении государства и права: науч. издание / Н.В. Михайлова. – М.: ЮНИТИ-ДАНА; Закон и право, 2009. – 864 с.

129. Михайлова Н.В. Традиции и инновации в постижении истории государства и права / Н.В. Михайлова. – М.: ЮНИТИ-ДАНА; Закон и право, 2009. – 864 с.

130. Михеева Л.Ю. Опека и попечительство: Теория и практика / Л.Ю. Михеева; под ред. Р.П. Маланковой. – М.: Волтерс Клувер, 2004. – 368 с.

131. Михеева Л.Ю. Проблемы правового регулирования отношений в сфере опеки и попечительства: дисс. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.03 / Л.Ю. Михеева. – М.: РГБ, 2003. – 406 с.

132. Мірошниченко М.І. Державність і право України: генезис у європейському контексті (з найдавніших часів до початку XIX ст.): монографія / М.І. Мірошниченко. – К.: Атіка, 2006. – 544 с.

133. Музиченко П.П. Культура українського опікунського права у законодавстві Великого князівства Литовського / П.П. Музиченко // Наукові праці Одеської національної юридичної академії. – Одеса: Юрид. літ-ра, 2007. – Т. VI.

134. Наказ № 6 Зав. Тернопільським Облвно – тов. Голого В.К. від 20 вересня 1947 року. – ДАТО, ф. Р-320, од. зб. 2. Кременецкий детдом. Решения, постановления, приказы вышестоящих организаций за 1947 год, аркуші не нумеровані.

135. Наливайко Дмитро. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. / Дмитро Наливайко. – К.: Основи, 1998. – 578 с.

136. Нараївський Р.-Є. Правовий порадник: популярний збірник карного, цивільного і адміністративного права / Роман-Євген Нараївський. – Коломия: Рекорд, 1932. – 830 с.

137. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 3-тє вид., перероб. та розшир. – К.: Критика, 2006. – 584 с.

138. Народний суд ІІ дільниці м. Коломиї. № 13/41. Цивільна справа за позов(ом) Кам Бліми Майорівни до Маркшайда Хаіма та Мавлькарб Дори о взыскании алиментов и решении вопроса на право воспитывать ребенка. – ДАІФО, ф. Р-20, оп. 1, спр. 55.

139. Неволин К.А. История российских гражданских законов. Часть первая: Введение и книга первая о союзах семейных / К.А. Неволин. – М.: Статут, 2005. – 590 с.

140. Нелін О.І. До питання спадкового права за Статутами Великого князівства Литовського / О.І. Нелін // Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 13. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – С. 48–52.

141. Нечаева А. Н. Охрана детей-сирот в России (История и современность) / Анна Николаевна Нечаева. – М.: Дом, 1994. – (Проблемы детства: наука и практика). – 176 с.

142. Нижник Н.С. Правовое регулирование семейно-брачных отношений в русской истории / Н.С. Нижник. – СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – 272 с.

143. Оречення Найвищого Суду. 236. § 266 і 267 з. ц. Співопікун може жадати лише звороту тих коштів, котрі були доцільні і потрібні до сповнення його обовязків, а не має права до винагороди за справування опіки. – Життя і право. – 1930. – Ч. 3. – С. 142.

144. Общественно-политический строй и права Киевского государства / С. Юшков. – М., 1949. – 387 с.

145. Обычай в праве: сборник. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. – 382 с.

146. Опека над несовершеннолетними. Исторический очерк института и положение его в действующем русском законодательстве / А. Невзоров. – Ревель: Тип. «Колывани», 1892. – 248 с.

147. Оречення Найвищого Суду. § 266. і 267. з. ц. Співопікун може жадати лише звороту тих коштів, котрі були доцільні і потрібні до сповнення його обовязків, а не має права до винагороди за справування опіки. – Життя і право. – 1930. – Ч. 3. – С. 142.

148. Орлик Пилип. Конституція Української гетьманської держави, 1710 р. / Пилип Орлик; перекл. укр. мовою М. Трофимука; Львівська Богословська Академія та ін. – Львів: Право, 1997. – 159 с.

149. От Закона Русского к Русской Правде / под ред. М.Б. Свердлова. – М.: Юрид. лит., 1998. – 178 с.

150. Ошанин М. О призрении покинутых детей / М. Ошанин. – Ярославль, 1912. – 283 с.

151. Памятники русского права / под ред. проф. С.В. Юшкова. – М.: Гос. изд-во юрид. лит-ры, 1952. – 288 с.

152. Папаян Р.А. Христианские корни современного права / Р.А. Папаян. – М.: НОРМА, 2002. – 416 с.

153. Патерик Києво-Печерський / упор., адаптувала укр. мовою, прим. та дод. І. Жиленко; відп. ред. В.М. Колпаков. – [2-ге вид.] – К.: КМ Academia, 2001. – 348 с.

154. Пахман С.В. Обычное гражданское право в России. Юридический очерк. Т. 2. Семейное право. Наследство и опека / С.В. Пахман. – СПб., 1879. – VII. – 400 с.

155. Пергамент А.И. Опека и попечительство / А.И. Пергамент. – М.: Юридическая литература, 1966. – 161 с.

156. Пеша І.В. Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (проблеми реформування) / І.В. Пеша. – К.: Логос, 2000. – 87 с.

157. Повість врем’яних літ. – Харків: Фоліо, 2008. – 317 с.

158. Повість врем’яних літ: Літопис (За Іпатським списком). – К.: Рад. письменник, 1990. – 558 с.

159. Пономарев А.П. Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине (этносоциальные проблемы) / А.П. Пономарев; Академия наук Украинской ССР; Институт искусствоведения, фольклора и этнографии им. М.Ф. Рыльского. – К.: Наукова думка, 1989. – 313 с.

160. Попов Григорій. До історії сусідства на Правобережжі / Григорій Попов // Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та вкраїнського права; за ред. Голови комісії академіка Н.П. Василенка. – Вип. другий. – К.: УАН, 1926.

161. Постанова НКЮ від 14 грудня 1927 р. про тлумачення кодексу про родину, Конституції УСРР та інструкції про вибори до Рад 18.12.1926 // Збірник чинного в У.С.Р.Р. законодавства про опіку, піклувательство та засиновлення, с. 74–75.

162. Походзіло Ю.М. Правове регулювання громадського піклування в губерніях Лівобережної України в XIX – на початку XX століття: дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Ю.М. Походзіло. – Харків: НЮАУ ім. Я. Мудрого, 2008. – 195 с.

163. Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 / Ю.С. Шемшученко (відп. ред. та авт. передм.); К.А. Вислобоков (упоряд.); НАН України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 1997. – 547 с.

164. Права, по которым судится малороссійскій народъ. 1743 / под ред. проф. А.О. Кистяковскаго. – К., 1879. – 427 с.

165. Правовий звичай як джерело українського права / за ред. І.Б. Усенка. – К.: Наукова думка, 2006. – 280 с.

166. Правовий звичай як джерело українського права / за ред. І.Б. Усенка. – К.: Наукова думка, 2006. – С. 232 з посиланням на: Российское законодательство X–XX веков. Т. 7. Документы крестьянской реформы. – М., 1989. – С. 59.

167. Правотар: збірник обовязуючих цивільних і карних законів та приписів / зладив Филип Евин. – Жовква: в печатні оо. Василиян, 1909. – 920 с.

168. Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.) / упор. М. Капраль, наук. ред. Я. Дашкевич, Р. Шуст. – Львів: Львівське відділення Інституту української археології та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Львівський національний університет ім. І. Франка. – 2-ге випр. вид. – 544 с.

169. Про затвердження опікунів над дітьми-сиротами та відрядження сиріт у дитячий будинок: Постанова Кременецької Міської Ради депутатів трудящих Тернопільської області. 1 березня 1947 року. – ДАТО, Ф. Р-320, од. зб. 2. Кременецкий детдом. Решения, постановления, приказы вышестоящих организаций за 1947 год, арк. 19.

170. Про заходи по ліквідації дитячої безпритульності та бездоглядності. Постанова Ради Міністрів Української РСР 10 березня 1948 р. // Станіславський обласний відділ народної освіти. Сектор дитячих будинків: Накази Міністерства освіти УРСР про роботу дитячих будинків. – ДАІФО, ф. Р-3, оп. 2, од. зб. 79, арк. 12.

171. Про заходи по ліквідації дитячої безпритульності та бездоглядності: Постанова Ради Міністрів Української РСР 10 березня 1948 р. // Станіславський обласний відділ народної освіти. Сектор дитячих будинків. Накази Міністерства освіти УРСР про роботу дитячих будинків. – ДАІФО, ф. Р-3, оп. 2, од. зб. 79, арк. 13–14.

172. Про заходи по ліквідації дитячої безпритульності та бездоглядності: Постанова Ради Міністрів Української РСР 10 березня 1948 р. // Станіславський обласний відділ народної освіти. Сектор дитячих будинків. Справа № 1. Накази Міністерства освіти УРСР про роботу дитячих будинків. – ДАІФО, ф. Р-3, оп. 2, од. зб. 79, арк. 13.

173. Про заходи щодо поліпшення роботи дитячих будинків і прийомників-розподільників в Українській РСР: Постанова № 2039 Ради

Міністрів Української РСР і Центрального Комітету КП(б) України 1 листопада 1947 р. // Станіславський обласний відділ народної освіти. Накази Міністерства освіти УРСР про роботу дитячих будинків. – ДАІФО, ф. Р-3, оп. 2, од. зб. 48, арк. 31.

174. Про підготовку дитячих будинків Української РСР до зими 1948–1949 рр.: Наказ № 2018 заступника міністра освіти УРСР тов. Філіпова О.М. від 6 жовтня 1948 р. // Станіславський обласний відділ народної освіти. Сектор дитячих будинків. Накази Міністерства освіти УРСР про роботу дитячих будинків. – ДАІФО, ф. Р-3, оп. 2, од. зб. 79, арк. 45.

175. Про стан навчально-виховної роботи в дитячих будинках Української РСР: Наказ № 202 заступника міністра освіти УРСР тов. Філіпова О.М. від 25.01.1947 року // Станіславський обласний відділ народної освіти. Накази Міністерства освіти УРСР про роботу дитячих будинків. – ДАІФО, ф. Р-3, оп. 2, од. зб. 48, арк. 1.

176. Про трудовлаштування вихованців дитячих будинків та патронованих підлітків у 1955 році: Наказ по Міністерству освіти УРСР від 7 липня 1955 року // Станіславський обласний відділ народної освіти. Сектор дитячих будинків. Листування з Міністерством освіти УРСР про влаштування вихованців дитбудинків та патронованих дітей на навчання і роботу». – ДАІФО, ф. Р-3, оп. 3, од. зб. 26, арк. 2.

177. Проект устава Черниговского сиротского дома // Земский сборник Черниговской губернии. – 1886. – № 1–2. – С. 9–22.

178. Протокол судового засідання Судового Відділу при Окружному Комісаріяті в Конемянці // Судебное дело об установлении опеки над имуществом Дубчака Федора Матвеевича, проживавшего в г. Кременце Кременецкого округа. Начато 22 августа 1941 г., (о)кончено 10 января 1942 г. На 29 листах. – ДАТО, ф. 343 с/р 202, оп. 1, од. зб. 144, арк. 8.

179. Протокол засідання й ухвали Фамілійної Ради // Исковое дело Лемпель Шлемы об установлении опеки над малолетним Лемпелем Иосифом, проживавшим в г. Кременце Кременецкого округа. – ДАТО, ф. 34

с/р 202, оп. 1, од. зб. 162. Начато: 31 октября 1941 года, (о)кончено: 5 ноября 1941 года. На 4 листах. – Арк. 3–4 зв.

180. Протокол Судового засідання Судового Відділу при Окружному Комісаріяті в Кремянці // Исковое дело Привроцкой Елены об установлении опеки над имуществом Привроцкого Максима, проживавшего в с. Гниздычко Старо-Олексинецкого района Кременецкого округа. – ДАТО, ф. 34 с/р 202, оп.1, од. зб. 307. Начато 14 апреля 1942 г., окончено 6 июля 1942 г. – Арк. 12.

181. Протокол судового засідання Судового відділу при Окружному Комісаріяті в Кремянці // Судебное дело об установлении опеки над малолетним Васютинским Леонтием, проживавшем в г. Кременце Кременецкого округа. – ДАТО, ф. 34 с/о 202, оп.1, од. зб. 128, арк. 10.

182. Протокол, складений в Городському суді в Тернополі дня 10.III.1942 // Тернопольский городской суд. Отдел общий. Дела о взыскании алиментов и установлении опекунства над лицами г. Тернополя. – ДАТО, ф. 9с/р-177, оп.1, спр. 2727.

183. Протокол, складений в Городському суді в Тернополі дня 11.III.1942 // Тернопольский городской суд. Отдел общий. Дела о взыскании алиментов и установлении опекунства над лицами г. Тернополя. – ДАТО, Ф. 9с/р-177, оп.1, спр. 2727, арк. 27.

184. Пушкарева Н.Л. Женщины Древней Руси / Н.Л. Пушкарева. – М.: Мысль, 1989. – 286 с.

185. Рішення виконавчого комітету Рогатинської районної ради депутатів трудящих Станіславської області. м. Рогатин; 10 листопада 1959 р. // Станіславський обласний відділ народної освіти. Відділ дитячих будинків. Справа № 16. Рішення райвиконкомів про влаштування дітей в дитячі будинки. – ДАІФО, ф. Р-3, оп. 3, од. зб. 29, арк. 3.

186. Рожанський Б. Про закон супружний в Угорщині / Б. Рожанський. – Часопись правнича. Видавництво Наукового тов. імени Шевченка для теориї і практики. Рочник IV. – Львів: Наукове Товариство імени Шевченка, 1894. – С. 196–198.

187. Рожківський М. Закон та звичай в установах соціального виховання інтернатного типу / М. Рожківський // Праці Комісії для виучування історії звичаєвого права України; за ред. акад. О.О. Малиновського, Голови Комісії. Випуск 3. – К.: ВУАН, 1925.

188. Российское законодательство X–XX векав: в девяти томах. Т. 1. Законодательство Древней Руси. – М.: Юрид. лит., 1984. – 432 с.

189. Рубаник В.Є. Інститут права власності в Україні: проблеми зародження, становлення й розвитку від найдавніших часів до 1917 року: історико-правове дослідження / В.Є. Рубаник. – Х.: Легас, 2002. – 352 с.

190. Русская Правда. Происхождение, источники, ее значение / С.В. Юшков. – М.: Гос. издат., 1950. – 257 с.

191. Рясенцев В.А. Задачи совершенствования законодательства о браке и семье. / В.А. Рясенцев // Развитие законодательства о браке и семье: сб статей; Институт государства и права АН ССР; Всесоюзный НИИ Советского законодательства. – М., 1978. – 159 с.

192. Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. / П.М. Сас. – К.: Наук. думка, 1989. – 232 с.

193. Саченко-Скакун. Зміївський район на Харківщині (Звідомлення) / Саченко-Скакун // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України. Випуск 3. – К.: ВУАН, 1925.

194. Свердлов М.Б. От Закона Русского к Русской Правде / М.Б. Свердлов. – М.: Юрид. лит., 1988. – 175 с.

195. Свод законов Российской империи: в 16-ти томах // под ред. И.Д. Мордухай-Болтовского. – Т. X. Свод Законов Гражданских. – С.-Петербург: Русское книжное товарищество «Деятель», 1912. –385 с.

196. Сергеевич В. Лекции и исследования по истории русского права / В. Сергеевич. – СПб., 1883. – 630 с.

197. Собрание малороссийских прав 1807 г. / сост.: К.А. Вислобоков и др.; АН Украины, Ин-т государства и права и др.– К.: Наук. думка, 1992. – 368 с.

198. Спасович В. Об отношениях супругов по имуществу по древнему польскому праву / В. Спасович. – СПб., 1857. – 78 с.

199. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Т. І. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2002. – 464 с.

200. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Т. ІІ. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2003. – 560 с.

201. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Т. ІІІ. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: у 2 кн. Кн. 2 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2004. – 568 с.

202. Судебное дело Вознюк Марии об установлении опекунства над имуществом Вознюк Ивана, проживавшего в с. Желков Бережецкого района Кременецкого округа. – ДАТО, ф. 34 с/о 202, оп.1, од. зб. 128, арк. 6, 7.

203. Таганцев Н.С. Русское уголовное право. Т. 1. / Н.С. Таганцев. – Тула, 2001. — 374 с.

204. Терлюк І.Я. Держава і право в Україні: сторінки історії / І.Я. Терлюк. – Львів: СПОЛОМ, 2008. – 354 с.

205. Тернопільський обласний відділ народної освіти. Відділ дитячих будинків. Плани розгортання мережі дитячих будинків в області на 1953 рік. – ДАТО, ф. Р-18, оп.1, од. зб. 542.

206. Тернопольский городской суд. Отдел общий. Дела о взыскании алиментов и установлении опекунства над лицами г. Тернополя. – ДАТО, ф. 9 с/р-177, оп.1, спр. 2727.

207. Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9 т. – Т. 1. X–XV ст. / передм. О. Сліпушко, В. Яременко; упор. прим. О. Сліпушко. – К.: Дніпро, 2001. – 632 с.

208. Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9 т. – Т. 2. кн. 1. XVI ст. / упор. прим. В. Шевчук. – К.: Дніпро, 2001. – 560 с.

209. Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9 т. – Т. 2, кн. 2. Перша половина XVII ст. / упор. прим. В. Шевчук К.: Дніпро, 2001.. – 536 с.

210. Труды комиссии по преобразованию волостных судов. Т. IV: Харьковская и Полтавская губернии. – СПб., 1873. – 370 с.

211. Труды этнографическо-статистической экспедиціи въ Западно-русскій край, снаряженной императорскимъ русскимъ географическимъ обществомъ. Юго-западный отдел. Материалы и изследования собранные д. чл. П. П. Чубинскимъ. Томъ шестой. Народные юридические обычаи по решениямъ волостныхъ судовъ. – С. 316.

212. Труды этнографическо-статистической экспедиціи въ Западно-русскій край, снаряженной императорскимъ русскимъ географическимъ обществомъ. Юго-западный отдел. Материалы и изследования собранные д. чл. П. П. Чубинскимъ. Томъ четвертый. Обряды: родины, крестины, свадьба, похороны. Изданъ подъ наблюдениемъ д. чл. Н. И. Костомарова. – СПб.: Типография В. Киршбаума, 1877. – 713 с., С. 45 (Приложение).

213. Труды этнографическо-статистической экспедиціи въ Западно-русскій край, снаряженной императорскимъ русскимъ географическимъ обществомъ. Юго-западный отдел. Материалы и изследованія собранные д. чл. П. П. Чубинскимъ. Томъ седьмой. С тремя картами. Вып. 2. Малоруссы Юго-западного края. Изданъ подъ наблюдениемъ д. чл. П.А. Гильтебрандта. – СПб.: б. в. 1872.

214. Труды этнографическо-статистической экспедиціи въ Западно-русскій край, снаряженной императорскимъ русскимъ географическимъ обществомъ. Юго-западный отдел. Материалы и изследования собранные д. чл. П.П. Чубинскимъ. Томъ шестой. Народные юридические обычаи по решениямъ волостныхъ судовъ. Изданъ подъ наблюдениемъ д. чл. П.А. Гильтебрандта. – СПб.: б.в., 1872.

215. Українські грамоти XV ст. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. Потебні. – К.: Наукова думка, 1965. – 163 с.

216. Уложеніе о наказаніях уголовныхъ и исправительныхъ / составлено профессором С.-Петербургскаго университета Н.С. Таганцевімъ. – С.-Петербург: Издание «Книжнаго магазина для иногородныхъ», 1873. – 874 с.

217. Фурман А. В. Психокультура української ментальності: Наукове видання. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 132 с.

218. Хрестоматія з історії держави і права України / упоряд. А.С. Чайковський. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 656 с.

219. Хрестоматія з історії держави і права України: у 2 т. Т. 1: З найдавніших часів до початку XX ст. / уклад. В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький; за ред. В.Д. Гончаренка. – К.: Ін Юре, 2000.– 472 с.

220. Чирикова З. Примачество и усыновление / З. Чирикова // Вестник советской юстиции. – 1927. – № 8. – С. 89.

221. Шахматов В.П. Законодательство о браке и семье (Практика применения, некоторые вопросы теории) / В.П. Шахматов. – Томск: Изд-во Томского ун-та, 1981. – 210 с.

222. Шекерик Деників Петро. Родини і хрестини на Гуцульщині // Матеріяли до української етнольогії. Т. XVIII. / Петро Шекерик Деників. – Львів: Накладом Наукового Товариства імени Шевченка, 1918. – С. 86–122. – С. 107, 120.

223. Щапов Я.Н. Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв. / Я.Н. Щапов. – М.: Наука, 1978. – 270 с.

224. Щапов Я.Н. Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. / Я.Н. Щапов. – М.: Наука, 1989. – 232 с.

225. Щапов Я.Н. Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. / Я.Н. Щапов. – М.: Наука, 1976. – 240 с.

226. Юшков С.В. Русская Правда. Происхождение, источники ее значение / С.В. Юшков. – М.: Гос. изд. юрид. лит.; Образц. тип. им. Жданова, 1950. – 374 с.

227. Язловський Борис. Сьогоденне родинне звичаєве право с. Павлівки на Полтавщині // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України за ред. проф. А.Е. Кристера, керівничого над працями Комісії. – К.: УАН, 1925. – 94 с.

228. Яковенко В.С. Дитина-сирота: розвиток, виховання, усиновлення: монографія / В.С. Яковенко. – Кіровоград, 1997. – 172 с.

229. Яковенко Наталя. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна / Наталя Яковенко. – Вид. друге, перегл. і випр. – К.: Критика, 2008. – 472 с.

230. Яковлів А.І. Український кодекс 1743 року «Права, по которым судится малороссийский народ»: його історія, джерела та систематичний виклад змісту / Андрій Яковлів. – Мюнхен: Заграва, 1949. – 210 с.

231. Янченко Т.В. Соціально-педагогічна підтримка дітей, позбавлених батьківського піклування (друга половина XIX – початок XX ст.) / Т.В. Янченко // Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки. – 2009. – № 3. – С. 172–175.

232. Яценко Б.І. Слово о полку Ігоревім як історичне джерело. Таємниці давніх письмен / Б.І. Яценко. – К.: Просвіта, 2006.